

**ПРАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

**ПРАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кваліфікаційна
наукова
праця на правах
рукопису

ОЛІЙНИК ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ

УДК 343.353.12:343.918.2(477)(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ, КРИМІНОЛОГІЧНЕ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ
ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ**

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче
право»

(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ **В. І. Олійник**

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Олійник В. І. Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). – ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Київ, 2023.

Дисертація є комплексним монографічним дослідженням, в якому з використанням сучасних методів пізнання та урахуванням сучасних викликів і загроз на системному рівні аналізу та узагальнення описано феномен державної таємниці, на основі чого сформульовано та обґрунтовано концепцію кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення її охорони в умовах сьогодення.

Наголошено, що в умовах війни проблема недопущення розголошення державної таємниці набуває особливої актуальності й вимагає детального дослідження на науковому рівні та належного законодавчого врегулювання, адже зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу виникають нові способи, механізми і засоби отримання відповідної інформації, зокрема такої, що містить таємницю. Запровадження режиму секретності зумовлено необхідністю забезпечення інформаційного суверенітету України.

Сформульовано визначення таких понять, як «таємниця» – це сфера об'єктивної реальності, яка недоступна розумінню людини, та її сприйняття внаслідок об'єктивно існуючого рівня науково-технічного знання, і вона нерозривно пов'язана з тими відомостями (інформацією), які вже відомі окремій людині або групі осіб, але з різних причин приховуються ними від інших людей, груп осіб або держави; «службова

таємниця» – будь-яка інформація з обмеженим доступом (крім державної таємниці та службової інформації), яка була отримана державними службовцями під час виконання своєї службової діяльності, та яка не підлягає розголошенню, крім випадків, передбачених законом; «державна таємниця» – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею і підлягають охороні державою; «правовий режим державної таємниці» – особливий порядок правового регулювання діяльності суб'єктів правових відносин, урегульованих відповідно до вимог закону, з приводу обігу таємної інформації, реєстрації інформаційних ресурсів, що її містять, обмеження доступу до них, а також їх правового захисту.

Охорону державної таємниці за допомогою кримінально-правових, кримінологічних і кримінально-виконавчих заходів визначено як взаємопов'язані стратегічні напрями діяльності уповноважених суб'єктів, які містять систему кримінально-правових норм, організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативних заходів (що мають захисну сутність), спрямованих на недопущення розголошення таємної інформації та втрати її матеріальних носіїв, запобігання кримінальним правопорушенням, а також забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

Визначено методологію кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого дослідження охорони державної таємниці, що охоплює як пізнання процесу забезпечення й запобігання кримінальним правопорушенням, так і їх подальший судовий розгляд й виконання покарання на основі критерію історичної двовекторності, який став головною методологічною засадою періодичності всього процесу виникнення та становлення системи охорони державної таємниці.

Надано характеристику механізму охорони державної таємниці, який забезпечує безпеку людини і держави завдяки узгодженості прийняття та реалізації рішень суб'єктами безпеки, координації подальших дій на основі правового регулювання, результатів спільної діяльності, запобігання кримінальним правопорушенням, що переорієнтовує інституціональну діяльність на цілісний державний механізм.

Виокремлено історико-правові етапи становлення та розвитку системи забезпечення охорони державної таємниці: звичаєвий (IX ст. – 1648 р.); козацький (1657–1803 рр.): період «визвольний» (1648–1657 рр.) та «руїни» (1657–1803 рр.); імперський (1803–1903 рр.); царський (1903–1918 рр.); радянський (1918–1991 рр.); незалежний (з 24 серпня 1991 р. – дотепер), що дозволило розробити кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі напрями охорони державної таємниці в умовах військової агресії.

Проведено визначення безпеки інформації за формулою: безпека інформації (захищеність інформації від несанкціонованих дій (випадкових чи навмисних), що призводять до модифікації, розкриття чи зруйнування даних) – стан захищеності від ризиків, загроз і небезпек – заходи кримінально-правової охорони, кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням та забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

Систематизовано кримінальні протиправні діяння у сфері обігу інформації, що становить державну таємницю, та її охорони шляхом об'єднання й розміщення у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки», де родовим об'єктом виступає національна безпека України.

Проведено класифікацію таємниці в кримінальному праві: таємниця приватного життя (включаючи сімейну та особисту); професійна

таємниця; комерційна та банківська таємниця; службова таємниця; державна таємниця (включаючи військову), а також обґрунтовано необхідність установлення кримінальної відповідальності за розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності (ст. 114-3 «Розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності» КК України).

Запропоновано систему міжнародних і національних правових джерел, які формують правові засади охорони державної таємниці як інституту в системі забезпечення національної безпеки на засадах стримування (розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення військової агресії проти України), стійкості (здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей) та взаємодії (розвиток стратегічних відносин з ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України);

З огляду на воєнні дії на території країни та зарубіжний досвід доведено доцільність запровадження чотирьохрівневої системи обмеження доступу до таємної інформації (TOP SECRET – еквівалент «Особливої важливості»; SECRET – еквівалент «Цілком таємно»; CONFIDENTIAL – еквівалент «Таємно»; RESTRICTED – еквівалент «Для службового користування»), проведення систематизації таємної інформації у сфері оборони з поділом на три рівні: конфіденційна оборонна, таємна оборонна, надзвичайно таємна оборонна, а також закріплення окремо кримінально-правових норм про військове та економічне шпигунство.

Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці визначено як діяльність держави та її інституцій, суспільства загалом, що

ґрунтується на принципах комплексного програмування й планування, метою якої є досягнення та підтримка соціально прийняттого рівня захищеності таємної інформації із застосуванням комплексу загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів.

Сформовано систему суб'єктів охорони державної таємниці: вищі (Конституційний Суд України; Верховна Рада України; Президент України; Рада національної безпеки і оборони України); центральні (Кабінет Міністрів України; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та інші військові формування; державні експерти з питань таємниць); місцеві (органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації; режимно-секретні органи); забезпечення (Державна фельд'єгерська служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України).

Доведено необхідність прийняття запропонованої Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року в Україні, яка визначатиме візію та перспективи забезпечення охорони державної таємниці, особливо в умовах воєнного стану (містить комплексне планування заходів та їх суб'єктне визначення, а також систему першочергових запобіжних заходів).

Окреслено забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань як систему заходів та суб'єктів їх організації, реалізації і контролю, що здійснюються на підставі нормативно-правових актів в органах і установах виконання покарань, та які спрямовані на охорону об'єктів, що становлять зміст державної таємниці, і здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України, а також його принципів. Така діяльність здійснюється при

проведенні оперативно-розшукової діяльності, реалізації мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства, будівництві, використанні інженерно-технічних засобів охорони й нагляду та інших напрямів кримінально-виконавчої діяльності.

Загальним результатом проведеного дослідження стала запропонована концепція системи кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці, що забезпечує безпеку людини і держави завдяки узгодженості прийняття та реалізації рішень, координації подальших дій на основі правового регулювання, результатів спільної діяльності, запобігання кримінальним правопорушенням суб'єктами безпеки на трьох рівнях (вищий, центральний, місцевий) та які перебувають у взаємозв'язку один з одним, мають усі разом представництво спеціально уповноваженого органу у сфері забезпечення охорони державної таємниці – Службу безпеки України, і поділяються на чотири підсистеми: управління (керуючу), виконання, інформаційну, забезпечення. Така концептуальна спрямованість переорієнтовує інституціональну діяльність на цілісний державний механізм.

Ключові слова: таємниця, державна таємниця, безпека, національна безпека, охорона, кримінальне правопорушення, кримінально-правове забезпечення, кримінологічне забезпечення, кримінально-виконавче забезпечення, запобігання.

SUMMARY

Oliylyk V. I. Criminal-legal, criminological and criminal-executive protection of state secrets in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Juridical Sciences degree in specialty 12.00.08 – Criminal law and criminology; criminal executive law (081 – Law). – PJSC “Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management»”, Kyiv, 2023.

The dissertation is a complex monographic study in which, using modern methods of cognition and taking into account modern challenges and threats at the systemic level of analysis and generalization, the phenomenon of state secret is described and explained, the concept of criminal-legal, criminological and criminal-executive protection of it is protection in today's conditions is formulated and substantiated.

It is noted that in the conditions of war, the problem of preventing the disclosure of state secrets becomes especially urgent and requires detailed research at the scientific level and appropriate legislative regulation, because with the rapid development of scientific and technical progress, the new methods, mechanisms and means of obtaining relevant information, in particular, containing a secret are emerging. The introduction of the secrecy regime is due to the need to ensure the information sovereignty of Ukraine.

The definition of such concepts as a “secret” – is a sphere of objective reality that is inaccessible to human understanding, and its perception as a result of the objectively existing level of scientific and technical knowledge, and it is inextricably linked with the data (information) that already known to an individual or a group of persons, but for various reasons are hidden by them from other people, groups of persons or the state; “official secret” – any information with limited access (except for state secrets and official information), which is received by public servants during the performance of

their official activities, and which is not subject to disclosure, except in cases provided for by law; “state secret” – a type of secret information that includes information in the field of defense, economy, science and technology, foreign relations, state security and law enforcement, the disclosure of which may harm the national security of Ukraine and which is recognized as a state secret and subject to state protection; “legal regime of state secrets” – a special order of legal regulation of the activities of subjects of legal relations, regulated in accordance with the requirements of the law, regarding the circulation of secret information, registration of information resources containing it, restriction of access to them, as well as their legal protection are formulated.

Protection of state secrets with the help of criminal-legal, criminological and criminal-executive measures is defined as interconnected strategic areas of activity of authorized subjects, which contain a system of criminal-legal norms, organizational-legal, engineering-technical, cryptographic, operative measures (which have a protective nature), aimed at preventing the disclosure of secret information and the loss of its material carriers, prevention of criminal offenses, as well as ensuring the regime of secrecy in the field of penalty execution.

The methodology of criminal-legal, criminological and criminal-executive research on the protection of state secrets are defined, which covers both the knowledge of the process of ensuring and preventing criminal offenses, as well as their further judicial proceedings and execution of punishment based on the criterion of historical two-vectority, which became the main methodological basis for the periodicity of the entire process of the inception and development of the state secret protection system.

A description of the state secret protection mechanism which ensures the safety of people and the state thanks to the consistency of decision-making and implementation by security principals, coordination of further actions based on the legal regulation, results of joint activities, prevention of criminal offenses, which reorients institutional activity to a holistic state mechanism is given.

The historical and legal stages of the formation and development of the state secret protection system are distinguished: customary (IX century –1648); Cossack (1657–1803); the period of “liberation” (1648–1657) and “ruins” (1657–1803); imperial (1803–1903); royal (1903–1918); Soviet (1918–1991); independent (from August 24, 1991 to the present), which made it possible to develop criminal-legal, criminological and criminal-executive directions for the protection of state secrets in conditions of military aggression.

The definition of information security is carried out according to the formula: information security (protection of information from unauthorized actions (accidental or intentional) that lead to modification, disclosure or destruction of data) – the state of protection against risks, threats and dangers – measures of criminal and legal protection, criminological measures of prevention criminal offense and ensuring secrecy in the field of penalty execution.

Criminal illegal acts in the field of circulation of information constituting a state secret and its protection and placing them in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine “Crimes against the foundations of national security”, where the national security of Ukraine is the general object are systematized.

The classification of secrecy in criminal law is carried out: secrecy of private life (including family and personal); professional secrecy; commercial and banking secrecy; official secret; state secrets (including military secrets), as well as the need to establish criminal liability for disclosing secret information of state-owned legal entities (Article 114-3 “Disclosure of secret information of state-owned legal entities” of the Criminal Code of Ukraine).

A system of international and national legal sources that form the legal basis for the protection of state secrets as an institution in the system of ensuring national security on on deterrence grounds (the development of defense and security capabilities to prevent military aggression against Ukraine), stability

(the ability of society and the state to quickly adapt to changes in the security environment and support sustainable functioning, in particular by minimizing external and internal vulnerabilities) and interaction (development of strategic relations with key foreign partners, primarily with the European Union and NATO and their member states, the United States of America, pragmatic cooperation with other states and international organizations on based on the national interests of Ukraine) is proposed.

Taking into account the military operations in the country and foreign experience, the feasibility of introducing a four-level system of restricting access to secret information (TOP SECRET – the equivalent of “Special Importance”; SECRET – the equivalent of “Top Secret”; CONFIDENTIAL – the equivalent of “Secret”; RESTRICTED – the equivalent of “For official use”), and of conducting a systematization of secret information in the field of defense with a division into three levels: confidential defense, secret defense, extremely secret defense, as well as the establishment of separate criminal law norms on military and economic espionage is proved.

Criminological protection of state secrets is defined as the activity of the state and its institutions, society in general, which is based on the principles of complex programming and planning, the purpose of which is to achieve and maintain a socially acceptable level of protection of secret information using a complex of general social and special criminological measures.

A system of entities protecting state secrets is formed: the highest (Constitutional Court of Ukraine; Verkhovna Rada of Ukraine; President of Ukraine; Council of National Security and Defense of Ukraine); central (the Cabinet of Ministers of Ukraine; the Armed Forces of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Foreign Intelligence Service of Ukraine, the National Police of Ukraine, the State Border Service of Ukraine, the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine and other military formations; state experts on secrets); local (bodies of local self-

government, enterprises, institutions and organizations; regime-secret bodies); support (State Courier Service of Ukraine, State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine).

The necessity of adopting the proposed Comprehensive Program for the Protection of State Secrets until 2030 in Ukraine, which will determine the vision and prospects for the protection of state secrets, especially in the conditions of martial law (contains comprehensive planning of measures and their subject definition, as well as a system of primary preventive measures), is proved.

The provision of secrecy in the field of penalty execution is outlined as a system of measures and subjects of their organization, implementation and control, which are carried out on the basis of normative legal acts in penal corrections agencies and institutions, and which are aimed at the protection of objects that constitute the content of the state secrets, and are carried out taking into account the purpose and objectives of the criminal law enforcement legislation of Ukraine, as well as its principles. Such activities are carried out during operative-investigative activities, implementation of the goals and tasks of criminal law enforcement, construction, use of engineering and technical means of protection and supervision, and other areas of penal execution activity.

The general result of the conducted research is the proposed concept of the system of criminal-legal, criminological and criminal-executive protection of state secrets, which ensures the safety of people and the state thanks to the consistency of decision-making and implementation, coordination of further actions based on legal regulation, results of joint activities, prevention of criminal offenses by security subjects at three levels (higher, central, local) and which are interconnected with each other, all together have a representation of a specially authorized body in the field of ensuring the protection of state secrets – the Security Service of Ukraine, and are divided into four subsystems: management (managing), implementation, informational, support. Such a

conceptual orientation reorients institutional activity to a coherent state mechanism.

Key words: secret, state secret, security, national security, protection, criminal offense, criminal-legal protection, criminological protection, criminal executive protection, prevention.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії

1. Олійник В. І. Концептуальні засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони державної таємниці в Україні: монографія. К.: «Видавництво Людмила», 2022. 450 с.

Статті в наукових фахових виданнях

2. Олійник В. І. Удосконалення охорони державної таємниці України крізь призму аналізу законодавства держав-учасниць СНД. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4 (20). С. 59–63.

3. Олійник В. І. Кримінально-правовий чинник у захисті державної таємниці: сутність, еволюція. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2015/45.pdf

4. Олійник В. І. Методологія дослідження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3 (41). С. 58–62.

5. Олійник В. І. Визначення родової належності поняття «державна таємниця». *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 143–148.

6. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державної таємниці у Франції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. URL: http://pap.in.ua/6_2015/83.pdf

7. Олійник В. І. Федеративна Республіка Німеччина на варті захисту державних секретів: кримінально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 161–165.

8. Олійник В. І. Запорука ефективних кримінально-правових механізмів захисту державної таємниці в Японії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. URL: http://pap.in.ua/2_2016/53.pdf

9. Олійник В. І. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 117–121.

10. Олійник В. І. Особливості кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 6. Т. 2. С. 145–149.

11. Олійник В. І. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 8. Т. 2. С. 111–115.

12. Олійник В. І. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність. *Юридична наука*. 2019. № 11. Т. 2. С. 203–208.

13. Олійник В. І. Генеза кримінально-правового забезпечення державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 12. Т. 2. С. 190–195.

14. Олійник В. І. Система кримінально-правового захисту державної таємниці у період «червоного терору». *Юридична наука*. 2020. № 10. С. 184–189.

15. Олійник В. І. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2020. № 11. С. 172–176.

16. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці країн близького зарубіжжя. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 122–125.

17. Олійник В. І. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 170–177.

18. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5. Т. 2. С. 156–161.

19. Олійник В. І. Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 6. Т. 2. С. 118–123.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

20. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового захисту державних секретів у Японії. *Leges Si Viata*. 2015. December. С. 77–80. ISSN 1810-309X.

21. Олійник В. І. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3–4. С. 51–55 (Республіка Польща).

22. Олійник В. І. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 5. С. 174–179 (Республіка Польща).

23. Олійник В. І. Феноменологічний аналіз кримінально-правового та кримінологічного забезпечення державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 6. С. 114–119 (Республіка Польща).

24. Shchokin R., Oliinyk V., Bondarenko O., Kyslenko D., Kolos O., Tymoshenko Yu. Sport management in the context of criminal liability for corruption. *Retos*. 2023. № 48. P. 25–34. DOI: 10.47197/retos.v48.96768 <https://recyt.fecyt.es/index.php/retos/index>

25. Oliinyk V., Herasymenko L., Tykhonova O., Syvodied I., Holdberh N. Criminal protection of state secrets in Ukraine and EU countries: Protección penal de los secretos de Estado en Ucrania y en los países de la Unión Europea. *Cuestiones Políticas*. 2023. № 41(76). P. 641–661. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/39813>

26. Shchokin R., Oliinyk V., Amelin O., Bondarenko Ye., Maziychuk V. et al. Methods of Combating Offenses in the Field of Ecology. *Journal of Environmental Management and Tourism* [S. l.]. 2023. Vol. 14. № 1. P. 5–15. ISSN 2068-7729. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/7624>
DOI: [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.1\(65\).01](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.1(65).01).

Праці апробаційного характеру

27. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державних секретів під час II Світової війни. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 26–27 черв. 2015 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 223–224.

28. Олійник В. І. Недоліки кримінально-правових норм, що регулюють відносини у сфері захисту державної таємниці. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 листоп. 2015 р.). Запоріжжя: «Істина», 2015. С. 118–120.

29. Олійник В. І. Вплив юридичної науки на понятійний апарат, використаний в законодавстві про державну таємницю. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5–6 лют. 2016 р.). Х.: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. С. 80–82.

30. Олійник В. І. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів: частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 берез. 2021 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2021. С. 69–72.

31. Олійник В. І. Окремі правові аспекти визначення поняття та сутності державної таємниці. *Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства: Частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 жовт. 2021 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2021. С. 86–88.

32. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства: Частина друга*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 жовт. 2022 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2022. С. 66–68.

33. Олійник В. І. Загальна характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері охорони державної таємниці. *Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів: частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 квіт. 2023 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2023. С. 37–39.

34. Олійник В. І. Методологія дослідження забезпечення державної таємниці. *Забезпечення національної безпеки в Україні під час воєнного стану*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2023 р.). Київ: «Вид-во Людмила», 2023. С. 41–44.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ	39
1.1. Сучасний стан теоретичних досліджень проблем правового забезпечення державної таємниці	39
1.2. Методологічні засади дослідження кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці	65
1.3. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці.....	96
Висновки до розділу 1	130
РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ	134
2.1. Історико-правові передумови зародження кримінально- правової охорони державної таємниці.....	134
2.2. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність	154
2.3. Система кримінально-правової охорони державної таємниці у радянський період	190
2.4. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України	224
Висновки до розділу 2	254
РОЗДІЛ 3 КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ	259
3.1. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці	259

3.2. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці.....	295
3.3. Зарубіжний досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці	312
Висновки до розділу 3	356
РОЗДІЛ 4 КРИМІНОЛОГІЧНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ	361
4.1. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці.....	361
4.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці.....	400
4.3. Особливості забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань в Україні	428
Висновки до розділу 4	445
ВИСНОВКИ.....	451
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	465
ДОДАТКИ	517

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДЕТ –	державний експерт з питань таємниць
ДКВС –	Державна кримінально-виконавча служба
ДСТУ –	державні стандарти України
ЄС –	Європейський Союз
ЗСУ –	Збройні Сили України
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК –	Кримінальний кодекс
КМУ –	Кабінет Міністрів України
КПК –	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС –	Міністерство внутрішніх справ
МЗС –	Міністерство закордонних справ
НАТО –	Північноатлантичний альянс
НБУ –	Національний банк України
ОРД –	оперативно-розшукова діяльність
РНБОУ –	Рада національної безпеки і оборони України
РСО –	режимно-секретні органи
рф –	російська федерація
СБУ –	Служба безпеки України
СІЗО –	слідчий ізолятор
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УВП –	установа виконання покарань
УНР –	Українська Народна Республіка
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Забезпечення безпеки особи, суспільства та держави від загроз злочинних посягань – найбільш пріоритетне завдання всіх інститутів державної влади в Україні. Так, у ст. 3 Основного Закону визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а вона відповідає перед людиною за свою діяльність. Крім того, відповідно до ст. 17 Конституції України найважливішими функціями держави з-поміж інших є захист суверенітету й територіальної цілісності країни, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

У ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» (2018 р.) визначено, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України. В умовах глобалізації інформаційного обміну та широкого впровадження технологій в усіх сферах життєдіяльності суспільства України наявна проблема захисту інформації, що обробляється від викликів і загроз у кібернетичному та віртуальному просторі, а також від кримінальних протиправних дій правопорушників. До того ж у сучасному заінформатизованому суспільстві інформація стала не просто засобом комунікації, а й об'єктом діяльності людей, тому сьогодні її сутність вивчається багатьма галузями знань.

Практичний досвід функціонування суспільства переконливо свідчить, що жодна держава не може себе захистити, використовуючи лише військові й технічні засоби. Ця істина особливо важлива сьогодні в

умовах збройного протистояння України з РФ, між якими століттями не було секретів і таємниць. Так, за офіційними статистичними даними, у динаміці випадків державної зради (ст. 111 Кримінального кодексу (КК) України) переважала тенденція зростання. У 2014 р. їх кількість становила 65, у 2016 р. зросла до 126, у наступному році відбулося зниження цього показника до 89, протягом 2018–2020 рр. він перебував на рівні 123–147 кримінальних правопорушень за рік, а у 2021 р. дорівнював 157; шпигунство (ст. 114 КК України) – кількість таких випадків зросла незначним чином: 2014 р. – 7; 2015–2016 рр. – по 2, а в наступні 5 років від 6 до 10 кримінальних протиправних діянь за рік (2021 р. – 10). Динаміка кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці з початком масштабних бойових дій на Сході країни зросла з 370 у 2013 р. до 2926 у 2015 р. (зростання у 7,9 рази), у наступному році скоротилася до 870 (у 3,4 рази) і у 2017 р. перебувала на тому ж рівні. У 2018 р. число таких діянь зросло до 1441 (+61,5 %), а у 2019 р. залишилося незмінним – 1442 (+0,1 %). У 2021 р. знову простежується суттєве скорочення до 822 (–43,0 %). Їх питома вага серед усіх облікованих злочинів завжди була незначною та у звітному році становила 0,3 %, серед цих кримінальних правопорушень злочини становили 527 діянь (64,1 %), а кримінальні проступки – 295 (35,9 %). Однак військовий характер протистояння зумовлює зайвий раз досліджувати проблематику, пов'язану із забезпеченням безпеки інформації.

Тому звернення до інституційного феномену державної таємниці України, її суті, витоків, а головне ефективною сучасною концептуальною охорони в умовах нормативно-правової неузгодженості воєнного стану, реформування органів кримінальної юстиції тощо за допомогою кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих засобів є новим напрямом у забезпеченні національної безпеки України.

Проблеми забезпечення безпеки виступають об'єктом наукових

пошуків учених уже досить давно. На цій ниві плідно працювали та працюють О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. М. Бесчастний, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Н. О. Гуторова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. О. Дудоров, О. О. Житний, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. П. Ємельянов, О. Г. Кальман, О. М. Кваша, А. М. Кислий, О. Г. Колб, М. Г. Колодяжний, О. М. Костенко, В. В. Крутов, О. Г. Кулик, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, М. І. Мельник, В. А. Мисливий, С. А. Мозоль, В. О. Навроцький, Є. С. Назимко, Ю. В. Нікітін, Ю. В. Орлов, А. В. Савченко, Є. Д. Скулиш, В. П. Тихий, В. М. Трубников, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. В. Шаблистий, В. І. Шакун, О. Н. Ярмиш та інші вчені.

Безпосередньо окремі питання кримінально-правової та кримінологічної охорони державної таємниці розглядали Д. С. Азаров, П. П. Андрушко, О. Є. Архипов, І. І. Божков, О. В. Ботвінкін, Т. Ю. Вислоцька, Ю. О. Дрейс, Д. Ю. Кондратов, О. Г. Корченко, О. В. Кришевич, Ю. Б. Курилюк, В. А. Ліпкан, А. І. Марущак, О. О. Морозова, О. С. Самойлова, О. Г. Семенюк, В. В. Сергійчук, І. І. Трембач, Д. С. Усова, І. О. Харь, Ю. Г. Чердинцев, О. В. Шамсутдінов, В. М. Шлапаченко та інші науковці.

Вагомий науковий внесок таких учених у розроблення зазначеної проблематики є беззаперечним, проте їх дослідження об'єктивно обмежувались попередніми періодами розвитку законодавства та правозастосовної практики без урахування сучасних глобалізаційних викликів і криміногенних загроз, що негативно впливають на безпеку суспільства, а багато з них містять гриф «таємно».

Тому, яка правова природа державної таємниці, у чому полягає її сутність і зміст, генеза формування та розвитку, до того ж, які атрибутивні її складові на сьогодні, й, нарешті, найголовніше, що потрібно зробити для підтримання стабільного режиму охорони, подальшого нарощування

потенціалу – на ці та інші питання спробуємо аргументовано відповісти. Аргументація бачиться на широкій інформативній основі, складовими якої є звернення до феноменології державної таємниці, історичної спадщини, генези системи її охорони, трансформації її кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого чинників. За цим доктринальним напрямом зроблено спробу теоретико-правового аналізу предмета дослідження як відносно самостійного феномену. При цьому підкреслюється своєрідність і навіть унікальність цього феномену – кримінально-правової, кримінологічної та кримінально-виконавчої охорони.

Таке наукове осмислення всього комплексу цих чинників дає змогу розробити ефективну концепцію охорони державної таємниці з позицій нового напрямку – кримінально-правової, кримінологічної та кримінально-виконавчої безпеки людини, суспільства, держави.

Зазначені обставини й зумовили обрання теми дисертації, визначили об'єкт і предмет дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» (Указ Президента України від 28 серпня 2014 р. № 744/2014), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ Міністерства внутрішніх справ (МВС) України від 11 червня 2020 р. № 454), Загального плану науково-дослідної

роботи ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» на 2018–2020 рр. «Теоретико-методологічні засади становлення української державності і соціальна практика: політичні, юридичні, економічні та психологічні проблеми» (номер державної реєстрації: 0113U007698).

Тему дисертації затверджено Вченою радою ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» 27 січня 2016 р. (протокол № 1) та уточнено 30 травня 2018 р. (протокол № 5).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є теоретичне узагальнення та розв’язання комплексної науково-прикладної проблеми забезпечення охорони державної таємниці за допомогою кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих засобів як цілісної концепції з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та відповідної правозастосовної практики.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- визначити сучасний стан наукових досліджень проблем правового забезпечення державної таємниці;
- розкрити методологічний інструментарій дослідження проблеми кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці;
- систематизувати наукові підходи до поняття та сутності державної таємниці;
- з’ясувати історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці;
- розкрити кримінально-правову охорону державної таємниці в період боротьби за українську державність;
- охарактеризувати систему кримінально-правового захисту державної таємниці у радянський період;

- проаналізувати особливості розвитку системи охорони державної таємниці за часів незалежності України;
- розглянути об’єктивні та суб’єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці;
- виокремити проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці;
- проаналізувати зарубіжний досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці та сформулювати пропозиції щодо імплементації кращих зарубіжних практик у вітчизняне законодавство;
- сформулювати концептуальне бачення загальносоціальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці;
- розробити спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці;
- запропонувати кримінально-виконавчі заходи забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки України.

Предмет дослідження – кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є *діалектичний* метод наукового пізнання, що дає змогу розглядати охорону державної таємниці та наукові засади її забезпечення у їх розвитку, взаємозв’язку та взаємовпливові.

Для досягнення поставленої мети та вирішення обумовлених нею завдань використовувались загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема *системно-структурний* – для аналізу державної таємниці та її забезпечення правовими засобами як цілісної теоретико-прикладної

проблеми в межах усієї роботи (розділи 1–4); *логіко-нормативний* – для аналізу законодавчих і відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів з питань охорони державної таємниці (підрозділи 1.3, 2.4, 3.2, 4.1, 4.3); *логіко-семантичний* – розглянуто сутність, особливості та значення охорони державної таємниці як універсальної категорії пізнання системи і механізму запобігання кримінальним правопорушенням, а також забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань (підрозділи 1.1, 1.3, 3.2, 4.3); *історико-правовий* – у процесі розкриття генезису ключових етапів становлення та розвитку досліджуваного явища, сучасного стану наукових досліджень, законодавства й правозастосовної практики (підрозділи 1.1, 1.2, розділ 2); *формально-логічний* – з метою надання кримінально-правової характеристики складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці й розробки кримінологічних заходів запобігання (підрозділи 3.1, 4.1, 4.2); *компаративістський* – для виявлення особливостей кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці у зарубіжних країнах, а також оцінки можливостей упровадження іноземного досвіду у вітчизняну правозастосовну практику (підрозділи 3.3, розділ 4); *контент-аналізу* – під час опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за окремими кількісними та якісними параметрами з подальшою інтерпретацією отриманих результатів у дисертаційній роботі (підрозділи 3.1, 3.2); *моделювання* – при формулюванні висновків до розділів і загальних оцінок, а також пропозицій щодо комплексної програми забезпечення охорони державної таємниці кримінально-правовими, кримінологічними та кримінально-виконавчими заходами й практики її застосування (розділи 1–4).

Науково-теоретичне підґрунтя дисертації становлять наукові праці фахівців, зокрема зарубіжних, у галузі філософії, загальної теорії держави і права, кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права, теорії управління та правоохоронної діяльності, інших галузевих правових наук.

Положення та висновки дисертації ґрунтуються на нормах Конституції України, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах, які визначають правові засади організації та реалізації забезпечення охорони державної таємниці. Дисертант звертався також до міжнародних правових актів і законодавства деяких зарубіжних держав, досвід яких у галузі правового регулювання відповідних інститутів може бути використано в Україні.

Інформаційну та емпіричну базу дослідження становлять зведені дані вивчення 482 кримінальних проваджень, відкритих за ознаками ст. ст. 111, 114,

114-2, 328, 329, 422 КК України упродовж 2014–2022 рр., а також 511 вироків, винесених судами України щодо кримінальних правопорушень відповідної категорії в зазначений період; аналітичні матеріали органів кримінальної юстиції, що використовувались для підготовки 18 програмних рішень Верховної Ради України, Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, 37 програмних документів правоохоронних органів у відкритому доступі; узагальнення анкетування 378 працівників правоохоронних органів України; статистичні дані Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України, Офісу Генерального прокурора, МВС України, а також політико-правова публіцистика, довідкові видання з урахуванням значного досвіду роботи автора в судовій системі України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертації вперше комплексно, з використанням методів пізнання, урахуванням сучасних викликів і загроз на системному рівні аналізу та узагальнення описано феномен державної таємниці, на основі чого сформульовано та обґрунтовано концепцію кримінально-правового,

кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення її охорони в умовах сьогодення. Праця містить теоретичні положення і науково обґрунтовані висновки, які розв'язують актуальну теоретичну та науково-прикладну проблему, задекларовану в меті дослідження. Автором сформульовано низку положень, висновків і пропозицій, нових у концептуальному плані й важливих для державної політики у сфері національної безпеки та розвитку юридичної науки, а саме:

вперше:

- сформульовано доктринальне тлумачення охорони державної таємниці необхідного інституту забезпечення національної безпеки країни за допомогою кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих заходів як взаємопов'язаних стратегічних напрямів діяльності уповноважених суб'єктів, що містить систему кримінально-правових норм, організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативних заходів (захист), спрямованих на недопущення розголошення таємної інформації та втрати її матеріальних носіїв, запобігання кримінальним правопорушенням, а також забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань;

- запропоновано концепцію системи кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці, що забезпечує безпеку людини і держави завдяки узгодженості прийняття та реалізації рішень, координації подальших дій на основі правового регулювання, результатів спільної діяльності, запобігання кримінальним правопорушенням суб'єктами безпеки на трьох рівнях (вищий, центральний, місцевий), які знаходяться у взаємозв'язку один з одним, мають усі разом представництво спеціально уповноваженого органу у сфері забезпечення охорони державної таємниці – Службу безпеки України, і поділяються на чотири підсистеми: управління (керуючу), виконання, інформаційну, забезпечення. Така

концептуальна спрямованість переорієнтовує інституціональну діяльність на цілісний державний механізм;

– виокремлено історико-правові етапи становлення та розвитку системи забезпечення охорони державної таємниці: звичаєвий (IX ст. – 1648 р.); козацький (1657–1803 рр. – період «визвольний» (1648–1657 рр.) та «руїни» (1657–1803 рр.)); імперський (1803–1903 рр.); царський (1903–1918 рр.); радянський (1918–1991 рр.); незалежний (з 24 серпня 1991 р. – дотепер), що дозволило розробити кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі напрями охорони державної таємниці в умовах військової агресії;

– з огляду на воєнні дії на території країни та зарубіжний досвід доведено доцільність запровадження чотирьохрівневої системи обмеження доступу до таємної інформації (TOP SECRET – еквівалент «Особливої важливості»; SECRET – «Цілком таємно»; CONFIDENTIAL – «Таємно»; RESTRICTED – «Для службового користування»), проведення систематизації таємної інформації у сфері оборони з поділом на три рівні: конфіденційна оборонна, таємна оборонна, надзвичайно таємна оборонна, а також закріплення окремо кримінально-правових норм про військове та економічне шпигунство;

– обґрунтовано системний підхід до кримінологічного забезпечення охорони державної таємниці як діяльності держави та її інституцій, суспільства загалом, що ґрунтується на принципах комплексного програмування та планування, мета якої полягає у досягненні й підтримці соціально прийняттого рівня захищеності таємної інформації із застосуванням комплексу загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів;

– доведено необхідність прийняття запропонованої Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року в Україні, яка визначатиме візію та перспективи забезпечення охорони державної

таємниці, особливо в умовах воєнного стану (містить комплексне планування заходів та їх суб'єктне визначення, а також систему першочергових запобіжних заходів);

– окреслено забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань як систему заходів та суб'єктів їх організації, реалізації і контролю, що здійснюються на підставі нормативно-правових актів в органах і установах виконання покарань та які спрямовані на охорону об'єктів, що становлять зміст державної таємниці, і здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України, а також його принципів. Така діяльність здійснюється при проведенні оперативно-розшукової діяльності, реалізації мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства, будівництві, використанні інженерно-технічних засобів охорони й нагляду та інших напрямів кримінально-виконавчої діяльності;

удосконалено:

– наукове визначення дефініції «таємниця» як сфери об'єктивної реальності, що недоступна розумінню людини, та її сприйняття внаслідок об'єктивно наявного рівня науково-технічного знання, яка нерозривно пов'язана з тими відомостями (інформацією), що вже відомі окремій людині або групі осіб, але з різних причин приховуються ними від інших людей, груп осіб або держави; «службова таємниця» – будь-яка інформація з обмеженим доступом (крім державної таємниці та службової інформації), яка була отримана державними службовцями під час виконання своєї службової діяльності, що не підлягає розголошенню, крім випадків, передбачених законом»; «державна таємниця» – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею і підлягають охороні державою;

«правовий режим державної таємниці» – особливий порядок правового регулювання діяльності суб'єктів правових відносин, урегульованих відповідно до вимог закону, з приводу обігу таємної інформації, реєстрації інформаційних ресурсів, що її містять, обмеження доступу до них, а також їх правового захисту;

– методологію кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого дослідження охорони державної таємниці, що охоплює як пізнання процесу забезпечення й запобігання кримінальним правопорушенням, так і їх подальший судовий розгляд і виконання покарання на основі критерію історичної двовекторності, який став головною методологічною засадою періодичності всього процесу виникнення й становлення системи охорони державної таємниці;

– класифікацію таємниці в кримінальному праві: таємниця приватного життя (включаючи сімейну та особисту); професійна таємниця; комерційна і банківська таємниця; службова таємниця; державна таємниця (включаючи військову);

– систематизацію кримінальних протиправних діянь у сфері обігу інформації, що становить державну таємницю, та її охорони шляхом об'єднання й розміщення у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки», де родовим об'єктом виступає національна безпека держави;

дістала подальший розвиток:

– система міжнародних і національних правових джерел, які формують правові засади охорони державної таємниці як інституту в системі забезпечення національної безпеки на засадах стримування (розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення військової агресії проти України), стійкості (здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації

зовнішніх і внутрішніх загроз) та взаємодії (розвиток стратегічних відносин з ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом (ЄС) і Північноатлантичним альянсом (НАТО) та їх державами-членами, США, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України);

– визначення безпеки інформації за формулою: безпека інформації (захищеність інформації від несанкціонованих дій (випадкових чи навмисних), що призводять до модифікації, розкриття чи зруйнування даних) – стан захищеності від ризиків, загроз і небезпек – заходи кримінально-правової охорони, кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням та забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань;

– обґрунтування необхідності встановлення кримінальної відповідальності за розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності (ст. 114-3 «Розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності» КК України);

– система суб'єктів охорони державної таємниці: вищі (Конституційний Суд України; Верховна Рада України; Президент України; Рада національної безпеки і оборони України); центральні (Кабінет Міністрів України; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; Міністерство юстиції України, Державна кримінально-виконавча служба України; державні експерти з питань таємниць); місцеві (органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації; режимно-секретні органи); забезпечення (Державна фельд'єгерська служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України);

– спеціально-кримінологічне запобігання, яке орієнтоване на охорону об'єкта та механізмів, що забезпечують його існування, запобігання загрозам й кримінальним правопорушенням, що містить підсистемні компоненти, системоутворюючі зв'язки та відносини між ними, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів (організаційно-правового, інформаційно-технічного, прогностично-аналітичного та оперативно-розшукового характеру).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження є конкретним внеском як у юридичну науку, так і практику запобігання кримінальним правопорушенням. Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та можуть бути використані в:

науково-дослідній сфері – результати, які в сукупності становлять цілісне знання про феномен державної таємниці, а також наукові засади забезпечення її охорони, можуть бути основою для подальшої розробки відповідних проблем (Акт Національної академії внутрішніх справ від 12 вересня 2023 р.);

законотворчій діяльності – для розвитку кримінального законодавства при внесенні змін до КК України (лист до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики №1006 від 19 вересня 2023 р.);

практичній діяльності – використання одержаних результатів дозволить підвищити ефективність процесів і процедур організації та здійснення забезпечення охорони державної таємниці в Україні (Акт Департаменту захисту національної державності СБУ від 11 вересня 2023 р.);

освітньому процесі – під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінального процесуального права, а також при

проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовці бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» (Акт ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» від 02 вересня 2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. Усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень автора. Особистий внесок у публікаціях, виконаних у співавторстві, вказано у списку праць, опублікованих за темою дисертації. Наукові доробки співавторів за темою дисертації не використовувались.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р.); «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 27–28 листопада 2015 р.); «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 5–6 лютого 2016 р.); «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів» (м. Київ, 15 березня 2021 р.); «Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства» (м. Київ, 8 жовтня 2021 р.); «Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства» (м. Київ, 8 жовтня 2022 р.); «Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів» (м. Київ, 27 квітня 2023 р.); «Забезпечення національної безпеки в Україні під час воєнного стану» (м. Київ, 26 травня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у 34 наукових публікаціях, серед яких монографія, 18 статей, опублікованих у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, 7 статей

у наукових періодичних виданнях інших держав, з них 3 – у закордонних виданнях, що віднесені до другого квартилю (Q2) та проіндексовані у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus; 7 тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

1.1. Сучасний стан теоретичних досліджень проблем правового забезпечення державної таємниці

На сучасному етапі міжнародної активної співпраці в інформаційній сфері однією з основних реальних і потенційних загроз національній безпеці України є розголошення інформації, яка становить державну таємницю, чи втрата матеріальних носіїв секретної інформації, спрямованої на забезпечення державних потреб та національних інтересів. Тому в умовах підвищення рівня розвідувальної діяльності іноземних спецслужб досить гостро постає питання удосконалення напрямів забезпечення інформаційної безпеки як однієї з найважливіших функцій держави, зокрема, щодо забезпечення охорони державної таємниці, що є комплексом організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв. Згідно з вимогами Закону України «Про державну таємницю» (1994 р.) [311] охороні державою підлягають відомості таємної інформації, які визнані державною таємницею (або секретною інформацією) у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці. Відомості становлять державну таємницю з часу опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, до якого вони включені за процедурою прийняття державним експертом з питань таємниць рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з

встановленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці держави у разі розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, чи втрати матеріальних носіїв секретної інформації.

Ефективна система охорони державної таємниці є однією з гарантій збереження цілісності та недоторканості будь-якої держави, незалежно від її місцезнаходження на географічній мапі світу та етапу економічного розвитку. Її дослідження було розпочате у XX ст. з моменту створення Радянського Союзу, який був закритий від усього світу завісою таємності. До того ж питання щодо захисту секретної інформації функціонування держави регламентувалися закритими для громадськості підзаконними нормативними актами, у зв'язку з чим майже не розглядалися та не досліджувалися на належному рівні принципи, елементи державної таємниці, її організаційна структура, механізми і методи, їх ефективність і дієвість. Водночас у вказаний період було закладено основи системи захисту секретної інформації, яка ефективно діяла впродовж кількох наступних десятиліть. Зокрема, було створено та впроваджено суб'єкти захисту інформації, повноваження яких на той час відповідали наявним вимогам. Оскільки секретна інформація була об'єктом спрямувань розвідувальних органів інших держав, закономірно, що з самого початку такі повноваження було покладено на контррозвідувальні підрозділи органів державної безпеки. Згодом оперативні заходи було поєднано із заходами щодо організації та контролю за дотриманням режимно-секретних вимог на підприємствах, установах та організаціях. Таким чином, органи та підрозділи державної безпеки захист секретної інформації здійснювали шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретної діяльності, військової цензури тощо [41, с. 88; 446].

Недарма в Конституції України забезпечення інформаційної безпеки

розміщено серед найважливіших функцій держави (ст. 17 Конституції України) [132]. Це положення Основного Закону зумовлює розробку та впровадження належних засобів охорони зазначених цінностей. Зважаючи на те, що ХХІ ст. проголошено ерою інформаційного суспільства, першості набуває захист інформаційної безпеки будь-якої держави, зокрема й України. Найбільш дієвим засобом у цьому контексті постає КК України [155], норми якого спрямовані на захист таємної інформації, яку держава певним чином обмежує в обігу [54].

Тому, на сьогодні однією з основних реальних і потенційних загроз національній безпеці України в інформаційній сфері є розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб і національних інтересів суспільства й держави [327]. Тому, завжди залишаються актуальними питання щодо удосконалення наявних систем захисту інформації, зокрема у сфері охорони державної таємниці, із законодавчим урегулюванням її нормативно-правових обмежень в інтересах держави для однієї з найважливіших її функцій – забезпечення інформаційної безпеки [132]. Адже у цій сфері суспільні відносини, пов'язані з віднесенням відомостей до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням та охороною матеріальних носіїв секретної інформації з метою захисту національної безпеки України, регулюються законодавством. Без будь-якого сумніву, витік інформації, що становить державну таємницю, може спричинити підрив основних засад оборони держави, захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, а також дезорганізувати діяльність Збройних Сил України та інших військових формувань, функціонування надважливих військових об'єктів, державного кордону та відповідної державної інфраструктури.

В умовах війни проблема недопущення розголошення державної

таємниці набуває особливої актуальності й вимагає детального дослідження на науковому рівні та належного законодавчого врегулювання, адже зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу виникають нові способи, механізми й засоби отримання відповідної інформації, зокрема такої, що становить державну таємницю. Підтвердженням цьому є відповідна статистична динаміка, яка свідчить про значне щорічне зростання кількості облікованих кримінальних правопорушень, передбачених, наприклад, ст. 328 КК України [155], та надто низька результативність їх досудового розслідування. Так, за період 2013–2014 рр. у Єдиному реєстрі досудових розслідувань було обліковано тільки 30 повідомлень про вчинення таких кримінальних правопорушень, тоді як у 2015–2016 рр. – 53, 2017–2018 рр. – 69, 2019–2020 рр. – 81, а у 2021 р. їх внесено вже 106, і така статистична динаміка зберігається. При цьому впродовж 2013–2021 рр. органами досудового розслідування вручено лише 19 повідомлень про підозру (7 %), а з 2008 р. і дотепер до кримінальної відповідальності притягнуто всього лише 15 осіб, що дає підстави констатувати наявність низки проблемних питань із застосування чинних положень ст. 328 КК України на практиці [316].

У зв'язку з появою окремих спеціальних праць щодо проблеми та досліджень, у яких автори порушують її окремі аспекти в процесі висвітлення інших питань, на даному етапі розвитку забезпечення державної таємниці нам вдалося просунутися вперед у дослідженні кримінально-правової охорони державної таємниці й відновленні об'єктивної генези минулого.

Аналіз наукових праць свідчить про те, що обрана нами проблематика, будучи предметом багатьох наукових досліджень, залишається своєчасною та актуальною.

Так, відомості про становлення системи охорони і захисту інформації загалом, та державної таємниці зокрема, були б неповними,

наприклад, без розгляду прадавніх джерел – літописів, які відображають передумови для становлення та розвитку кримінально-правового чинника захисту.

Важливі відомості для проведення дослідження зберегли візантійські історичні твори VI–VII ст., авторами яких були Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег, Феофілакт Сімокатта, які відображували тактику і стратегію захисту у цей період. Вивчення цих джерел дало змогу зробити висновки, що інститут захисту інформації виник, передусім, через необхідність забезпечення військової безпеки. Тому й перші норми закону, що передбачали відповідальність за розголошення державної таємниці, стосувалися військових секретів. Цей історичний аспект залишається незмінним атрибутом усієї генези розвитку кримінально-правового законодавства про кримінально-правовий захист державної таємниці [431].

Чому ми говоримо про правовий інститут? І чи маємо на це право, кажучи про норми, що регулюють охорону державної таємниці? Виходимо з того, що правовий інститут є порівняно невеликою, стійкою групою правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах галузі або підгалузі права. Правові норми, що регулюють охорону державної таємниці, згруповані в організовані комплекси, які, переслідуючи спільну мету, здійснюють управління суспільним життям [245].

Правовий інститут – це комплекс взаємозв’язаних юридичних норм, який впливає на певний вид близьких за змістом, і в цьому сенсі – однорідних суспільних відносин [415].

На думку Н. М. Пархоменко, інститут права – це сукупність відокремлених, взаємопов’язаних правових норм, що утворюють частину галузі права та регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин [270, с. 198].

Характерними властивостями інституту права як явища є:

1) комплексний зміст нормативно-правового явища, тобто інститут права – це завжди комплекс, певна сукупність правових норм;

2) регулятивний характер, іншими словами цей комплекс юридичних норм впливає на відносини певного виду і регулює різні варіанти розвитку певної життєвої ситуації. У цьому розумінні правовий інститут окреслює межі типових правовідносин;

3) взаємозв'язок і взаємодія між нормами права, які входять до різних правових інститутів, тобто правовий інститут, включає не лише безпосередньо регулятивні норми права (правила поведінки), але і первинні, опосередковано ті, що беруть участь у регулюванні даного виду суспільного відношення. Ця ознака підкреслює взаємозв'язок двох різновидів загальних правових приписів, які через правові інститути завжди спільно задіяні в процесі правового регулювання;

4) наявність юридичних засобів впливу, інакше кажучи, своїми регулятивними якостями правовий інститут чинить регулятивний вплив. Правовий інститут має у своєму «арсеналі» повний набір юридичних засобів, необхідних для впливу на дане суспільне відношення;

5) правовому інституту властива внутрішня організація. Взаємозв'язок юридичних норм, що становлять правовий інститут, визначає його логічну конструкцію, завдяки якій він є «системно-цілісним, неподільним утворенням» у рамках системи права. Правовий інститут визначає коло суб'єктів цього виду відносин, їх правовий статус, права та обов'язки, а також об'єкти в різних випадках, що виникають в процесі життєдіяльності суспільства;

6) предметний характер – тобто, правовий інститут, присвячений регулюванню визначеного предмета – суспільних відносин;

7) галузевий сутнісний зміст, іншими словами, створюється з норм, які належать лише до певної галузі права.

Об'єктивною матеріальною передумовою інтеграції правових норм в

інститути є наявність відповідного різновиду суспільних відносин.

Відповідно, інститут права – це конкретизована правовим режимом цілісність правових норм, за допомогою яких здійснюється регулювання групи суспільних відносин через застосування галузевого методу регулювання для досягнення спільної мети [442, с. 89].

Таким чином, *інститут права є відображенням нормативності в правознавстві, який визначається як регламентована та конкретизована правовим режимом цілісна сукупність однорідних юридичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання певної групи суспільних відносин через застосування відповідного методу правового регулювання з метою досягнення відповідної цілі. Власне тому правовий інститут як системно-структурна складова права впорядковує такі суспільні відносини, які підлягають нормативній регламентації правовими приписами, що входять до нього.*

Саме тому йдеться про інститут державної таємниці й про систему охорони державної таємниці.

На суд читача виносяться пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правового чинника охорони державної таємниці, зокрема доцільності об'єднання окремих норм за сферами окремих різновидів таємниці: державної, військової, приватної тощо.

Більш пізній період – період Середньовіччя – простежено у пам'ятці Київської Русі, складеній у Києві на початку XII ст. – «Повість временних літ», описах Лева Диякона, Іоанна Скіліця [400].

Радянський період характеризується найбільшим інтересом і завершенням формування системи законодавства про захист державної таємниці, що в умовах тоталітарного політичного режиму набув, на наш погляд, гіпертрофованих форм. При цьому система кримінально-правової охорони державної таємниці, особливо на початковому етапі радянського періоду, була безпосередньо пов'язана з репресивною функцією каральних

органів СРСР [254]. Так, норми Кримінального кодексу стали знаряддям репресій, а бездоказова первинна інформація визначалася як процесуальна, що підводило законодавчу основу під зведення політичних рахунків.

Коло діянь, за вчинення яких наставала кримінальна відповідальність, для кожного конкретного моменту (за винятком періодів революційного ламання старої надбудови) у переважній більшості випадків визначається історичною традицією, попередньою нормотворчою практикою. Соціальний процес, що складався з сукупності законодавчих рішень (що встановлюють чи усувають кримінальну протиправність конкретних діянь) здійснювався у безперервному зв'язку з історією розвитку суспільства і держави.

Законодавчі рішення, досліджувані в рамках певного історичного періоду та в межах конкретної соціально-економічної формації, виявляють об'єктивну закономірність, вказують на головні тенденції у розвитку законодавства. Для прикладу, зміни політичного ладу наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вимагали трансформації такої системи – віднесення відомостей до державної таємниці, обмеження її законодавчими рамками.

Період сьогодення знову характеризується підвищенням інтересу до становлення нової, модернізованої системи охорони державної таємниці [242]. Це зумовлене потребою в усвідомленні необхідності охорони та практичного захисту державних, національних секретів і виробленні нових підходів до них. Саме задля зазначеного і проводяться всебічні теоретичні вивчення даної проблеми з урахуванням соціально-економічної і політико-правової ситуації. Враховуючи взятий нашою країною курс на інтеграцію в євроатлантичний простір, іноземними партнерами очікується від України вжиття відповідних заходів, спрямованих на вироблення нових підходів до забезпечення безпеки державної таємниці. З цією метою положеннями Стратегії національної безпеки України, яку було

затверджено Указом Президента України № 392/2020, передбачається необхідність реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом з урахуванням практики держав – членів НАТО та ЄС, а також оптимізація структури, функцій і чисельності СБУ як спеціально уповноваженого державного органу у сферах контррозвідувальної діяльності та охорони державної таємниці, головного органу у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, що дасть змогу попереджати, своєчасно виявляти зовнішні та внутрішні загрози безпеці України і запобігати їм, припиняти розвідувальні, терористичні та інші протиправні посягання спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усувати умови, що їм сприяють, та причини їх виникнення [398].

Тільки при вивченні досвіду можна виявити прогалини у досліджуваному законодавстві, побачити його історичну обумовленість і вказати на недоліки діяльності державних органів, на які покладено функцію захисту державної таємниці.

Охорона державної таємниці є окремим сегментом національної безпеки України, визначеним чинною політикою інформаційної безпеки, де одним із основних її положень є виділення окремої категорії відомостей, що становлять державну таємницю. Дана процедура пов'язана з аналізом й оцінкою важливості секретної інформації саме у контексті загроз національній безпеці України та можливої шкоди від їх реалізації [139].

«Хто володіє інформацією – той володіє світом», «Як правило, найбільшого успіху досягає той, хто володіє найкращою інформацією». Автором цих відомих висловлювань є Натан Ротшильд – англійський банкір, бізнесмен і фінансист єврейського походження, а сказані вони були більше двох століть тому. Популярність і успіх Ротшильдів

«закарбували» ці слова в свідомості мільйонів представників абсолютно різноманітних професій [441].

В Особливій частині КК України слово «таємниця» вживається у дванадцяти складах кримінальних правопорушень (ст. ст. 114, 145, 159, 163, 168, 189, 231, 232, 328, 329, 397, 422). Окрім цього, окремими статтями Особливої частини КК України встановлено кримінальну відповідальність за розголошення відомостей або даних, зокрема ст. ст. 132, 182, 330, 381, 387.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі питання таємниці практично не вивчене, хоча окремі види таємниць або їх елементів ставали об'єктом наукових досліджень. Опубліковані дослідження на сьогоднішній день зачіпають лише вузькогалузеві питання охорони таємниці у працях Д. С. Азарова [6, с. 60–65], П. П. Андрушка [8], А. І. Марущака [201], М. В. Палія [266], В. Б. Харченка [433], О. С. Ярої [469] та ін.

Поняттю та змісту інформаційної безпеки, забезпеченню інформаційного суверенітету України в контексті забезпечення національної безпеки, питанням забезпечення національних інтересів України в інформаційній сфері приділяється увага в комплексному дослідженні В. А. Ліпкана, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховського «Інформаційна безпека в умовах євроінтеграції» [190, с. 111–113]. Різноманітні напрями упорядкування інформаційних відносин, захист інформаційних ресурсів визначаються в науково-методологічному посібнику «Нормативно-правові та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин», укладеному авторським колективом у складі В. Брижка, В. Цимбалюка, М. Швеця [227]. Заслужують на увагу також: спільна робота А. Б. Стоцького, А. М. Гука, А. І. Марущака «Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом», в якій досліджено питання захисту інформації, яка становить

державну інформацію та має рівень секретності [397, с. 57]; конфіденційний документообіг, який є предметом вивчення професора В. О. Хорошка в однойменній роботі [437]; правові аспекти оформлення та процедура ведення документів, що містять секретні дані, їх охорона визначаються в контексті захисту інших видів інформації в навчально-методичному посібнику С. М. Голованя «Загальне діловодство та ведення документів, що містять конфіденційну інформацію з грифом «Для службового користування» [72, с. 18].

У своєму дисертаційному дослідженні «Організаційно-правове забезпечення режиму секретності в органах внутрішніх справ» (2012) І. В. Костенко розкрито проблемні питання організаційно-правового забезпечення режиму секретності в органах внутрішніх справ у різних сферах його використання та сформульовано авторське бачення шляхів їх вирішення. Загальнотеоретичне значення має низка отриманих ученою наукових висновків, що стосуються не тільки діяльності органів внутрішніх справ, але й самого режиму секретності без відповідної галузевої приналежності. Насамперед, мова йде про такі положення:

«правовий режим державної таємниці» – це особливий порядок правового регулювання діяльності суб'єктів правових відносин, урегульованих відповідно до вимог закону, з приводу обігу таємної інформації, реєстрації інформаційних ресурсів, що її містять, обмеження доступу до них, а також їх правового захисту;

сутність адміністративно-правового забезпечення режиму секретності в органах внутрішніх справ полягає у виконанні завдань і функцій для захисту та збереження таємної інформації;

«контроль за додержанням режиму таємності» – це перевірка уповноваженими органами України забезпечення режиму таємності в системі МВС України для запобігання витоку секретної інформації,

вживання заходів, спрямованих на попередження та припинення правопорушень у цій сфері [142].

Окремі питання режиму секретності досліджувалися й С. К. Поповчуком у дисертаційній роботі «Адміністративно-правові режими в теорії адміністративного права та практиці діяльності правоохоронних органів» (2013). Передусім варто зазначити, що автор уперше в межах галузі адміністративного права здійснив дослідження та зробив аналіз адміністративно-правових режимів та їх практичного застосування в діяльності правоохоронних органів. На особливу увагу заслуговують висновки автора про те, що:

об'єктом адміністративно-правових режимів є суспільні відносини, спрямовані на запобігання та подолання системних негативних явищ у тих сферах адміністративно-правового регулювання, де виникає висока ймовірність чи безпосередня загроза життю, здоров'ю, честі і гідності громадян, державному суверенітету та територіальній цілісності України, економічній та екологічній безпеці, громадському порядку тощо;

основними елементами юридичної структури адміністративно-правового режиму є те, що: регламентація діяльності в режимних сферах, система дозволів, реєстрація певних видів діяльності окремих категорій осіб, забезпечення необхідного обліку та контролю деяких видів діяльності, пряма заборона окремих відносин, застосування різних видів відповідальності за порушення чинних правил, а також адміністративних заходів впливу для попередження та припинення порушень під час строгого дотримання при цьому встановлених законних прав та інтересів осіб, які потрапили до сфери дії того чи іншого режиму;

основні ознаки спеціальних адміністративно-правових режимів: закріплюються в нормативно-правових актах; забезпечуються та охороняються державою; специфічно регламентують конкретні галузі суспільних відносин, виокремлюючи конкретні види діяльності, що

пов'язана з особливо значущими об'єктами правового регулювання; становлять особливий порядок правового регулювання, що складається із сукупності юридичних засобів (дозволів, заборон, позитивних зобов'язань і нетипових правових приписів (презумпції, фікції, дефініції тощо) й характеризується визначенням їх угрупованням, що формує певний напрям регулювання; є сукупністю матеріальних і процедурно-процесуальних норм; має чітко визначену мету регулювання; створює конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості (сукупність обмежень і пільг) для задоволення інтересів суб'єктів права [290].

Ураховуючи складність і важливість сфери державних секретів, неабияку цінність має робота І. В. Романенко «Правове регулювання допуску до державної таємниці в Україні» (2014). У роботі зазначається, що досить часто багато незручностей та плутанини виникає через велику кількість нормативно-правових актів дозвільного характеру у сфері державної таємниці, що зумовлює необхідність систематизації законодавства та створення уніфікованого акта. Авторка пропонує також ідею щодо створення єдиного переліку інформації, яка не може бути обмеженою в допуску; імплементації зарубіжного досвіду правового регулювання допуску та доступу до державної таємниці в національну практику. І. В. Романенко доводить необхідність упорядкування категоріального апарату у сфері державної таємниці; так і щодо чіткого розмежування понять «допуск» й «доступ» до державної таємниці та ін. [359, с. 122-126].

Ю. Г. Чердинцевим проведено дослідження «Адміністративно-правове регулювання режиму державної таємниці в Україні» [446], в якому вперше:

визначено, що режим державної таємниці – це система матеріальних і процедурних норм публічного права, що регулюють сферу правовідносин щодо обмеження обігу, засекречування та/або

розсекречування, охорони секретної інформації, що містить відомості у стратегічно важливих сферах державного життя, розголошення якої може зумовити завдання шкоди національній безпеці держави;

відповідно до змістовно-розширювальної характеристики виокремлено такі аспекти режиму державної таємниці, як: правовий (система правовідносин, які виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з охороною та захистом відомостей, що становлять державну таємницю); процедурний (сукупність послідовно здійснюваних процедурних дій щодо забезпечення охорони і захисту державної таємниці, допуску й доступу до неї, її засекречування або розсекречування); організаційний (система координаційних та організаційно-правових заходів і способів забезпечення охорони й захисту відомостей, що становлять державну таємницю); інституційний (система спеціально уповноважених суб'єктів, зокрема органів, підприємств, установ і організацій, на яких покладено функції щодо охорони і захисту відомостей, що становлять державну таємницю);

з'ясовано, що режим державної таємниці є універсальним постійно діючим адміністративно-правовим режимом, який становлять організаційно-правові засоби, яким притаманний імперативний метод регулювання відносин у сфері обігу відомостей, що становлять державну таємницю;

встановлено, що структуру режиму секретності становлять: об'єкт – інформація або відомості, які підлягають охороні; суб'єкт – державні органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, підприємства, установи, організації, які здійснюють забезпечення функціонування режимних правил; заходи забезпечення функціонування режиму – правові норми, технічні, організаційні, криптографічні засоби захисту інформації, юридична відповідальність за порушення державної таємниці;

констатовано, що процедура віднесення відомостей до державної таємниці складається з таких етапів: 1) вирішення питання державним експертом з питань таємниць щодо прийняття рішення про віднесення визначеної категорії інформації до державної таємниці; 2) включення інформації до положень Зводу відомостей, що становлять державну таємницю; 3) офіційне опублікування внесених змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Однією з перших вітчизняних дисертаційних робіт щодо дослідження кримінальної відповідальності військовослужбовця за порушення державної таємниці є праця В. В. Кухара [174]. В ній розкрито особливості становлення та історичного розвитку інституту розголошення державної таємниці, висвітлено правозастосовну практику. Разом з тим робота містить гриф «таємно» і була написана ще до прийняття чинного КК України, а тому окремі положення є застарілими і нині неактуальними.

О. В. Шамсутдінов продовжив дослідження у сфері охорони державної таємниці [450]. Автором були враховані новели кримінального законодавства щодо охорони державної таємниці.

Однією з перших спроб аналізу кримінальної відповідальності за незаконне збирання, використання та розміщення відомостей, що становлять комерційну таємницю, є праця О. Е. Радутного [354]. Дисертант розглянув об'єкт злочинів (комерційну, а в перспективі – банківську таємницю) та визначив його ознаки; обґрунтував можливість вчинення збирання, використання та розголошення як з прямим, так і непрямим умислом.

Дослідження у сфері охорони конфіденційної інформації, що є власністю держави, провела в дисертаційній праці О. С. Самойлова [373]. Дослідниця здійснила порівняльно-правовий аналіз законодавств зарубіжних держав у сфері охорони інформації з обмеженим доступом кримінально-правовими нормами. Акцентувала увагу на характеристиці

правового режиму інформації з обмеженим доступом та її різновиду – конфіденційної інформації, що є власністю держави.

Становлення та розвиток кримінально-правової охорони таємниці в законодавстві України, з огляду на відсутність праць з цієї проблеми, не були об'єктом окремого комплексного дослідження. Тому, особливий інтерес щодо становлення та розвитку кримінально-правової охорони державної таємниці становлять роботи В. М. Шлапаченка [460] та О. В. Ботвінкіна [42].

Продовженням дослідження кримінально-правових аспектів комерційної та банківської таємниць є робота С. О. Харламової [432]. Авторка здійснила ґрунтовний аналіз ознак складів злочинів, передбачених ст. ст. 231 і 232 КК України, провела відмежування досліджуваних складів злочинів від суміжних складів злочинів, а також складів правопорушень. Наукова праця стала одним з перших в Україні монографічним дослідженням охорони комерційної і банківської таємниці в кримінальному праві.

Незаконний збут, розповсюдження комп'ютерної інформації з обмеженим доступом є предметом поглибленої наукової розвідки М. В. Рудика [364]. У роботі здійснено системний і порівняльний аналіз складів злочинів, які передбачають відповідальність за посягання на таємницю приватного життя, комерційну, банківську, державну таємницю, наведено пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства у сфері кримінально-правової охорони комп'ютерної інформації з обмеженим доступом.

Першою науковою працею щодо захисту державної таємниці в кримінально-правовому вимірі стала дисертація Д. С. Усова «Кримінально-правова характеристика розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України)» [422], де розкрито авторський підхід до теоретичних і практичних аспектів стану кримінально-правового забезпечення

нерозголошення державної таємниці, розглянуто важливі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 328 КК України. На жаль, у дисертації не знайшли відображення кримінологічні аспекти досліджуваної проблеми, а також має місце доволі специфічний підхід до характеристики складу злочину, передбаченого вказаною статтею [380, с. 20]. Власний дослідницький підхід Д. С. Усов опублікував у монографії «Кримінально-правова характеристика розголошення державної таємниці» [423].

Викликає науковий інтерес наукова праця Т. Ю. Вислоцької «Кримінально-правова охорона таємниці в Україні» [54], що є комплексним дослідженням охорони таємниці, в якому проаналізовано стан дослідження питань кримінально-правової охорони таємниці та розвиток нормативного закріплення охорони таємниці в пам'ятках вітчизняного кримінального права; порівняно охорону таємниці в кримінальних законах України та окремих зарубіжних держав; узагальнено систему норм і наведено загальну характеристику типових посягань на таємницю; сформульовано дефініцію вказаного поняття та визначено його істотні ознаки, а також розглянуто класифікацію таємниць, що охороняються нормами кримінального права. Авторкою, зокрема, зроблено висновок про те, що державна таємниця захищена гірше, ніж комерційна чи банківська, оскільки не передбачено кримінальну відповідальність за незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять державну таємницю, за відсутності ознак державної зради або шпигунства; на підставі системного аналізу норм кримінального закону обґрунтовано, що призначення такого покарання, як виправні роботи, у складах злочинів, передбачених ст. ст. 381, 387 (ч. 2) КК України, є неможливим, зважаючи на те, що відповідно до ч. 2 ст. 57 КК України виправні роботи не застосовуються, з-поміж інших, до працівників правоохоронних органів, прокурорів,

службових осіб, якими прийнято рішення про відповідні заходи, якими і є працівники правоохоронних органів, прокуратури тощо. Відтак цей вид покарання має бути вилучений законодавцем з відповідних санкцій; доведено твердження: що вищим є рівень таємності відомостей, що становлять державну таємницю, то вищим є ступінь тяжкості шкоди, яка може бути заподіяна інтересам держави у випадку розголошення або втрати відомостей, що враховується під час призначення покарання. Задля реалізації кримінальної відповідальності доцільно зважати: що вищий рівень таємності відомостей, що становлять державну таємницю, то суворішим має бути покарання за посягання на цей вид таємниці [54, с. 19].

У дисертації В. В. Сергійчука «Розголошення державної таємниці: кримінально-правова та кримінологічна характеристика» проаналізовано історію становлення та розвитку кримінально-правової охорони державної таємниці на українських землях від часів Київської Русі до сьогодення, здійснено порівняльно-правову характеристику систем кримінально-правової охорони державної таємниці в деяких зарубіжних країнах (Білорусь, Естонія, Молдова, Туреччина, Узбекистан, Франція). Проаналізовано склад злочину – розголошення державної таємниці, передбачений ст. 328 КК України, проведено відмежування його від суміжних злочинів, а також здійснено кримінологічну характеристику цього злочину. У результаті дослідження сформульовано нові положення, висновки та пропозиції, які в подальшому можуть бути використані для розвитку інституту кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні, а також запропоновано зміни до КК України з метою вдосконалення його положень [381].

Деяким аспектам кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці та запобігання цьому кримінальному правопорушенню присвячено наукові доробки Л. Ф. Дадерка [81], О. Г.

Колодяжного [128], І. В. Павленко [261], М. С. Пастернака [271], І. О. Харь [434], О. О. Шаблюстої [448] та інших науковців, що аналізуватимуться під час розгляду цього дисертаційного дослідження.

Проблеми, пов'язані з формуванням системи охорони державної таємниці на території України, досліджує О. Ботвінкін, зазначаючи, що формування системи охорони державної таємниці передбачає запровадження системи взаємодіючих адміністративно-правових режимів, функції яких, тією чи іншою мірою, спрямовано на охорону державної таємниці, а запровадження ж відповідних режимів передбачає нормативно-правове регулювання відносин у цій сфері та створення державних органів, діяльність яких спрямовано на вирішення конкретних завдань із забезпечення вказаних режимів [41, с. 83; 40].

Такому напрямку присвячено напрацювання й І. І. Божкова. Ним здійснено дослідження законодавства України щодо поводження з інформацією, що становить державну таємницю, а також порядок надання доступу та допуску до неї. Науковцем надано визначення системи охорони державної таємниці, під якою він розуміє комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв [36]. Систему охорони державної таємниці визначено як достатньо складну та розгалужену, в якій чітко окреслено заходи з охорони державної таємниці, межі відповідальності та обов'язки вищих органів державної влади, Служби безпеки України, керівників органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, права та обов'язки громадян. За результатами дослідження І. І. Божковим зроблено висновок, що з метою охорони державної таємниці в Україні запроваджено: 1) єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації; 2) дозвільний порядок

провадження органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею; 3) обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації; 4) обмеження, пов'язані з державною таємницею, щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також щодо розташування і переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать; 5) особливості здійснення функцій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, діяльність яких пов'язана з державною таємницею; 6) режим секретності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею; 7) спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці; 8) технічний та криптографічний захист секретної інформації [36, с. 9-10].

Дослідженням питання функціонування системи охорони державної таємниці в Україні займався також Ю. О. Дрейс, який під охороною державної таємниці розуміє комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв [93, с. 177]. Аналізуючи систему охорони державної таємниці, вчений наводить схематичне зображення системи охорони державної таємниці в Україні, розподіляючи її на окремі підсистеми, та детально досліджує їх.

А. С. Пашков під системою охорони державної таємниці розуміє організовану державою сукупність суб'єктів, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, повноваженнями яких, згідно з чинним законодавством України, є розробка і реалізація організаційно-правових,

інженерно-технічних, криптографічних, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на запобігання розголошенню відомостей, що становлять державну таємницю, й втратам матеріальних носіїв секретної інформації і використання цієї інформації на шкоду безпеці держави [272, с. 170].

На відміну від І. І. Божкова та Ю. О. Дрейса, які під системою охорони державної таємниці розуміли, більшою мірою, заходи, А. С. Пашков визначає систему охорони державної таємниці як сукупність суб'єктів.

І. І. Трембач задля дослідження поняття державної таємниці як об'єкта кримінально-правової охорони провів дослідження поняття «інформація», її юридичних властивостей, а також ознак державної таємниці. В результаті дослідження виокремлено два основні аспекти системи правової охорони:

1) нормативне регулювання – здійснюється на законодавчому та підзаконному рівнях з метою регулювання правових відносин у певній сфері; тобто це, по суті, система законодавства, що регламентує відповідні відносини;

2) інституційний – сукупність уповноважених установ, органів, що здійснюють регулювання певної сфери суспільних відносин.

Учений наголошує на тому, що державна таємниця як інформація секретного характеру підлягає кримінально-правовій охороні, забезпечення саме кримінально-правової охорони державної таємниці свідчить про суспільну важливість такого об'єкта відносин і про серйозну можливу шкоду, яка буде завдана тим, що на нього буде здійснено посягання [416, с. 228].

Питанням стану охорони державної таємниці в Україні займалась О. О. Морозова, якою проаналізовано завдання та функції державних органів у цій сфері, а також відповідну нормативну базу. В результаті

дослідження зроблено висновки, що на сьогодні в країні створено і діє національна система охорони державної таємниці, яка загалом відповідає вимогам часу. Чинним законодавством визначено правовий статус державної таємниці та перелік відомостей, що відноситься до цього виду інформації з обмеженим доступом, визначено організацію охорони державної таємниці, поділено повноваження всіх органів, що забезпечують охорону цього найважливішого виду інформації, встановлено відповідальність за розголошення відповідної інформації. У міністерствах, на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, де існує державна таємниця, створено відповідні режимно-секретні органи, на які покладено функції захисту державної таємниці [212, с. 104].

Незважаючи на той факт, що наразі визначено перелік інформації, яка належить до державної таємниці, та розмежовано компетенцію державних органів у сфері її охорони, важко погодитись, що діюча система охорони державної таємниці повною мірою відповідає вимогам часу.

Одним з доволі дискусійних питань щодо охорони державної таємниці є співвідношення понять «охорона» та «захист».

Дослідженням цього дискусійного питання займались К. В. Антонов і Д. В. Титула, якими розкрито поняття та організаційно-правові заходи охорони державної таємниці в Україні, а також положення Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, якими окреслено такі основні підходи до визначення сутності й змісту понять «охорона» і «захист» державної таємниці. По-перше, це тотожність зазначених понять, визнання їх синонімами, взаємно замінюваними термінами. По-друге, трактування «охорони» є більш широким поняттям, ніж «захист» державної таємниці. Тобто «захист» є однією з форм «охорони» державної таємниці, що здійснюється при порушенні (загрозі порушення)

законодавства про державну таємницю. «Охорона» державної таємниці починається з встановлення правового режиму її збереження. По-третє, трактування поняття «захист» є ширшим за поняття «охорона». Отже, «охорона» державної таємниці включає заходи щодо недопущення її розголошення. «Захист» державної таємниці направлений не тільки на недопущення її розголошення, а й на оборону в разі посягання на розголошення, і поновлення та відшкодування завданих збитків – у випадку розголошення [11, с. 290].

С. В. Болдир зазначає, що наразі державна таємниця розглядається як один із найважливіших видів інформації з обмеженим доступом, а розголошення її може призвести до породження нових загроз державної безпеки, таким чином, охорона державної таємниці є однією з складових частин загальної системи забезпечення національної безпеки України, а подальший розвиток і постійне вдосконалення системи охорони державної таємниці та службової інформації забезпечуватиме адекватне й гнучке реагування на можливі загрози її безпеці [39, с. 119].

О. В. Адабаш відмічає, що суспільні відносини у сфері державної таємниці постійно трансформуються та розширюються, що зумовлено загальною тенденцією до розширення кола інформаційних відносин, тому правове забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці у сучасних умовах потребує постійного вивчення, дослідження та вдосконалення на законодавчому та підзаконному рівнях [4, с. 177].

Сьогодні запровадження режиму державної таємниці зумовлено необхідністю забезпечення інформаційного суверенітету України. Засекречування та охорона інформації у сфері економіки, науки, техніки та особливо у сфері оборони і державної безпеки набувають особливого значення в умовах ведення військових дій на території Української держави та інформаційної війни з країною-агресором. Тому, враховуючи міжнародні стандарти у сфері захисту інформації, кожна країна у своїй

інформаційній діяльності має право на запровадження заходів щодо засекречування, охорони та використання різних видів важливої для неї інформації з метою захисту своїх інтересів, у тому числі інформаційних.

Необхідність забезпечення безпеки держави, у тому числі інформаційної, зумовлює створення ефективної системи захисту її найбільш життєво важливих інформаційних ресурсів. Це дає підстави для проведення державою незалежної інформаційної політики, захисту збалансованих національних інтересів особистості, суспільства і держави в інформаційній сфері та забезпечення рівноправного і взаємовигідного використання інформаційних ресурсів у процесі міжнародного співробітництва [454, с. 159].

Загалом питання охорони державної таємниці знайшло певне своє відображення у низці наукових праць. Проте світ не стоїть на місці й в умовах постійного розвитку науково-технічного прогресу та глобалізації виникає потреба в удосконаленні наявних механізмів і засобів захисту державної таємниці на законодавчому, науковому та технічному рівнях. Більшість досліджень проведені їх авторами задовго до збройної агресії з боку РФ щодо сучасної України, інші стосуються загальнотеоретичних аспектів кримінально-правової охорони усіх видів таємниці, а деякі – мають гриф обмеженого доступу, що не дає змоги широко використовувати їх як наукою, так і правозастосовною практикою.

Сьогодні ми посилаємося на праці відомих дослідників охорони державної таємниці: М. І. Бажанова, І. І. Божкова, Т. Ю. Вислоцької, Т. В. Вронської, Ю. О. Дрейва, І. В. Костенка, О. С. Пашкова, М. І. Хавронюка. Звичайно, важливими стали напрацювання, які здійснюють дослідники відомчої науки: А. М. Благодарний, С. В. Болдир, В. П. Ворожко, А. М. Гуз, А. Г. Корченко, О. Є. Муратов, О. Б. Розвадовський, О. Г. Семенюк, О. В. Шамсутдінов та інші. Вони вже зробили свій внесок у розвиток системи охорони секретної інформації, з точки зору різних

галузей права та технічних наук, дозволили виробити рекомендації для правоохоронних органів.

Проте, розглянувши стан дослідження проблеми захисту таємниці в науковій літературі, можна зробити висновок, що досі юридична громадськість не побачила самостійного комплексного дослідження питань охорони *державної таємниці* нормами кримінального права та кримінологічними заходами запобігання з урахуванням прийнятого у 2001 р. КК України [231]. До того ж з порівняльного аналізу наукових праць в контексті предмета дослідження впливає те, що кримінальна доктрина останніх більшу увагу приділяла дослідженням охорони таємниці в галузі кримінального права, забезпеченню механізму охорони деяких видів інформації з обмеженим доступом [55, с. 28]. Свідченням цього є значна кількість дисертаційних досліджень, присвячених цій проблемі.

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що питання правового забезпечення державної таємниці в доктрині наук кримінального циклу України досліджено недостатньо, наявні ж окремі напрацювання засвідчують низку дискусійних питань [238]. Мають місце також проблеми, які дослідники не вирішували зовсім, або лише частково. Тому завдання кримінально-правової та кримінологічної наук полягає в необхідності проведення поглибленого комплексного наукового дослідження теоретичних і практичних аспектів захисту державної таємниці кримінально-правовими та кримінологічними засобами.

Підводячи підсумки, варто констатувати, що в умовах сьогодення схвалено достатню кількість нормативно-правових актів і проведено низку наукових досліджень, що дотичні до сфери забезпечення й охорони державної таємниці [233]. Такий науковий інтерес до цього питання обумовлений війною щодо України з боку РФ і нагальною необхідністю вдосконалення забезпечення національної безпеки, максимальної охорони обороноздатності та територіальної цілісності України.

Порівняння й дослідження наукових праць щодо охорони державної таємниці дає змогу виокремити незначну кількість тих, що безпосередньо присвячені питанням кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці. Водночас більшість з них мають гриф з обмеженим доступом, не розкривають поняття та сутності «державної таємниці», кримінологічні засоби її забезпечення. Також наявні наукові доробки не утворюють повного багатоаспектного уявлення щодо кримінально-правової охорони та кримінологічного забезпечення державної таємниці як явища сучасної правової дійсності. В умовах постійного науково-технічного прогресу й глобалізації виникає потреба в удосконаленні механізмів і засобів охорони державної таємниці на законодавчому, науковому й технічному рівнях.

1.2. Методологічні засади дослідження кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці

Запорукою успішності будь-якого, а тим більше комплексного дослідження, виступає володіння автором вдало вибраною та майстерно впровадженою методологією наукового аналізу а, відтак, застосуванням багатой палітри різноманітних методів і способів досягнення істини. Позаяк, процес становлення нового знання про те чи інше явище правової дійсності являє собою певну систему отримання, накопичення, аналізу, узагальнення й осмислення фактів, що мають наукове значення, з подальшим закріпленням отриманих результатів і висновків у теоріях, концепціях, поглядах, нормативних актах тощо. Це складний за структурою й об'ємний за кількістю інформації, яку необхідно переробити дослідникові, багатоетапний процес, у якому прирощення цього знання відбувається за відповідними принципами й закономірностями, що належать до царини методології наукового пізнання [22, с. 72]. На сучасному етапі розвитку пенітенціарної науки методологічний інструментарій відповідних досліджень залишається переважно атрибутивною складовою дисертаційних робіт і монографій, оскільки будь-яке серйозне дослідження розпочинається з окреслення методологічних засад щодо напрямів здобуття необхідної інформації, її творчої переробки й закріплення значущих фактів. Тому методологія зумовлює змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження [196, с. 151].

Розвиток сучасного правознавства обумовлений інтеграційними та глобалізаційними процесами, що відбуваються в Європі та світі, його переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму. Це зумовлює необхідність концептуального перегляду

традиційних уявлень про державно-правові закономірності та поглибленого осмислення ролі юридичної науки в сучасному суспільстві. Глибокий аналіз усіх явищ, визначення принципових орієнтирів подальшого розвитку правознавства є найважливішим напрямом наукових досліджень, основою ефективності яких має бути методологія правознавства. Тому формування методологічної системи є першочерговим завданням сучасної юриспруденції. Особливо актуальні ці питання для української правової науки, включаючи кримінально-виконавче право.

Останніми роками в сучасній методології юридичної науки правознавці відмічають кризисні явища, акцентуючи увагу на поширеності досліджень суто описового характеру, які зводяться до коментування правових актів, через що не мають відповідної наукової цінності. Однією з причин такої негативної тенденції визнається відсутність уявлень про методологічний інструментарій конкретно-правових досліджень. Повною мірою це стосується й кримінального права. Варто зазначити, що більшість питань у цій сфері є дискусійними (сутність і рівні методології, співвідношення філософських та загальнонаукових методів, наявність/відсутність універсального методу, місце діалектики в системі методів тощо), чимало з них вирішуються вченими неоднозначно, що створює додаткові труднощі при аналізі багатьох суттєвих проблем кримінального права [365, с. 11].

Метод (від грец. *methodos* – букв. шлях до чого-небудь) – це спосіб досягнення мети, цілі, програми, плану завдяки впорядкованій певним чином діяльності; спосіб пізнання дійсності та відтворення її у мисленні [390, с. 357]. Отже, метод – це спосіб отримання результату, обраний дослідником шлях пізнання, конкретні прийоми операції дії і впливу [457, с. 46]. Метод дозволяє дізнатися одну із сторін явища, що вивчається. Натомість методологія дозволяє пізнати сутність цього явища. При цьому

методологія – це не інструмент, а матриця, що формує пошук необхідного набору інструментів, яка дозволяє відобразити специфічну сутність конкретного соціально-правового явища.

Під методом наукового дослідження у науці найчастіше розуміється спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети [280, с. 50]. Крім того, метод – це система розумових і (або) практичних операцій (процедур), які націлені на розв’язання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети. В кінцевому підсумку і мета, і завдання дослідження зумовлені духовними і матеріальними потребами суспільства і внутрішніми потребами самої науки [167, с. 92].

Поняття методу забезпечення державної таємниці є узагальненням і містить у собі:

- 1) методологію – основоположні принципи науки;
- 2) методику – сукупність конкретних методів (інструментарій дослідження), що застосовуються при вивченні конкретних проблем, пов’язаних із жертвою злочину;
- 3) методи – конкретні прийоми та способи дослідження.

Основна функція методу полягає в тому, щоб за його допомогою отримати нові знання, нову інформацію про навколишню дійсність, сутність явищ і процесів, розкрити закономірності розвитку, формування і функціонування об’єктів, що досліджуються. Від якості конкретного методу, вдалості його застосування залежить істинність отриманого знання, тобто правильне й адекватне відтворення об’єктивної дійсності.

Погоджуємося з думкою Ю. Ю. Ветютнева, який підкреслював, що для сфери юридичного пізнання, яке зазвичай наділяється високим соціальним значенням, а його результати слугують підставою для відповідальних рішень, пов’язаних зі зміцненням миру та солідарності,

відновленням справедливості тощо, традиційним є застосування критерію істинності для оцінки тих чи інших юридичних суджень [49, с. 106].

Очевидно, що результативність та істинність наукового дослідження, що згодом вплине на прийняття юридичних рішень, залежить від володіння його методами.

Вибір методів дослідження зумовлений, головним чином, особливостями досліджуваного предмета, у даному випадку, кримінально-правовою системою захисту державної таємниці, а також накопиченим науковим, емпіричним матеріалом і завданнями дослідження.

Водночас обрання методів і формування методики дослідження залежать не лише від природи предмета, що досліджується, ще більшою мірою методика інноваційного пошуку залежить від тієї методологічної парадигми, якою керується дослідник.

Поняття методики та методології, які часто ототожнюють в буденному мисленні, потрібно науково розводити. Звичайно, змістовно вони пов'язані між собою, але сутності у них різні. Якщо методика є системою конкретних поточних способів і прийомів дослідження, зумовлених, головним чином, специфікою предмета наукового пошуку, то методологія – це «філософське вчення про методи пізнання та перетворення дійсності: застосування принципів світогляду до процесу пізнання, до духовної творчості взагалі й до практики» [426, с. 420], це універсально всезагальна система висхідних, відправних, визначальних регулятивних підходів у дослідженні того чи іншого явища будь-якої сфери діяльності.

Методологія й методика взаємопов'язані як стратегія і тактика пізнання та діяльності. При цьому, тактика (методика) є закономірним втіленням стратегії (методології) і зумовлюється останньою. Це дає можливість зробити висновок, що у них різні гуманістичні покликання: методикою користуються, методологією ж керуються.

Оскільки, як вже з'ясовано, методологія є філософським вченням про методи пізнання та перетворення дійсності, то й методологічна основа будь-яких досліджень має вибудовуватися на загальних філософських положеннях, узагальнення результатів яких дозволить сформулювати базові методологічні посилки.

Тому в основу обрання методології та вироблення власної методики дослідження покладені погляди видатних світових філософів, історичних постатей, таких як Аристотель, Ф. Бекон, Г. Гегель, Р. Декарт та інших, які визначили філософську фундаментальну методологію вищим рівнем методології науки, що до сьогодні визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів і сфер діяльності.

Питанням методології приділялась увага багатьох учених, серед них можна вказати як філософів (В. А. Канке, Д. А. Керімов, В. Лисий, Г. І. Рузавін, В. С. Швирєв), так і юристів (С. К. Бостан, Л. В. Петрова, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, М. М. Тарасов). Праці зазначених авторів стосуються методології юридичної науки загалом. Небагато праць присвячено безпосередньо проблематиці методології кримінально-правових досліджень (зокрема, це роботи Г. В. Гребенькова та Є. С. Назимко). Нетривіальні рішення проблем методології кримінального права пропонує в своїй останній монографії П. П. Сердюк [382]. У цьому аспекті розгляд методологічних питань в даній сфері вважається актуальним [365, с. 11].

Поняття «методологія» по-різному тлумачиться у сучасній юридичній науці. У широкому розумінні термін «методологія» розуміється як теорія людської діяльності (пізнання, мислення тощо), тобто це система знань. З огляду на це методологія включена до певної пізнавальної системи. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження

[425]. Власне це розуміння методології поширене у зарубіжній науковій літературі.

Під методологією правової науки сучасні вчені розуміють: вчення про методи пізнання, теоретичне обґрунтування використаних у науці методів і способів пізнання; теорію методів, сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження явищ; систему певних теорій, гносеологічних й онтологічних принципів, законів і категорій, що опосередковують загальні властивості й зв'язки буття і наукового пізнання; учення про принципи побудови, форми та засоби наукового пізнання тощо. Незважаючи на наявні розбіжності у згаданих визначеннях, можна переконливо стверджувати, що всі вони надають найзагальніші уявлення про сутність і зміст поняття методології юридичної науки [124; 195; 274; 357].

Інакше кажучи, методологія – це система координат, (своєрідна дослідницька орієнтація, установка, диспозиція суб'єкта пізнавальної діяльності [257, с. 66]), а метод – вектор пошуку і дії. Систему координат може бути побудовано лише на основі прихильності до якої-небудь однієї методологічної лінії, що не виключає прагнення з накопиченням знання об'єднати різні інтелектуальні традиції і підходи. Це визначається дійсними потребами пізнання. Таким чином, метод і методологія – поняття різні, хоча й тісно пов'язані одне з одним [75, с. 14-15].

Загалом поняття методології та методів, насамперед, є філософським, а не юридичним. Домінує підхід, який вбачає в методології частину гносеології, що досліджує форми і методи наукового пізнання [259, с. 96-97]. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про методи пізнання та/або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів та прийомів [244]. Деякі вчені застерігають від спрощеного розуміння методології, тобто її зведення до звичайної

сукупності методів дослідження, оскільки вона вивчає, передусім, можливості й межі застосування цих методів в процесі досягнення наукової істини [21, с. 16]. Методологія поділяється на дві частини: загальна методологія та методологія галузевих наук, зокрема й правова методологія, яка розробляється переважно філософією права. Загалом же роль філософії в науці є передусім світоглядною та методологічною, тобто філософія задає науці світоглядного та методологічного базису, необхідного для дослідницької діяльності [121, с. 19].

Схожі міркування з цього питання й у криміналістів. Так, М. В. Салтєвський наголошує на тому, що методологія – двоєдине філософське поняття. З одного боку, це вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, принципи організації пізнавальної та практико-перетворювальної діяльності, а з іншого – сукупність методів, прийомів і засобів досліджень, які застосовуються у будь-якій науці [370]. Отже, методологію ми розуміємо як вчення про методи пізнання загалом, так і методи й засоби дослідження в кожній конкретній науці. На переконання М. В. Салтєвського, методологія науки криміналістики є вченням про спеціальні методи і засоби збирання та дослідження об'єктів реальної дійсності, віднесених до предмета науки криміналістики [370].

Методи пізнання і перетворення дійсності нерідко поділяють на два рівні: теоретичний та емпіричний. Методи теоретичного рівня відображують найбільш загальні закони пізнання і розвитку природи та суспільства – це матеріалістична діалектика, теорія пізнання, логіка, закони соціально-економічного розвитку та закони фундаментальних природничих наук, які відображають матеріальну картину світу. Вони не підміняють методів емпіричного рівня, таких як спостереження, порівняння, експеримент та інші, а виступають лише орієнтиром для ефективного підходу до вибору засобів і методів практичного пізнання та дослідження.

Окрім поділу методів за рівнями дослідження на теоретичні та практичні, їх класифікують за такою ознакою, як загальність застосування: всезагальний, загальні та окремі (спеціальні) [370].

Як свідчить теорія та практика, неправильний методологічний підхід призводить до порушення методологічних принципів криміналістики, таких як системний підхід, єдність теорії та практики, використання в криміналістичних дослідженнях досягнень інших наук та ін. Крім того, у криміналістичних дослідженнях, як і в практичній діяльності органів правопорядку, на жаль, не завжди враховуються критерії допустимості використання методів криміналістики й методів практичної діяльності [456].

Своєю чергою, В. О. Коновалова слушно вказує, що запропоновані як всезагальні методи пізнання, сутністю яких і є методологія, концентрують увагу на таких постулатах, як вимірювання, порівняння, моделювання та ін. [131].

М. В. Костицький визначає методологію як вчення, цілісну теорію з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою. Метод, методика та методологія, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого – можуть існувати доволі автономно [144].

Г. В. Гребеньков та Є. С. Назимко зазначають, що у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення змісту поняття «методологія» і, наводячи наявні точки зору стосовно її змістовного навантаження та визначень з позицій наукознавства, філософії, теорії держави та права, припускають, що методологія – це вчення про метод наукового пізнання і практичного перетворення дійсності, а метод, система методів – це сукупність засобів і прийомів дослідження. Найважливішим завданням методології вони вбачають вивчення

закономірностей розвитку засобів і прийомів дослідження, їх взаємного впливу, диференціації та субординації [76, с. 22–25]. Зазначені автори за ступенем спільності та сферою дії усі методи поділяють на чотири групи: 1) філософські (зокрема, діалектичний, феноменологічний, герменевтичний); 2) загальнонаукові (системний, порівняльний, історичний); 3) спеціальнонаукові; 4) дисциплінарні [365, с. 12–13].

У радянський період «філософською теорією, методом та методологією наукового пізнання і творчості взагалі» була проголошена саме матеріалістична діалектика. Її альтернативою вважалася метафізика. Остання складається з принципів, законів і категорій. Ядро марксистської (матеріалістичної) діалектики становить закон єдності та боротьби протилежностей. Сутність діалектичного методу полягає, по-перше, в його спрямованості на розуміння того чи іншого явища природи, суспільства, культури в єдності його протилежних характеристик і, по-друге, в баченні будь-якого явища як процесуального мінливого, що розвивається внаслідок його внутрішньої суперечливості. І сьогодні чимало вчених розглядають діалектичний матеріалізм в якості загальної методології для юридичних наук, хоча зрозуміло, що світова філософія аж ніяк не зводиться до цього напрямку. Окрім власне методології, в літературі виокремлюють також загальні принципи, які мають використовуватися в науковому дослідженні [84, с. 94–97]. Серед них, зокрема, виокремлюють принцип єдності теорії і практики, принцип об'єктивності, принцип всебічності дослідження, принцип єдності історичного і логічного, принцип системності, принцип детермінізму, принцип діалектичного розвитку [143, с. 96–99]. Як бачимо, чимало з них явно спираються на діалектичний матеріалізм.

Щодо методології кримінального права, то під нею переважно розуміють систему категорій діалектичного та історичного матеріалізму, яка дозволяє досліджувати і застосовувати на практиці пізнані

закономірності, сутність, зміст кримінально-правової боротьби зі злочинністю; вчення не просто про методи пізнання, а й про систему інтерпретації методів, притаманних предмету пізнання [289, с. 45]; систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка в такій якості становить собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення істини, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності [269].

М. І. Панов під методологією науки взагалі й кримінального права зокрема, розуміє систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, що являє собою комплекс історично обумовлених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від явища до сутності, від одиничного до узагальненого. Науковець доходить висновку, що методологія є базисом і виступає стрижнем усієї системи пізнавальної діяльності у відповідній галузі науки [268]. Це, своєю чергою, означає, що категорія «методологія» завжди охоплює сферу безпосередньо пізнавальної діяльності.

Методологія – складний соціокультурний феномен, у якому яскраво відображається специфіка пізнавального дискурсу сучасності. Вона виходить за межі наукового пізнання, мисленнєво-діяльнісно обіймаючи увесь соціокультурний світ у його мультипроблемності, багатопредметності, конкретно-історичному часопису. А це означає, що її цікавить те, як чи в який спосіб діють люди, з одного боку, за законами соціальності, з іншого – за законами культури або змісту. На шляху утвердження методологічного плюралізму в сучасній українській правовій науці актуалізується пошук нових засобів пізнання явищ, фактів, а також відбувається процес докорінного переосмислення традиційних. Наприклад, панування марксистсько-ленінської методології протягом десятиліть обумовило естатичне трактування права, що значною мірою

зберігається досі [94, с. 54–58]. Ці та інші міркування наводять на думку, що у зміст методології вкладалися певні ідеологічні бачення, керований світогляд, ізоляція від європейської та світової культури. Усі ці маніпуляції були, насамперед, зорієнтовані (інколи й насильницьким шляхом) на вибір такої установки творчої діяльності, яка б підтримувала наявний державний устрій, суспільний лад [244].

Саме тому, як показали, зокрема, і результати даного дослідження, обґрунтування новітньої методології потрібно починати з попереднього переосмислення успадкованого філософського світогляду, а відтак, юристу-методологу потрібно мати професійні знання як у галузі юриспруденції, так і філософії. У такій ситуації пізнавальні проблеми права набувають особливої гостроти, оскільки об'єктивно постає потреба реформування методології правових досліджень, яка б відповідала сучасному етапу становлення національного права [98].

Поряд з цим, не зупиняючись на термінологічному визначенні поняття, ілком погоджуємося з М. І. Пановим, що «методологія» – стрижнем (квінтесенцією) методології є вчення про методи (метод – грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя), система яких становить зміст методології як такої. У правознавстві й теорії кримінального права до останніх відносять загальнонаукові методи, розроблені (на рівні загального) головним чином в філософії і в теорії пізнання – (гносеології): діалектичний, системний (системно-структурний), формально-логічний (догматичний, соціологічний, історичний (історико-правовий), порівняльний (порівняльноправовий) методи та ін. Кожен з них має свої особливості, специфічні риси пізнавальної діяльності, що надає можливість глибше вивчити об'єкт (предмет) дослідження, розглянути й охопити одночасно різні його властивості (сторони, грані) й опосередковуючі зв'язки. Взаємно доповнюючи один одного, вони утворюють єдину складну і

водночас діалектичносуперечливу систему органічно взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання соціально-правової реальності у сфері кримінального права [268, с. 7].

З огляду на це необґрунтованим вважаємо підхід, згідно з яким методологію дослідження в кримінальному праві безпідставно підміняють використанням тієї чи іншої наукової теорії або концепції, навіть такої, що загалом заслуговує позитивної оцінки.

До того ж, поєднуючи пізнавальні можливості всіх наук, методологія примножує і збагачує дослідницький потенціал кожної з них. Ці інтеграційні якості методологія знаходить завдяки тому, що її ядром є філософія – єдність діалектики, гносеології і логіки. Водночас цю єдність не варто розуміти спрощено, як їх цілковитий збіг. У даному випадку йдеться про інше, а саме про те, що кожна з них несе на собі абсолютно певне методологічне навантаження. Отже, одна й та сама система законів і категорій в діалектиці виступає як світогляд і принципи пізнання об'єктивного світу, у гносеології – як засіб вирішення конкретних пізнавальних завдань і у логіці – як форма наукового мислення.

Варто звернути увагу на те, що методологію непотрібно зводити виключно до філософії, адже загальнонаукові поняття не завжди займають «перехідні положення», виконують «перехідні функції» у розвитку понятійної форми мислення, будучи одночасно філософськими за змістом, оскільки низка з них зберігає саме загальнонауковий характер, «не переходячи» у розряд філософських (наприклад, математичні розрахунки, кібернетичне програмування, технологічне моделювання та ін.).

Методологія будь-якого наукового дослідження, як зазначають окремі науковці, не повинна обмежуватися лише пошуком методів наукового пізнання. Її основу становить низка взаємопов'язаних компонентів [268], перелік яких залишається відкритим.

Таким чином, під методологією дослідження забезпечення державної таємниці потрібно розуміти своєрідну матрицю чи систему координат, що формує пошук певних прийомів, способів дослідження, необхідних для отримання відповідного результату, і на цій основі ґрунтується не лише на обраних методах дослідження певної методологічної лінії, а й на визначених статистичних даних з їх науковим узагальненням, певному порядку, плануванні й системному підході до дослідження окремих частин загальної теми, аналізу наукових і нормативно-правових джерел, виведенні висновків і розробленні пропозицій стосовно удосконалення охорони та захисту відомостей у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою.

Методологічні принципи можна розглядати як розумові передумови теоретичного осмислення предмета – вони слугують допустимими умовами проникнення у предмет згідно з висунутими концептуальними ідеями [184, с. 55]. Вибір методологічних принципів значною мірою зумовлює результат дослідження. При цьому принципи, що належать до конкретної методології, є неоднорідними, а тому їх можна поділити на такі ієрархічні групи:

1) принципи, що дають змогу виокремити в об'єкті конкретний предмет пізнавального інтересу та відображають специфіку інтелектуального підходу до предмета, а саме: принцип історизму, системний підхід, соціетальний підхід та ін.;

2) принципи, за допомогою яких можна визначити зв'язок предмета конкретної теорії з іншими предметами, що належать до одного об'єкта (спрямовані на виявлення міждисциплінарної залежності): принцип

єдності матеріальної, соціальної і духовної сторін життя суспільства, принцип соціальної детермінованості права та ін.;

3) принципи, закони самого мислення безвідносно до предмета дослідження, що відображають: принципи актуалізму, раціоналізму, редукціонізму та ін.;

4) принципи, що пов'язані з формуванням адекватності предмета форми мислення: філософські узагальнення, принцип саморефлексії та ін. [184, с. 55; 413].

Важливе значення для вибраної методології дослідження мають також методи пізнання, що виступають засобами розкриття, розгортання та систематизації змісту предмета. Звичайно, у розділах теорій, присвячених описуванню вживаних у дослідженні методів, усе зводиться до традиційного переліку загальнонаукових методів пізнання. Оскільки вони є універсальними і застосовуються в будь-якому пізнавальному процесі, то подібні переліки є цілком виправданими й неминучими. При цьому варто зауважити, що методологічні проблеми конкретних наук, зокрема і щодо застосування нових методів дослідження, становлять значний інтерес для розвитку таких наук, наукових дисциплін і напрямів діяльності, як кримінологія, теорія управління, державне управління, управління в конкретних сферах суспільного життя, у тому числі й у сфері забезпечення правопорядку, соціального контролю злочинності, а також кримінологічного забезпечення безпеки [116, с. 73–74].

Загальноприйнятим є виокремлення таких видів (рівнів) методології дослідження: філософський; загальнонауковий; конкретно-науковий. Окремі вчені виділяють ще й технологічний рівень. Філософський (фундаментальний) рівень включає систему методів і принципів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового знання, конкретизуючись через загальнонаукову методологію. Загальнонаукова методологія використовується в переважній більшості наук і базується на

загальнонаукових принципах дослідження: історичному, логічному, системному тощо. Спеціально-наукова (конкретно-наукова) методологія є сукупністю специфічних методів кожної конкретної науки, яка є базою для вирішення дослідницької проблеми.

Дослідження системи кримінально-правової охорони державної таємниці – складний предмет пізнання. Пошук моделей, які б адекватно відтворювали процес її становлення, механізми функціонування, визначення унікальної генези, як чинника кримінально-правової охорони державної таємниці, може передбачати застосування декількох різних дослідницьких методик.

На наше переконання, наукове пізнання тим і відрізняється від буденного, і від аналітики, що воно відбувається не стихійно, а цілеспрямовано, і за своєю сутністю становить дослідження, в якому пріоритетну місію здійснює не стільки аналіз, скільки синтез нових знань.

Світоглядну і методологічну базу дослідження, як вже зазначалося, становлять прогресивні напрями філософії, і зокрема, серед інших, комплекс діалектичних підходів і методів. Так, в основі методики дослідження про кримінально-правовий захист лежить діалектичний підхід в якості загального вихідного положення, який дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, самі процеси причинності, об'єктивність в оцінюванні дійсності тощо. Діалектика визначається як вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки й установки, розвитку буття й пізнання, а також як заснований на цьому вченні метод мислення. У сучасній філософії постмодернізму діалектика оцінюється як домінанта у філософії некласичного типу мислення. При цьому варто наголосити, що діалектика не підмінює конкретно-наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери, натомість вона проявляється в них і реалізується через них, відповідно до вимог спадкоємності й непротириччя в методології [395, с. 83].

Діалектичний підхід ґрунтується на взаємодії форм і методів емпіричного і теоретичного рівнів знання, обумовленості їх практикою. Саме застосування законів, підходів діалектики дає змогу, спираючись на загальні закономірності розвитку суспільства та правової системи, з'ясувати низку ключових понять, що забезпечують розуміння сутності кримінально-правового чинника.

Універсальність законів діалектики є джерелом слабкості діалектичного матеріалізму, оскільки загальність діалектики досягається ціною такої розпливчастості її положень, що її корисність представляється багатьом критикам досить незначною.

Не дивлячись на значну «популярність» діалектичного матеріалізму у вітчизняній правовій науці, останніми роками спостерігається певна тенденція відходу від абсолютизації цього методу. Так, жоден з українських учених в галузі кримінального права не згадує в своїй дисертації діалектику як метод, зокрема, М. І. Хавронюк, який зводить методологію до системи загальнонаукових і спеціально- наукових методів, що забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмета [429, с. 11]. Не згадує про діалектику як метод також Т. А. Денисова [86, с. 12]. Зустрічається і нетривіальне розуміння цього методу: наприклад, П. В. Хряпінський пише, що діалектичний метод забезпечив в дисертації комплексний підхід при дослідженні заохочувальних норм у кримінальному законодавстві [440, с. 10], хоча це більше притаманно системному методу, а не діалектиці. Своєю чергою, С. В. Хилюк прямо зазначає, що в основу її дисертаційного дослідження покладено метод ідеалістичної діалектики як фундаментальний (філософський) метод [435]. На її думку, методологія науки кримінального права має тричленну структуру, включає філософський (фундаментальний), загальнонауковий та конкретно-науковий рівень. При цьому саме філософський рівень є найменш розвинутою ланкою методології кримінально-правової науки.

Заслужують на підтримку міркування вченої з приводу того, що у дослідженнях Особливої частини кримінального права декларативно без належної аргументації абсолютизується роль діалектичного методу, можливість інших філософських підходів до розуміння та пізнання кримінального права практично не обговорюється. Проголошуючи використання діалектичного методу, вчені зазвичай не уточнюють, яку ж діалектику вони мають за основу своїх досліджень – матеріалістичну чи ідеалістичну, фактично ж нерідко послуговуються постулатами метафізики.

Використання діалектичної категорії становлення як методології аналізу, дозволило скласти якомога повне уявлення про систему охорони державної таємниці загалом, складові якої, з одного боку, змінюються разом з еволюцією держави, а з іншого – мають власну логіку розвитку, яка виступає визначальною у формуванні та удосконаленні регулятивної правової функції.

Як методологічна основа діалектика є системою регулятивних принципів, що орієнтують людину в її пізнавальній діяльності на розгляд дійсності в якості процесу постійного становлення. Діалектичні закони і принципи відіграють найважливішу роль у сучасних наукових дослідженнях.

Саме принципи є основними засадами, ідеями, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення науки, які визначають сутність і напрям пізнання. Принципи надають методології стійкості, виконують роль певного каркасу в конструкції та визначають напрями розвитку пізнавальної діяльності.

На відміну від методологічних підходів, вибір яких значною мірою залежить від предмета дослідження, принципи наукового дослідження характеризуються більшою сталістю. Які б явища чи категорії правової

дійсності не лежали в основі пізнання, їх осмислення здійснюється з використанням сукупності науково обґрунтованих вихідних засад (ідей), що визначають сутнісні та стратегічні характеристики дослідження. Іншими словами, на якому б методологічному підході не базувалося дослідження, не можна досягти наукового результату, не поклавши в його основу сукупність таких принципів, як науковість, всебічність, об'єктивність, комплексність, історизм, конкретність тощо [205, с. 3–4].

При цьому, визнаючи безумовність принципів діалектики, деякі представники постмодерністської філософії (Ж. Бодрійяр, Дж. Ваттімо, Ф. Фукуяма) критикують принцип історизму, заперечуючи саму ідею прогресу, особливо стосовно сучасного етапу людської історії [263].

Автор погоджується з доробком класичної школи філософії, у якій історизм ґрунтується на уявленнях про сутність розвитку, прогрес, взаємозв'язок якості й кількості, причинність. Історизм дозволив побачити світ у постійному русі, що призводить до якісних змін різної спрямованості, будь-то прогрес чи регрес. Становлення і вирішення протиріч, що містяться в самій сутності об'єктів, які розвиваються, є джерелом руху і розвитку.

Принцип історизму доводить безперервність змін, їх неминучість, перетворення і розвиток усіх предметів і явищ, їх переходу від одних форм і рівнів до інших. Невипадково діалектика, що ґрунтується на принципах історизму, визнається наукою про рух, зміни та розвиток буття і пізнання.

Необхідно розрізняти два взаємопов'язані прояви історизму. Перший – це своєрідна світоглядна установка, в контексті якої фіксується плинність буття і власна включеність особистості в потік історії. Крізь призму такого світобачення усвідомлюється мінливий характер реальності, взаємозв'язок минулого, теперішнього і майбутнього, спрямованість змін, що відбуваються. Другий прояв – історизм як пізнавальний принцип, як одна з базових засад методології пізнавальної

діяльності, особливо стосовно суспільних процесів. У часовому вимірі спочатку формується перший прояв історизму. І в цьому контексті можна говорити про окремі етапи його становлення [263].

Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що особливу методологічну функцію у дослідженні виконує категорія «становлення» як історико-філософський феномен, оскільки становлення є головним методологічним принципом історизму. Саме *історичний підхід*, а згодом і метод, передбачає дослідження виникнення, формування і розвитку об'єктів у хронологічній послідовності, у результаті чого створюються додаткові знання про об'єкт дослідження в процесі його розвитку, а також стають очевидними прогалини, що мають місце. Все це дозволило дослідити етапи трансформації наукового знання про інститут захисту державної таємниці та зміни поглядів на його сутність, кримінально-правову охорону в історичному вимірі за різних соціальних умов.

Сутність становлення того чи іншого явища, передусім, полягає в його розвитку, нарощуванні потенціалу. Ця проблема повинна розкриватися поетапно зі своєрідною періодизацією. Наприклад, з кожним новим етапом кримінально-правова норма законодавства стосовно державної таємниці видозмінюється, набуває нової якості, прогресує та вдосконалюється, і це є природнім історичним процесом.

Історичний підхід диктується й іншою об'єктивною необхідністю, якою, очевидно, є сам об'єкт дослідження, саме тому історія та еволюція кримінально-правового чинника повинна бути синхронною нарощуванню функції по захисту державної таємниці.

У розвитку методології дослідження все більшої ваги набувають питання, пов'язані з динамікою пізнавальних проблем сучасності, культурно-історичною природою пізнавальних засобів, мінливістю категорій і понять, формуванням нових пізнавальних установок тощо. Ці

питання так чи інакше пов'язані з включенням до структури методології філософських уявлень і знань.

Методологічна функція філософії не обмежується аналізом пізнання, вона розглядає перспективні схеми діяльності з відновлення й відтворення соціального буття. Завданням методології стає з'ясування, конструювання й перетворення схем діяльності, інтегрованих у повсякденний досвід людей. Врешті, методологія стає важливим кроком осмислення та переосмислення сучасної культурної проблематики, що набуває нового звучання за нових реалій існування нашої держави.

Варто також зазначити, що автором застосовано й інший підхід – есенційний (сутнісний), що дозволило визначити науково поняття кримінально-правового чинника охорони державної таємниці як системи кримінально-правових норм, що передбачають юридичну відповідальність за вчинені злочини, та здійснення функцій уповноваженими державними органами із захисту суспільних відносин, що впливають з функції охорони державної таємниці; з'ясувати поняття таємниці, державної таємниці та інших важливих для роботи понять і термінів.

Цінність есенційного підходу в тому, що він спирається на категорію «сутність», що, своєю чергою, позначає внутрішнє, ті особливості предмета, за межі яких людина не може вийти.

Поряд із застосуванням філософських категорій як методологічного орієнтиру дослідження, використано систему загальнонаукових методів і підходів, зокрема: єдності історичного та логічного, сходження від абстрактного до конкретного, сутнісного та функціонально-змістовного підходів, взаємозв'язку кримінально-правового та інформаційного аспектів тощо.

Так, важливе значення відіграв системний підхід, оскільки в роботі вивчається саме система охорони державної таємниці. Система розглядається автором традиційно: як загальнонаукове поняття, що

виражає сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем і утворюють цілісність або єдність. Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта.

Загалом системний метод (підхід) є сукупністю загальнонаукових методологічних принципів, в основі яких міститься розгляд об'єктів як систем, тобто цілісної множини елементів у єдності відносин і зв'язків між ними [351, с. 25]. Цей метод тісно пов'язаний із структурно-функціональним аналізом, з яким його пов'язує оперування поняттями «структура» і «функція», акцент на вивчення різнотипових зв'язків об'єкта. Системний підхід є як методологічною орієнтацією, так і певною точкою зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта), а також принципом, що керує загальною стратегією дослідження [172]. Для системного методу характерним є цілісний розгляд певної сукупності об'єктів – матеріальних або ідеальних – за якого з'ясовується, що їх взаємозв'язок і взаємодія призводить до виникнення нових інтегративних властивостей системи, які відсутні у складових об'єктів [67, с. 76].

Основним поняттям системного підходу стала самоорганізація, що характеризує процес створення, відтворення або удосконалення організації складної, відкритої, динамічної, саморозвиваючої системи, зв'язки між елементами якої мають не жорсткий, а імовірнісний характер. *Автор розуміє самоорганізацію, як і більшість науковців, – це процеси спонтанного упорядкування, виникнення просторових, тимчасових, просторово-часових або функціональних структур, що протікають у відкритих системах* [288, с. 70–71].

Велике значення в розвитку наукового пізнання явищ в їх органічному поєднанні має єдність історичного та логічного. Сам по собі історичний метод, що передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку

об'єкта, реальної його історії з усіма особливостями, – це спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності. Логічний же метод – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять. За допомогою логічного методу відображуються основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни, акцентується увага на основній тенденції процесу історичного розвитку.

Проблема взаємозв'язку логічного та історичного не обмежується взаємовідношенням теорії предмета і його історії. Логічне відображає не лише історію самого предмета, а й історію його пізнання. Тому вирішення проблеми єдності передбачає постановку і вирішення проблеми сходження від абстрактного до конкретного та побудови певної наукової теорії.

Так, для того, щоб розкрити сутність предмета, необхідно теоретично відтворити реальний історичний процес його розвитку, а це стає можливим лише тоді, коли відома сутність цього предмета. Наше знання абстрактне і для того, щоб одержати конкретне, потрібно підготувати необхідний матеріал. Це й здійснюється завдяки абстрактному, яке виокремлює певний бік предмета, відсторонюючись від усього іншого. Так, поняття «розвиток» є абстракцією, яка насправді не реалізується, а існує у своїх конкретно-історичних формах. Проте у кожній формі відображає те, що характеризує їх з боку сутності та функціонування. А тому не можна відкрити жодного наукового закону без абстрагуючої діяльності ні в сфері природничих, ні в сфері суспільних наук.

Автором широко застосовується й інший загальнонауковий метод – метод порівняння, який базується на безсуперечному положенні про можливість пізнання предмета, його ознак, властивостей, якостей за допомогою порівняння з іншими предметами дослідження, що дасть змогу

встановити особливості показати відмінність предмета від інших, суміжних явищ і процесів.

Останній став вихідним «началом» застосування історико-порівняльного методу. Цей метод важливий як для правового, так і для історичного дослідження. За його допомогою, шляхом зіставлення, виявляється загальне й особливе в історичних явищах, досягається пізнання різних історичних ступенів розвитку одного й того самого явища. Сутність цього методу полягає у виявленні основних принципів права за допомогою глибинного і всебічного аналізу минулого [414, с. 6–7].

Також автор використовував формально-логічні прийоми і методи, що ґрунтуються на формальній логіці – науці, котра вивчає форми, думки і форми їх поєднань, відволікаючись від конкретного змісту суджень. Формальна логіка включає в себе методи і прийоми пізнання, найважливішими з яких є: аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння, аналогія, гіпотеза, доказ, закон протиріччя тощо.

На думку автора, протягом тисячоліть наука, зокрема філософія, породила дві різні всезагальні методологічні парадигми дослідження: діалектичну й формально-логічну, творчо-конструктивну і догматично-консервативну. Але ці два різних методологічних підходи у пізнанні й пошуку не є антиподами. Вони діалектично пов'язані між собою, гармонійно доповнюють один одного. Зокрема, формально-логічний метод застосовують не як антидіалектичний, а як часткову складову останнього, тобто фактично керуються формальною логікою (у тому числі, й догмою) у тій частині, де мова йде про форму, а не про зміст, зовнішні прояви і внутрішню структуру (організацію) змісту того чи іншого феномену, явища, яке досліджується, в даному випадку, кримінально-правового законодавства щодо захисту державної таємниці.

Також при підготовці дослідження використовувалися методи історичних досліджень, оскільки для розкриття сутності предмета

необхідно було відтворити історичний процес його розвитку. Такими методами історичного дослідження стали: хронологічний метод, історико-документальний підхід, метод вивчення історичних джерел тощо [265, с. 268–270]. Методи історичних досліджень застосовано для ретроспективного аналізу розвитку функціонування державних органів, на які покладено функцію з охорони кримінально-правового захисту державної таємниці, а також для відстеження змін у правовій базі, нормами якої регламентуються власне поняття і створена система захисту.

Хронологічний метод використано при аналізі основних періодів становлення й функціонування системи охорони державних секретів. Історико-документальний підхід дав змогу диференціювати прямі та додаткові свідчення в літературі та першоджерелах, оцінити складові текстів, прочитати інколи «між рядками». Таким чином, історичні методи було орієнтовано, передусім, на перспективу, на отримання науково-обґрунтованого рішення комплексу завдань, поставлених напередодні.

Звичайно, що дослідження кримінально-правового чинника охорони державної таємниці було б неповним без застосування спеціально-юридичних методів і прийомів, що вироблені теорією держави і права для найоб'єктивнішого вивчення державно-правової дійсності. Серед них такі методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий, державно-правового моделювання, державно-правового експерименту, тлумачення норм права та інші.

Так, насамперед упроваджено власні знання теорії держави і права, яка розглядає будь-який феномен права з боку його пов'язаності, детермінованості до інституту держави, і сама по собі виконує академічну та методологічну функції [403, с. 111].

Використання формально-юридичного методу дало змогу дослідити зв'язок між внутрішнім змістом і формою державно-правових явищ та

інститутів, застосовано при визначенні компетенції державних органів, на які покладено захист державної таємниці, при дослідженні джерел права.

Порівняльно-правовий метод використано при дослідженні джерельної бази та визначенні низки понять (державна таємниця, інформація з обмежених доступом тощо). Цей метод дав можливість виявити природу явищ, що розглядаються, тенденції їх розвитку, і запропонувати напрями використання позитивного історичного досвіду правотворення для удосконалення сучасного законодавства.

Широко в дослідженні застосовано метод тлумачення норм права, тобто аналізу правових норм, розкриття їх змісту з метою подальшої практичної реалізації. У праві розрізняють наступні способи тлумачення [375]:

філологічне (граматичне, текстове), що застосовується для з'ясування змісту норми права через граматичний аналіз її словесного формулювання з використанням законів філології і припускає аналіз слів, пропозицій, словесних формулювань юридичних норм;

системне тлумачення для з'ясування значення норми через встановлення її системних зв'язків з іншими нормами права;

історико-політичне тлумачення [383], що широко вживається для з'ясування значення норм права, на підставі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття.

Так, наприклад, автором враховувалися історичні умови появи нормативно-правових актів, соціально-політичні цілі, які переслідував законодавець у конкретний історичний період, так само автор рахувався з соціально-економічними і політичними чинниками, що обумовили появу певного правового акта.

Інколи вирізняються також логічне і спеціально-юридичне тлумачення норм права [353]. Перше засноване на використанні методів логіки при пізнанні правових явищ і є притаманним кожному з

перелічених способів тлумачення, оскільки містить загальнозначущі поняття, необхідні для раціонального пізнання. Друге – це з'ясування значення норми, яке ґрунтується на досягненнях юридичної науки, шляхом використання в процесі тлумачення спеціальних юридичних знань. І логічне, і спеціально-юридичне тлумачення становлять внутрішню професійно-ціннісну сторону того, хто тлумачить, без цього не відбудуться інші способи тлумачення – філологічне, систематичне, історико-політичне, а тому не вбачається сенсу виокремлювати їх у певні види.

Широко застосовано нами в якості власне юридичного догматичний метод, тобто метод тлумачення норм права, за умови, що норма є догмою – обов'язковим і незмінним. Проте ми погоджуємося з думкою К. Жоля, який визнавав, що юриспруденція повинна бути тією чи іншою мірою соціальною юриспруденцією [96, с. 12], а отже, не може обмежуватися лише догматичними методами аналізу правових явищ. Вона має все більше набувати статусу інструмента дослідження.

При підготовці наукового дослідження застосовано також нормативний метод, сутність якого полягає в об'єктивному пізнанні норм, віднесення до них правових актів. Дослідження кримінально-правового законодавства у сфері захисту державної таємниці вимагає також системного комплексного підходу.

Зазначимо, що залучення такого широкого спектра названих вище методів і підходів зумовлене як багатоманітністю суспільних відносин, що прямо чи опосередковано діють у сфері охорони державної таємниці, так і унікальністю самої сфери, соціальна значущість якої не знижується, а навпаки, зростає в умовах сьогодення.

Переконані, що проведення дослідження стало можливим лише за умов поєднання історичних джерел і сучасної літератури, синтезу наукових та публіцистичних довідкових джерел, вивчення нормативно-

правових актів, це дало змогу провести періодизацію етапів еволюції системи кримінально-правового захисту державної таємниці, виявити її особливості.

Своєрідною альтернативою діалектиці та іншим схожим методам є теорія соціального натуралізму українського кримінолога О. М. Костенка, який вважає її методологією всіх юридичних наук, включаючи й кримінальне право. Сутність цього підходу полягає у розумінні права як соціальної форми законів природи, а також у сподіваннях на перспективи вирішення ключових теоретичних і практичних проблем кримінального права шляхом використання положень про узгодження юридичних норм (зокрема, і кримінального законодавства) із законами природи [143]. З приводу цього зазначимо, що реальна можливість застосування соціального натуралізму в правовій сфері видається досить обмеженою з огляду на нестачу вихідних принципів, які б були розроблені на філософському рівні через розмитість критеріїв визначення і відмежування природного від протиприродного. Водночас ми не відкидаємо потенційної наукової цінності цього підходу для вивчення і подальшого дослідження явищ правової дійсності.

Значною специфікою на фоні в основному традиційних підходів українських учених до питань методології кримінального права відрізняються міркування П. П. Сердюка. По-перше, він слушно зауважує, що дослідники фактично використовують техніку логічного аргументу замість діалектичного методу, який лише згадується [382, с. 25]. Адже, на його переконання, єдине, що дає діалектика для пізнання правових явищ, полягає в усвідомленні закономірності про те, що все змінюється, а тому діалектика тяжіє до релятивізму, який є її крайнім проявом. Науковець погоджується з фактичним домінуванням у кримінально-правових дослідженнях саме метафізичного методу, що обумовлене самою природою кримінального права як замкненої нормативної системи

приписів та орієнтацією на правозастосування. Окрім того, наголошує П. П. Сердюк, при аналізі нормативних систем діалектика може служити недоброю службою, оскільки вбачає в суперечностях, які мають деструктивну роль у таких системах (зокрема, кримінальному праві), джерело розвитку. Через це, на його думку, домінуючим методом у правових дослідженнях був і залишається саме догматичний [383, с. 33]. Не дивлячись на певну неоднозначність, наведені міркування науковця заслуговують на увагу, спонукаючи до критичного переосмислення багатьох усталених положень та оновлення методологічного інструментарію наукових досліджень у кримінальному праві.

Таким чином, варто констатувати, що результатом кримінально-правових та кримінологічних досліджень повинні стати теоретичні та практичні висновки з рекомендаціями й пропозиціями щодо системного забезпечення наукового пізнання соціально-правових явищ у їх суперечностях, розвитку та змінах, що дає можливість об'єктивно оцінити сучасний стан охорони державної таємниці в Україні, особливо в умовах війни. З цією метою для розроблення таких висновків важливо знати, розуміти й уміти використовувати загальнонаукові методи й конкретні методики в дослідженнях, передусім прикладного характеру.

Методологія науки як філософська дисципліна є частиною гносеології і вивчає сутність, співвідношення між собою, особливості та роль методів наукового пізнання. Так, у філософії методологію розуміють або як сукупність прийомів і засобів дослідження, що застосовується в певній науці, або як вчення про методи пізнання й перетворення дійсності.

Підводячи підсумки підрозділу, зазначимо, що вивчення процесу розвитку кримінально-правової системи охорони державної таємниці як соціально-зумовленої форми правотворчості посилює методологічну основу наукового дослідження та допомагає усвідомити межі наступності форми кримінально-правового регулювання суспільних відносин.

Виходячи з методологічних чинників становлення системи охорони державної таємниці, безпосередньо кримінально-правового захисту державної таємниці України та аналізу наукової літератури й джерел, ми дійшли висновку, що цей процес був двовекторним.

Перший вектор – власне зародження та еволюція охорони державної таємниці і, відповідно, її правового чинника в період часів Київської Русі. Звісно, що тут мова могла йти не про державну таємницю України та її захист, а лише про виникнення її кримінально-правового чинника на теренах України. Говорити про розвиток системи охорони державної таємниці можна буде лише згодом.

Другий історичний вектор, який більше тяжіє до сучасності, пов'язаний з категорією становлення іншої якості, а саме: виникнення, еволюції та накопичування потенціалу кримінально-правової охорони державної таємниці України як незалежного державного утворення, передісторію якого становлять елементи цього захисту під час Хмельниччини (1648–1654 рр.), періоду УНР, Гетьманату та Директорії і, остаточно, з досягненням незалежності України.

Ця історична двовекторність, на думку автора, вкрай важлива для сучасності, коли система охорони державної таємниці, її кримінально-правового чинника сформована, проте потребує і подальшого удосконалення у формі реформування.

Критерій історичної двовекторності й став головною методологічною засадою періодичності всього процесу виникнення та становлення кримінально-правового чинника.

Потрібно також мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо-науковими рамками, а повинні ставитися у широкому соціокультурному контексті.

Загальні положення забезпечення державної таємниці конкретизуються в методологічних аспектах формування і

функціонування державної системи забезпечення безпеки. Основними серед яких є: визначення оптимальної структури системи; аналіз функціонування окремих компонентів і системи загалом; організація діяльності системи безпеки [285]. У кримінально-правових та кримінологічних дослідженнях (зокрема, і проблем забезпечення національної безпеки, державної таємниці й діяльності визначених суб'єктів по їх забезпеченню) використовується широкий спектр як загальних, так і спеціальних наукових методів, ключовими з яких є формально-логічний, метод системного аналізу, порівняльно-правовий, історичний та метод прогнозування.

Одна із заporук успішності будь-якого дослідження полягає у володінні автором вдало вибраною та майстерно впровадженою методологією наукового аналізу й, відтак, застосування багатої палітри різноманітних методів і способів досягнення істини. Адже своєрідність методології дослідження системи кримінально-правової охорони державної таємниці полягає у застосуванні *плюралістичного методологічного підходу* (плюралізму) як синтезу юридичних методів і *системного методу*, що дає можливість розкриття зв'язків між складовими системи державної таємниці й кримінально-правового аналізу власне порушення законодавства про захист державної таємниці. Можливості та евристичний потенціал системного методу оцінюються вченими неоднозначно: від визнання одним з найбільш перспективних тверджень про недостатнє його використання в українській кримінальній науці до критичних оцінок і сумнівів у його можливостях. Схиляючись до перших двох позицій, вважаємо, що використання *системного* та тісно з ним пов'язаного *структурно-функціонального* методів дозволяє розглянути кримінально-правове та кримінологічне забезпечення державної таємниці як цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів (складових) різного рівня складності, виявити ієрархічні зв'язки між

окремими правовими та організаційними формами діяльності, об'єктивно оцінити сучасний стан забезпечення державної таємниці; проаналізувати сутність досліджуваних категорій і правових явищ, охарактеризувати зміст поняття суб'єктів правовідносин охорони та захисту, сформулювати понятійно-категоріальний апарат. Застосування *порівняльно- правового (компаративного)* методу дозволяє порівняти та співставити діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ, організацій, які здійснюють забезпечення функціонування режимних правил з відповідними органами і службами інших держав, виокремити спільне та відмінне, визначити можливі напрями використання (запозичення) зарубіжного досвіду в процесі вдосконалення чинного КК України та Закону України «Про державну таємницю».

Історичний або генетичний метод (в юридичних науках переважно виступає у формі *історико-правового*) дозволяє проаналізувати історію становлення та розвитку охорони державної таємниці в Україні за законодавчими актами різних періодів розвитку держави і права з урахуванням соціально-економічних, політичних, правових та інших особливостей конкретної епохи. Без історичного методу, при використанні якого потрібно виходити з єдності історичного та логічного, неможливе цілісне та повне уявлення про сучасну систему правового забезпечення державної таємниці, передбачену КК України, організація діяльності уповноважених суб'єктів (система органів державної влади, органів місцевого самоврядування (їх посадові та службові особи), громадяни України, а у виключних випадках іноземці та особи без громадянства та суб'єкти міждержавних договорів, учасниками яких є Україна), які забезпечують охорону та захист державної таємниці з метою попередження, запобігання та припинення витоку або втрати секретних відомостей за допомогою кримінологічних заходів, наданих у межах

їхньої компетенції та у межах їх зобов'язань. Одним з головних завдань держави є створення та функціонування чіткої, збалансованої системи органів державного управління у сфері державної таємниці, яка має бути узгодженою з чинним законодавством, та забезпечення її постійного технічного захисту і правової охорони [243].

Застосування методу *прогнозування* у комплексі з соціологічними методами дає можливість визначити сучасний стан такої діяльності, вивчити емпіричні дані та статистичний матеріал з метою отримання математичного підґрунтя опрацювання результатів опитування, анкетування й обґрунтування висновків, а також сформулювати обґрунтовані заходи щодо підвищення рівня ефективності кримінально-правової та кримінологічної охорони.

1.3. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці

Здобуття Україною політичної незалежності є, беззаперечно, позитивним чинником, що істотно покращує геополітичну ситуацію в європейському регіоні, надає їй більшої стабільності та врівноваженості. Зміцнення молодого держави не пов'язане з виникненням загроз для будь-якої із сусідніх країн, а для деяких – стає гарантом незворотності змін на все найкраще у їхній власній долі.

Однак на початку 2014 р. Україна постала перед низкою принципово нових викликів і загроз, наслідком яких стали анексія Автономної Республіки Крим та часткова окупація районів Донецької і Луганської областей.

Скориставшись суттєвими прорахунками тодішньої влади до зміцнення обороноздатності держави та байдужим ставленням

міжнародного співтовариства, росія під виглядом проведення так званої «спеціальної військової операції» розпочала відверті воєнні дії на суверенній території України, які набули небаченого масштабу в післявоєнній Європі. Зокрема, нехтуючи загальноприйнятими правилами і звичаями війни, держава «агресор» знищує цивільну інфраструктуру, що призводить до чисельних жертв серед мирного населення, експропріації державної та приватної власності, порушення економічного й митного простору України, її військові гвалтують, грабують і вбивають мирних жителів.

Забезпечення безпеки – одна з основних функцій будь-якої держави. Для вирішення завдань дослідження різних аспектів безпеки, формування і реалізації ефективної системи її забезпечення потрібні наукова і методологічна база, загальноприйнята для даної галузі діяльності мова професійного спілкування, категоріальний апарат (основні поняття і визначення, відповідна термінологія, класифікаційні ознаки тощо), єдині принципи забезпечення безпеки і нормативно-правова база механізму забезпечення.

Ми поділяємо точку зору науковців [137, с. 68–72], які включають до предметної галузі досліджень, що охоплює системну основу теорії безпеки, виявлення, розкриття змісту і вивчення:

закономірностей розвитку відносин соціальних формацій між собою, а також з навколишнім середовищем й техносферою;

причин і механізмів виникнення суперечностей і конфліктів;

динамічних процесів розвитку соціальних, політичних, економічних, військових та інших криз і їх наслідків;

природи й змісту інтересів особи, соціальних груп, суспільства та держави;

очікуваних зовнішніх і внутрішніх загроз життєвоважливим інтересам особи, суспільства, держави та цивілізації загалом;

методів, форм і засобів вирішення протиріч і забезпечення всіх видів безпеки в їх складному взаємозв'язку.

Загальні ж теоретичні положення безпеки конкретизуються в методологічних аспектах формування і функціонування системи забезпечення безпеки. Основними серед них є: визначення оптимальної структури системи, аналіз функціонування окремих компонентів і системи загалом та організація діяльності системи безпек [186].

Отже, як бачимо, поняття «безпека» багатозначне. На рівні буденної свідомості безпека розуміється як стан і міра захищеності суб'єкта від загроз, шкоди або збитку. У тлумачному словнику В. Даля безпека визначається як «відсутність небезпеки, збереження та надійність» [82, с. 367]. У низці видань поняття «відсутність небезпеки» доповнюється тезою: «положення, при якому будь-кому, чому-небудь не загрожує небезпека» [389].

Безпека в загальному значенні як відсутність небезпеки – широке поняття, що оцінює стан системи взаємостосунків між людьми, які здійснюються безпосередньо або опосередковано. Причому в основі цих відносин лежать інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Проблема безпеки як соціального явища виокремлюється як одна з глобальних проблем сучасності. Особливість цієї проблеми в тому, що вона носить метакомплексний характер, так як будь-яка соціальна проблема в кінцевому рахунку так чи інакше відображає один з аспектів безпеки.

Варто зазначити, насамперед, що згідно з теорією мотивації, яка обумовлює ієрархію потреб людини, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією з головних потреб. Безпека є своєрідною характеристикою і необхідною умовою життєдіяльності та життєздатності особи, суспільства, держави.

У самому широкому плані категорія «безпека» характеризує такий стан людського суспільства, при якому забезпечується нормальне його існування (виживання) та розвиток. Безпека розуміється як критерій, обставина збереження об'єкта і надійності його функціонування.

Щоб охарактеризувати категорію безпеки більш повно неможливо не звернутись до філософсько-методологічного знання, а саме до законів і категорій діалектики (закони єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні та інше). Однак, зважаючи на особливу складність цієї філософської проблеми, використовувати в її розробці філософські закони і категорії потрібно не окремо, а через призму системного підходу, системних уявлень, які у сьогоденні досягли такого рівня, що думка про користь і важливість системного підходу у розв'язанні широкого кола проблем вийшла за межі спеціальних наукових істин і стала звичною, загальновизнаною.

Класичним науковим визначенням безпеки може бути формулювання, запропоноване американським політологом А. Уолферсом: «Безпека в об'єктивному плані припускає відсутність загроз набутим цінностям, в суб'єктивному – відсутність страху відносно того, що цим цінностям буде завданий збиток» [479]. З даного визначення випливає, що безпека – це умова існування особи, суспільства і держави, яка дозволяє зберігати накопичені цінності.

Що ж до американських термінологічних джерел, безпека розглядається як умова, що є результатом здійснення оборонних (захисних) заходів, які зміцнюють невразливість держави від ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання, що досягається військовою або оборонною перевагою над будь-якою іноземною державою або групою держав; сприятливими позиціями на міжнародній арені; військовим потенціалом, що здатний успішно протистояти ворожим або руйнівним діям ззовні або зсередини, відкрито або таємно [273].

Потрібно зазначити, що з початку двадцятого століття у науковий обіг вводиться поняття «національна безпека». Цей термін вперше був використаний в науковому лексиконі на початку ХХ ст. в посланні президента США Конгресу, в якому він пояснював захоплення зони Панамського каналу інтересами саме національної безпеки [175]. Надалі цей термін став активно використовуватися як у науці, так і практиці міжнародних відносин. У 1947 р. конгресом США прийнятий Закон «Про національну безпеку», згідно з яким була створена функціонуюча і донині Рада національної безпеки, завданням якої є консультування президента з питань, що стосуються основних аспектів внутрішньої, зовнішньої і військової політики. Наразі Ради безпеки (з різними назвами) як елемент державної влади та управління є в більшості країн світу [279].

Національна безпека в єдиній системі безпеки виконує ключову роль. Пояснюється це тим, що особистий і колективний інтереси можуть бути гарантовані лише в рамках держави його політичними, юридичними, економічними засобами та інститутами влади. Що ж до регіонального і глобального рівнів інтересів, то тільки держави є суб'єктами відносин відповідних рівнів, оскільки сучасне людство є співтовариством держав. Можливість забезпечити сукупність інтересів усіх рівнів у будь-якій сфері життєдіяльності (політичній, економічній, військовій та інших) визначається передусім здатністю і готовністю держав виконати це.

Проте держава не тільки абстрактна до соціально-економічної системи суспільства, але одночасно й історично конкретна. В останньому контексті вона, втілюючи певну соціально-політичну систему, є ареною і предметом внутрішньополітичної боротьби різних груп і класів, що становлять певне суспільство. Соціальні групи, що здійснюють політичну владу, охороняють безпеку держави від посягань інших груп насамперед як знаряддя своєї влади. У цьому випадку держава забезпечує свою безпеку, виходячи з власних інтересів.

Національна і державна безпека співвідносяться як ціле і частина. Вони можуть співпадати, але можуть й істотно відрізнятися. При цьому національна безпека первинна, оскільки держава виникає і функціонує в результаті зацікавленості в ній суспільства [273].

На нашу думку, при характеристиці співвідношення між національною і державною безпекою необхідно виходити з їх відмінностей за масштабами соціальних структур (особи як одиничного елемента в будь-якій соціальній структурі; суспільства як сукупності взаємодіючих у різних формах осіб; держави як специфічної форми соціального об'єднання та організації спільності, що забезпечує регулювання і супідрядність інтересів різних соціальних груп), чий інтереси і безпека захищаються і забезпечуються, а також із ступеня збігу інтересів об'єктів безпеки [236].

До того ж, національна безпека – поняття ширше, ніж поняття державна безпека. Розмежування змісту та обсягу державної і національної безпеки базується на тому, що для першої властива орієнтація на захист державної безпеки через систему органів влади та управління, державно-визначених і офіційно закріплених ідеології, політики, економічної системи тощо. Зміст і обсяг національної безпеки відрізняються від державної за системою інтересів громадян, а також організацій і соціальних структур, які не відносяться до офіційно проголошених. Для державної безпеки, як частини національної, властива орієнтація на захист державних утворень через систему державних органів влади та управління. На її рівні розглядається суспільна безпека як стан і підтримка громадського порядку, безпека державного устрою, продовольча безпека та ін. При співпадінні або відсутності антагоністичних суперечностей між інтересами різних соціальних груп можливий збіг державної та національної безпеки [140, с. 16].

Дуже важливе значення має інтерпретація «безпеки» при опрацюванні проблем суспільствознавства. Практично всі соціальні науки, у тому числі правознавство, філософія, соціологія, політологія та інші, розробляючи проблеми гуманної безпеки або забезпечення безпеки людини, держав, народів, повинні спиратися у своїх дослідженнях на загальнонаукову категорію «безпека». Це поняття, таким чином, виконує методологічну функцію, тому що виступає як концептуальна ідея для пояснення тих чи інших конкретних процесів і явищ соціальної реальності та побудови окремих теоретичних моделей, які описують певні суспільні процеси у сфері безпеки.

Особливу роль ця категорія відіграє у правознавстві. Тут доцільно, на наш погляд, виокремити декілька аспектів.

По-перше, категорію «безпека» у правознавстві (правову безпеку) варто тлумачити як суспільну безпеку, безвідносно до того, чи забезпечує безпека публічний або приватний інтерес. Тим самим акцент робиться на тому, що безпека (як соціально-правове явище) забезпечує захист інтересів усього суспільства, усіх його структурних підрозділів.

По-друге, право загалом має своїм призначенням забезпечити нормальне існування і розвиток особистості, суспільства, держави, що цілком природно передбачає також суспільну безпеку. Отже, право може розглядатися в системі управління як засіб («інструмент») забезпечення безпеки (безпечного існування) особистості, держави, суспільства. Таким чином, застосовується нормативно-інструментальний підхід у тлумаченні співвідношення категорій «суспільна безпека» і «право».

По-третє, правову безпеку потрібно розглядати як фундаментальну категорію, яка має надзвичайно велике методологічне значення в реалізації наукових проблем багатьох галузей права. Це виявляється в такому: категорія «суспільна безпека», інтегруючи найбільш істотні властивості та принципи права, має водночас свій власний зміст; ця

категорія дуже важлива для розуміння права і багато в чому визначає його сутність та основні риси; вона значною мірою впливає на зміст і сутність нормотворчості та правозастосування.

По-четверте, правову безпеку варто розглядати як загальну цінність, котра відповідає інтересам суспільства і громадян, тому що вона є однією з постійних потреб, яка детермінована природними умовами життя людини, суспільства, людства. Водночас суспільну безпеку потрібно розглядати як самостійне благо, котре, своєю чергою, покликане забезпечити безпечне існування інших благ.

Безпека в аспекті оцінки діяльності є засобом забезпечення інтересів людини, особистості, суспільства, держави. Водночас безпека є метою діяльності національних держав, громадянських співтовариств, людства загалом. Ця діяльність – об'єктивно існуючий чинник і потреба: чим повноцінніше вони реалізовані, тим більшою мірою захищені, з точки зору безпечного існування, всі інші блага. Звідси випливає, що ефективна діяльність держави і суспільства по створенню безпечних умов існування забезпечує нормальне «безперешкодне» і природне функціонування та розвиток суспільних відносин.

Потрібно звернути увагу на те, що суспільна безпека як об'єктивно існуюча реальність, відбиваючись у суспільній свідомості, створює певний суспільний настрій і формує масові та індивідуальні стереотипи, що характеризуються відчуттям захищеності інтересів, які охороняються правом, наявністю почуття безпеки щодо різного роду загроз, зокрема злочинних посягань, а також відсутністю страху перед ними. Таким чином, суспільна безпека створює атмосферу суспільного спокою, обстановку, в якій людина може не боятися загроз. Це означає, що кожний громадянин, з точки зору суспільної безпеки, може бути впевнений у тому, що його інтереси, права, що охороняються законом, свободи, життя,

здоров'я, майно, гідність і спокій, інтереси суспільства надійно охороняються та захищаються державою [278, с. 101].

Завдяки своїй досить високій соціальній значущості суспільна безпека істотно впливає на зміст і форму права, навіть виступає як найважливіша їх детермінанта. Суспільна безпека, інтегруючи в собі загальноправові принципи, багато в чому визначає зміст права з огляду на граничну захищеність благ, які охороняються правом. У цьому розумінні кожна галузь права, їх інститути і категорії повинні відповідати ідеї безпеки як особливої і постійної («константи») людського існування. Найважливішим елементом у структурі поняття суспільної безпеки в аспекті правової інтеграції повинна бути система гарантій самого права, а також наявність правової захищеності особистості та суспільства. Реалізація цієї вимоги передбачає надійність права і правової системи, тобто цілісність, ясність, визначеність та стабільність самого права (у тому числі кожної його галузі та інститутів), його обов'язкову відповідність загальноправовим принципам і загальнолюдським цінностям.

Під національною безпекою варто розуміти стан країни, при якому відсутні або усунені реальні зовнішні й внутрішні загрози її національним цінностям, інтересам і національному способу життя, тобто забезпечується реалізація життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Іншими словами, національна безпека – це певний рівень захищеності життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, усього суспільства та держави, а також національних цінностей і способу життя від широкого спектру реальних зовнішніх й внутрішніх загроз. Це такий рівень захищеності, який забезпечує суверенітет і територіальну цілісність держави, стабільність суспільства, благополуччя особи й гарантує можливість прогресивного розвитку нації [105].

Водночас у контексті забезпечення національної безпеки розвиток інформаційних відносин у суспільстві зумовлює необхідність дослідження

як самого поняття «таємна інформація», так і її існуючих видів. Особливо це питання набуває своєї актуальності в сучасних умовах прийняття низки нормативно-правових актів, які набули кардинально нових змін і доповнень.

Для більш ґрунтовного висвітлення поставленого питання звернемо увагу на дедуктивний метод наукового дослідження, який полягає у послідовному розгортанні наявної проблеми від загального до часткового. З огляду на це спробуємо розглянути такі поняття, як: «інформація», «інформація з обмеженим доступом», «таємна інформація», а також визначити наявні види останньої.

Під час з'ясування етимології слова «інформація» можливо зазначити, що воно походить від латинського слова «informatio» і в буквальному розумінні означає «роз'яснення та уявлення про когось, щось» [387]. До початку промислової революції його дослідженню приділялась увага здебільш філософами. Так, у філософській літературі його трактують як сукупність даних, фактів і знань про деяку систему, що характеризує організацію, структуру, стан та поведінку її загалом, або окремих її елементів, поєднуючи його з такими категоріями, як: інфократія, інформаційна культура, теорія інформаційного суспільства, інформація соціальна [361, с. 24–36; 427, с. 343–344; 426, с. 248].

З розвитком різноманітних сфер систем знань, залежно від галузі використання, термін «інформація» одержав безліч визначень. Незважаючи на це, ми не станемо розглядати кожне з них, а тільки зупинимось, на нашу думку, на основних, загальних визначеннях даного поняття з метою пізнання його історичного розвитку, для більш повного осмислення та подальшого його ґрунтовного дослідження у сфері кримінального судочинства України.

Як окремий предмет наукових досліджень, інформація почала розглядатися на початку ХХ ст., що у подальшому дало поштовх до

виникнення окремої науки – кібернетики (від грець. *κυβερνητική*, нім. *Kyernetike*, англ. *cybernetics* – мистецтво, управління) – науки про загальні закони отримання, зберігання, передачі та розповсюдження інформації у складних системах управління [187, с. 22]. Один із засновників кібернетики американський вчений, видатний математик і філософ Норбер Вінер (1894–1964) під інформацією розумів специфічну субстанцію, отриману із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування, у тому числі наших почуттів до нього [187, с. 91].

Зі зростанням науково-технічного прогресу та розгортанням науково-технічної революції, яка сприяла розвитку сфер комп'ютерних технологій, на «теренах наукових знань» з'являється нова наука, яка у США та Англії отримала назву «computer science» (комп'ютерна наука), а у Франції – «informatik» (інформатика), вчені якої до предмета дослідження віднесли й термін «інформація», під яким стали розуміти відомості, які є об'єктом зберігання, передачі й перетворення, один із важливих ресурсів, без якого неможливе функціонування систем різного призначення.

У науковій, юридичній літературі даному поняттю також приділено достатньо уваги, що зумовлюється тим великим обсягом визначень, у більшості випадків різних за значенням, які в ній наводяться. Але, незважаючи на це, як науковцями, так і практиками з різних галузей знань поняття «інформація» розглядається через категорію «інформаційна безпека» [110, с. 54; 455].

Так, системний аналіз наукових поглядів на це поняття дає нам можливість зробити висновок, що залежно від галузі її використання під інформацією у більшості випадків розуміють:

- 1) документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі;

2) відомості про осіб, предмети, технології, засоби, ресурси, події та явища, що відбуваються в усіх сферах діяльності держави, життя суспільства, та навколишньому природному середовищі, незалежно від форми їх представлення;

3) відомості про суб'єкти, об'єкти, явища та процеси;

4) повідомлення, які знімають невизначеність, що існувала до їх надходження, та є об'єктом збереження, пересилання й перетворення;

5) будь-які знання про предмети, факти, поняття проблемної сфери, якими обмінюються користувачі системи оброблених даних;

6) один із видів об'єктів цивільного права, які передбачені цивільним процесуальним законодавством тощо. Поєднуючи останню з такими категоріями, як: інформатизація; інформатор; інформаційна безпека України; інформаційне законодавство; інформаційні агентства; інформаційно-пошукові системи; оперативно-розшукова інформація; правова інформація; інформація про особу тощо [465, с. 717, 713–718; 467, с. 182].

У нормативно-правових актах України дефініції поняття «інформація» знайшли своє відображення у Законі України «Про інформацію», відповідно до якого цей термін розглядається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях, або відображені в електронному вигляді (ст. 1) [325].

Крім цього, визначення останнього знайшло своє відображення й у Законі України «Про телекомунікації», де даний термін розглядається як відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб (ст. 1) [346], а також у нормах ЦК України, де під інформацією розуміються документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі (ч. 1 ст. 200) [444].

У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно зазначити, що всі наявні дефініції даного поняття мають між собою певні розбіжності, так як стосуються різних сфер його використання. Однак усі вони розглядають термін «інформація» через категорію: *«інформація – це відомості та/або дані»*, не конкретизуючи поняття яких, зазначимо, що у науковій, юридичній літературі під «відомостями» окремі вчені визнають: «копії реального факту», водночас під «даними» розуміють: «відомості, подані в певній формі, зручній для їх використання» [169, с. 36].

З огляду на зазначене вище, на наше переконання, нами було достатньо ґрунтовно досліджено у даному підрозділі саме поняття інформації для того, щоб перейти до подальшого розгляду «таємної інформації».

Поняття «інформація» необхідно розглядати через категорію «інформаційна безпека», яку становить та охороняє законодавство про національну безпеку. Не претендуючи на повне висвітлення питання щодо правового регулювання інформаційної безпеки України, так як це не є предметом нашого дослідження, можливо лише зазначити, що в юридичній літературі поняття *«інформаційна безпека»* у загальному розумінні, розглядається як безпека інформації [185, с. 131], яка законодавчо закріплена у положеннях відповідних нормативно-правових актів, які спрямовані на захист або безпеку певного виду інформації. До такої інформації справедливо було б віднести й інформацію з обмеженим доступом, захист якої, як зазначає К. І. Беляков, є одним з першочергових завдань забезпечення національної інформаційної безпеки України [27].

Системний аналіз вітчизняного законодавства дає нам можливість зазначити, що поняття «інформація з обмеженим доступом» ми не знаходимо в жодному вітчизняному законодавчому нормативно-правовому акті, який би регулював суспільні відносини в інформаційній сфері. Незважаючи на це, Закон України «Про інформацію» за режимом

доступу останню поділяє на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом. Відмінність між ними полягає у тому, що відкритою є будь-яка інформація, крім тієї, що відноситься до інформації з обмеженим доступом (п. 3 ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 20) [325].

Даючи відповідь на це питання, М. Я. Швець звертає свою увагу на положення, які містяться в Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Словацької Республіки про взаємну охорону інформації з обмеженим доступом від 22 червня 2006 р., відповідно до якої під інформацією з обмеженим доступом визначаються певні відомості, які зображені у будь-якій формі, та на будь-яких носіях (документах), котрі в інтересах національної безпеки, відповідно до вимог національного законодавства, підлягають охороні від незаконного доступу [388, с. 83]. Схожої позиції притримуються й О. В. Ботвінкін та В. П. Ворожко, але, відносячи до останньої будь-які відомості та/або дані, які мають певний ступінь обмеженого доступу у формі відповідного грифу та які в інтересах національної безпеки підлягають охороні від несанкціонованого доступу [43, с. 6], з чим, на нашу думку, неможливо погодитись. Оскільки ми вважаємо, що до інформації з обмеженим доступом, по-перше, варто віднести не будь-які відомості та/або дані, а лише ті, які були визначені відповідними нормами вітчизняного законодавства, яке регулює суспільні відносини в інформаційній сфері, і по-друге, не поділяємо позицію авторів щодо того, що дана інформація повинна містити, як зазначають останні, «певний ступінь обмеженого доступу у формі відповідного грифу», так як очевидно, що надання такого грифу притаманне лише «державній таємниці» відповідно до Закону України «Про державну таємницю» (п. 3, 7 ч. 1 ст. 1, ст. 15) [311], а поняття «інформація з обмеженим доступом» є більш ширшим, ніж поняття «державна таємниця».

Крім цього, поняттю «інформація з обмеженим доступом» приділено увагу й положеннями ДСТУ (Державні стандарти України) № 3396.2-97

щодо захисту інформації, технічного захисту інформації, термінів та визначень, норми яких під останнім розуміють інформацію, право доступу до якої обмежено встановленими правовими нормами і (чи) правилами [87]. Така обставина дає нам можливість зробити висновок про те, що інформації з обмеженим доступом притаманна така ознака, яка полягає у тому, що, відповідно до вимог і правил національного законодавства, яке діє в інтересах національної безпеки, доступ до неї обмежується державою для її охорони від несанкціонованого розголошення, що дає нам підстави під *інформацією з обмеженим доступом розуміти певні відомості та/або дані, доступ до яких обмежено в інтересах національної безпеки, відповідно до вимог національного законодавства, що регулює суспільні відносини в інформаційній сфері, й розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству та/або державі* [453, с. 148].

Відповідно до Законів України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну, таємну та службову [325].

Таким чином, варто констатувати, що одна з особливостей сучасності полягає в колосальному підвищенні значущості інформації. Аналіз генезису сучасних суспільних відносин дозволяє стверджувати, що інформація та необхідність її захисту не лише дали поштовх до формування в сучасній правовій науці галузі права – інформаційна безпека, яка є невід’ємною частиною національної безпеки України, але й трансформувалася в одну з проблематик філософії [459].

Збільшений попит науковців і практиків на схоронність різних видів таємниць призводить не лише до активізації у напрямі вирішення практичних проблем, але й до зацікавленості з боку науковців понятійно-термінологічним апаратом. Це закономірно, враховуючи те, що базовою умовою розвитку будь-якого дослідження правового явища є впорядкування й точність апарату, що визначає спрямованість і логіку

проведення дослідження, розуміючись як субординована система, що включає в себе всі терміни по проблемі конкретного дослідження [360, с. 151].

Проблема понятійно-термінологічного апарату завжди є проблемою логічності, послідовності та несуперечності наукового знання, а згодом – цілісності й завершеності законодавства. При цьому стрімкий розвиток і наповненість поняттями спричиняють те, що вони починають трактуватися по-різному, в результаті чого втрачається адекватність, зрозумілість, а, зрештою, і ефективність науки, законодавства.

Реформування правової системи супроводжується вирішенням проблемних питань функціонування юридичної термінології у правовій сфері, що зумовлено потребою забезпечити правові галузі унормованою мовою на сучасних методологічних засадах кодифікації термінів. Проблематика нормативного визначення та реалізації принципу національної мови у правотворчому процесі актуалізована потребою вдосконалення чинного законодавства, гармонізації українського права з правом європейських співтовариств, зміни пріоритетів, цілей і завдань правотворчого процесу в Україні [137, с. 610].

Звичайно, що такі терміни, як «державна таємниця», «комерційна таємниця», «особиста таємниця», «медична таємниця» тощо, неодноразово ставали об'єктом різних наукових досліджень. Представники таких наук, як філософія, мовознавство, медицина, економіка, намагалися визначити як зазначені терміни, так і родові відносно них.

Не залишились осторонь даного питання і правники. Так, Т. Ю. Вислоцька, В. В. Кухар, О. Г. Семенюк, В. В. Сергійчук, Д. С. Усова досліджували визначення загального поняття «таємниця» у праві, констатуючи, що в юридичній літературі при визначенні окремих видів таємниць виникають спірні, часом суперечливі точки зору. До цих пір відсутні чіткі ознаки таємниці, що ускладнює здійснення правильної

правової оцінки і кваліфікації в разі посягання на охоронювані законом її види. Наприклад, сьогодні є ціла система норм посягань на таємницю, їх норми систематизовано Т. Ю. Вислоцькою у її дисертаційному дослідженні. Так, залежно від суб'єкта, якому належить таємниця, вченою виокремлено: 1) приватну (фізичним і юридичним особам, які можуть самостійно визначати, яка інформація повинна залишатися в обмеженому доступі); 2) публічну (державі) [54]. Такий стан речей спричинений відсутністю у законодавстві родового поняття таємниці, що б стало основою для визначення її різних видів. З огляду на це проблема є актуальною, а її вирішення – своєчасним.

На наш погляд, наведені тлумачення непонятійного порядку, а швидше, з арсеналу термінологічного трактування феномену таємниці, пов'язаного з його етимологією.

Поняття «таємниця» має староруське походження і спочатку вживалося в чоловічому роді – «тань». У найбільш широкому тлумаченні таємниця – це сфера об'єктивної реальності, прихована від сприйняття та розуміння. Під таємницею також розуміється «щось те, що приховано зберігається, що приховують від когось з якоюсь метою». Таким чином, таємниця може визначатися у різних варіаціях: а) як «щось нерозгадане, ще не пізнане»; б) щось приховане від інших, відоме не всім, таємниця; в) прихована причина чогось. Щодо змістовного навантаження поняття «таємниця», то воно є дуалістичним: 1) дещо абсолютно невідоме усім; 2) дещо відносно невідоме для будь-якого кола осіб, тобто таємницею є передусім певна інформація (відомості, дані).

Звернувшись до вітчизняних тлумачних словників, зрозуміло, що термін «таємниця» трактується як дещо невідоме і заборонене, що є об'єктом пізнавального інтересу. Це щось нерозгадане, ще непізнане, дещо, що приховується від інших, відоме не всім, секрет, прихована причина [47, с. 815]; це секретне місце; тайна [391, с. 242].

Як правило, загальне тлумачення таємниці відсутнє, в словниках юридичної термінології натомість містяться окремі її види.

Учений-правознавець Л. Є. Владіміров під таємницею розуміє «збереження в негласності обставини, розголошення якої принесло б більше шкоди, ніж користі». Це положення він розглядав, як «... принцип, що оточує інтереси людської культури». Варто зазначити, що з моральних позицій таємниця уособлює комплекс важливих для існування окремої особи, суспільства або держави етичних категорій, ставлення до яких з боку держави означає певний рівень її цивілізованості та демократичності [58].

На наш погляд, таємниця – це негласність обставин або відомостей, тобто виявляється подвійна природа поняття «таємниця», а відтак, і похідних від них правових видів таємниць.

Підтримуємо думку, що поняття таємниці складається насамперед з поняття інформації. Під таємницею потрібно розуміти певну інформацію про дії певної особи (громадянина, організації, держави), що не підлягає розголошенню. Як вбачається, у наведеному визначенні виокремлено низку ознак, що характеризують таємницю, до яких віднесено наступні: таємниця – це, насамперед, інформація; це інформація про дії особи; і вона не підлягає розголошенню.

Разом з тим таке визначення підпадає під критику інших науковців, оскільки воно недостатньо повно розкриває суть поняття таємниці, не конкретизуючи зміст інформації, зокрема, в яких сферах життєдіяльності особистості, суспільства чи держави може мати місце така інформація, у чому соціально-правова небезпека поширення цієї інформації; і, нарешті, в чому полягає правовий захист таємниці. Так, Ліпкан В. та Капінус Л. стверджують, що таємниця є інформацією, обмеженою в доступі, та розглядають її у вузькому (обмежені відомості) та широкому сенсі (відомості та дані, збережені на матеріальних носіях або відображені в

електронному вигляді, які є в законному володінні особи, та щодо доступу до них встановлюється законодавче обмеження в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [191].

Визначаючи таємницю «як секретні відомості у сфері охорони інформації», А. А. Шиверський зазначає, що «це суб'єктивна категорія, коли відомості про які-небудь події, явища, предмети приховуються з тих чи інших міркувань власником інформації від сторонніх осіб». Частково погоджуючись з цим твердженням, варто зазначити, що при цьому до уваги не береться питання щодо визначення, в чийх інтересах здійснюється приховування певної інформації: приватних чи публічних. Зауважимо, що незважаючи на значну кількість наукових поглядів щодо зазначеного терміна, все ж вони не надають можливості сформулювати повне та змістовне уявлення про нього. Тому, враховуючи зазначені вище точки зору науковців і додаючи своє розуміння цього терміна, визначимо таємницю як певний вид особливо важливої інформації про факти, предмети або події, які існують у різних сферах суспільного життя, доступ до якої є обмеженим її власником, розпорядником або уповноваженим на те суб'єктом, і розголошення якої може завдати шкоди інтересам громадянина, інтересам суспільства або держави.

Узагальнивши зазначені визначення, стає очевидним, що таємниця є явищем, ознаками якого є:

- це інформація (відомості) про явища, процеси, події, що відбуваються в житті людей, суспільства, держави;
- не підлягають розголошенню;
- їх розголошення може спричинити шкоду або створити загрозу;

– унаслідок цього інформація має захищатися від доступу до неї третіх осіб;

– протиправні дії щодо такої інформації тягнуть за собою юридичну відповідальність. Крім зазначеного, такі дії одночасно мають негативно оцінюватися з боку суспільства.

Відтак, незважаючи на наявність низки публікацій з досліджуваної теми, аналізом юридичної літератури, можемо стверджувати, що вченим так і не вдалося виробити єдиного уніфікованого, загальновизнаного визначення таємниці.

На основі аналізу робіт зазначених вище науковців можемо зробити проміжний висновок, що термін «таємниця» для різних правових видів таємниць є родовим, проте невизначальним, оскільки саме визначення «таємниця» детермінується поняттями «інформація» або «відомості», це, насамперед, інформація прихованого характеру певної природи, розголошення якої становить загрозу для безпеки держави, колективу, особи, національних інтересів.

Так, таємниця – це сфера об’єктивної реальності, яка недоступна розумінню людини та її сприйняттю внаслідок об’єктивно існуючого рівня науково-технічного знання, вона нерозривно пов’язана з тими відомостями (інформацією), які вже відомі окремій людині або групі осіб, але з різних причин приховуються ними від інших людей, груп осіб або держави.

Звідси можна виокремити наступні ознаки таємниці:

- предметом таємниці є інформація;
- інформація обмежена у доступі;
- доступ до такої інформації належить певному колу осіб;
- змістом таємниці є інформація, що стала відома в силу професійної, службової або іншої діяльності;

– посягання на таку інформацію може заподіяти суспільну небезпеку [56, с. 233].

Ураховуючи викладене, можна зазначити, що з соціальної категорії таємниці як явища, що приховується, засекречується, зашифровується, не могло не з'явитися правове поняття таємниці у якості захищених законом відомостей, що мають нормативно закріплений механізм захисту, незаконне отримання і поширення яких може завдати шкоди національній і державній безпеці, колективу, особі.

Здійснений аналіз категорії таємниці дає можливість використати її як відправну при визначенні юридичних видів таємниць, а саме, визначивши останню у законодавстві як правове поняття. Проте таємниця, маючи загальний характер, не є єдиним визначальним поняттям для конкретних її видів.

Застосування есенційного (сутнісного) підходу до таємниці дає можливість визначити в якості методологічно відправної позиції інформацію обмеженого характеру, розголошення якої становить певну загрозу і вимагає відповідного правового захисту. Такий підхід є виправданим, оскільки використання лише одного – термінологічного аналізу є не зовсім доречним, і не випадково вчені називають його «етимологічними фокусами» за тавтологічність визначень, і якщо застосовувати лише його, то може повністю ігноруватися головна методологія визначення понять – есенційна. Звичайно, термінологічний аналіз має проводитися, але в ньому немає такої глибини, а тому його варто доповнити есенційним, який і дав уяву, що відправним для правових видів таємниць є не стільки загальне поняття таємниці, скільки інформація. Такий підхід застосовується за низки умов.

По-перше, необхідно зважати на те, що наукове пізнання відрізняється повнотою наукового пошуку, що йде від сутності першого порядку до сутності другого порядку. Водночас потрібно мати на увазі, що

справжню глибинну сутність речей визначає не їх етимологія, а зміст, якого вони набули в ході свого історичного розвитку. В даному випадку цей зміст тісно пов'язаний не просто з поняттям таємниці, але, передусім, з інформацією.

По-друге, загальний термін таємниці для феномену таємниці, що захищається законом, варто детермінувати соціально-значущим поняттям інформації. Іншими словами, відправним поняттям для будь-якого правового виду таємниці є не суто поняття «таємниця», а «інформація».

По-третє, необхідно застосовувати есенційний підхід, при якому потрібно з'ясувати, що відрізняє один вид таємниці в інформаційному відношенні від інших різновидів таємниць.

По-четверте, важливо доповнити, збагатити есенційний підхід змістовно-функціональною методологією, у даному випадку такою виступає правозахисна. Іншими словами, при визначенні родової належності юридичного поняття «таємниця», її правових видів як належності їх до категоріального апарату таємниці взагалі та інформаційного поля варто керуватися методологією правозахисного підходу. У даному випадку це суттєво.

Сутність поняття «таємниця» має прояв не тільки у її визначенні, але й у її класифікаціях. Як слушно зазначає Є. І. Білокур, класифікації як методу науково пізнання належить важлива роль у пізнанні й практиці, оскільки вона дає змогу охопити вивченням предмети за єдиною основою, установити не тільки місце кожного з них, але і зв'язки одного з одним, розкриває їхню внутрішню закономірність. Вбачається, що правильно складена класифікація має відображати характерні закономірності розвитку об'єктів, які класифікуються, та розкривати зв'язки між досліджуваними об'єктами [32, с. 103].

Своєю чергою, О. О. Кулініч розглядає поняття таємниці як вид режиму, спосіб охорони від третіх осіб певної інформації [170, 171]. В. С.

Шапіро окреслює такі основні види класифікації таємної інформації, як законодавча і доктринальна (теоретична) [452, с. 258]. Д. Ю. Кондратов визначає таємницю як інформацію конфіденційного характеру, що довірена вузькому колу осіб, порушення або розголошення якої може заподіяти шкоду інтересам її власника (володаря), внаслідок чого доступ до неї обмежений або заборонений відповідно до положень законодавства України, і за несанкціоноване порушення конфіденційності якої встановлена кримінальна відповідальність» [129, с. 98–99]. Т. Ю. Вислоцька під таємницею, яка є предметом кримінально-правового регулювання, пропонує розуміти не те, що лишається загадкою для людини, «дещо невідоме, незрозуміле», а те, що один суб'єкт приховує від інших членів суспільства. Вчена стверджує, що елемент приховування в юридичному підході до визначення таємниці є одним із ключових, і ми підтримуємо цю думку.

Відтак, доходимо проміжного висновку, що під поняттям «таємниця» потрібно розуміти: 1) все те, що на даний момент не усвідомлене людським інтелектом; 2) те, що вже відоме, але приховане від людей з певною метою; 3) щось невідоме всім і дещо відносно невідоме певному колу осіб. Це означає, що поняття «таємниця» має два смислові значення або підкреслює його подвійну природу.

Варто також вказати, що у кримінально-правовій літературі висловлюється думка про те, що виробити єдине тлумачення конфіденційних відомостей практично неможливо. Окрім того, визначенням поняття «таємниця», наведеним у словниках, притаманний загальновживаний характер.

На наше переконання, представлені тлумачення феномена таємниці не понятійного, а скоріше за все термінологічного трактування, пов'язаного власне з етимологією слова [230, с. 144]. Очевидно, що

досліджуване нами поняття формулюється з урахуванням його походження.

У КК України проведено законодавчо-доктринальну класифікацію таємниць з урахуванням об'єкта кримінально-правової охорони, зокрема:

1) таємниця приватного життя (особиста та сімейна таємниця): інформація про особу (ч. 2 ст. 154; ст. ст. 189; 381; 386); таємниця голосування (ст. 159); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції (ст. 163); таємниця усиновлення (удочеріння) (ст. 168); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182);

2) професійна таємниця: лікарська таємниця (ст. ст. 132, 145); адвокатська таємниця (ст. 397);

3) комерційна та банківська таємниця (ст. ст. 231, 232);

4) комп'ютерна інформація з обмеженим доступом (ст. ст. 361-2, 362);

5) службова таємниця: службова інформація (ст. 330); таємниця слідства (ст. 387);

6) державна таємниця (ст. ст. 111, 114, 328, 329, 422).

Саме кримінальний закон покликаний здійснювати функцію охорони даних видів таємниці.

У науковій літературі залежно від сфери поширення розрізняють такі види таємниці: а) особиста або приватна (особистого життя); б) професійна (професійно довірена). Під таємницею особистого життя розуміються відомості конфіденційного характеру про різноманітні сторони індивідуальної життєдіяльності людини, розголошення яких завдає або може завдати людині шкоди [424, с. 11]. Натомість, професійну таємницю становлять відомості, що стали відомі особі у зв'язку з виконанням нею певних службових повноважень [198, с. 110].

За критерієм ступеня залежності від людської свідомості таємницю можна поділити на: 1) об'єктивну (абсолютну) – таємниця природи, таємниця космосу тощо; 2) суб'єктивну (відносну) – те, що відомо не усім. Це відомості, знання, прийоми, невідомі непосвяченим, те, що ховається від інших, що відомо не всім – суб'єктивна таємниця, – зазначає О. І. Кулінич, вивчаючи особливості таємниці як режиму інформації [168, с. 45]. Безумовно, поділ таємниці на суб'єктивну та об'єктивну певною мірою є умовним. Суб'єкт, що визначає цю інформацію як таємницю для всіх інших суб'єктів інформаційних відносин (таємниця в суб'єктивному значенні), у будь-який час має право зробити її відкритою та розсекретити. Якщо ж говорити про таємницю (в об'єктивному значенні), то можна говорити, що така таємниця деякою мірою теж є суб'єктивною, тому що така таємниця ще не є пізнаною людством. Проте відкрити (розсекретити) таку таємницю людина буде в змозі тільки тоді, коли ці явища і закони природи будуть пізнаними і розкритими.

В якості ще однієї пропозиції щодо класифікації відомостей з обмеженим доступом, охоронюваних законом в режимі таємниці, хотілося б навести кваліфікацію, що об'єднує всі види таємниць в три основні групи.

До першої групи в цій класифікації належать відомості, що становлять таємницю приватного життя: – банківська таємниця (таємниця вкладів); – лікарська (медична) таємниця; – таємниця листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень; – таємниця досудового слідства; – нотаріальна таємниця; – таємниця усиновлення; – таємниця страхування; – адвокатська таємниця; – таємниця сповіді; – таємниця голосування; – відомості про заходи безпеки суддів, посадових осіб правоохоронних і контролюючих органів.

До другої групи належать відомості, що становлять комерційну таємницю, а також інші дані, пов'язані з економічною діяльністю. До цієї ж групи автор відносить журналістську та редакційну таємницю.

До третьої групи в даній системі таємниць віднесені державні секрети, що включають: – державну таємницю; – службову таємницю; – іншу службову інформацію [376].

Схожої думки щодо виокремлення видів таємниці дотримується О. І. Кулінич, який зазначає, що поняття «секрет» має безпосереднє відношення до терміна «таємниця», у зв'язку з чим робить висновок, що секрет – це відносна таємниця, яка поділяється на: абсолютну та відносну, тобто – секрет [168].

З урахуванням зазначеного вище, на наше переконання, більш ґрунтовно розкриває зміст даного питання позиція К. І. Белякова, який пропонує усі наявні види таємної інформації поділити на чотири групи, а саме:

1) професійні таємниці (банківська, лікарська, нотаріальна, журналістська таємниця, таємниця нарадчої кімнати, таємниця страхування тощо);

2) таємниці приватного життя (особиста і сімейна таємниця, таємниця листування, телефонних переговорів, телеграфних та інших повідомлень, поштових відправлень, таємниця сповіді та таємниця голосування);

3) комерційна таємниця, під якою автори розуміють комерційні дані та інші відомості, що мають комерційну цінність;

4) державні секрети, під якими вчені розуміють службову таємницю та державну таємницю [29].

Схожої позиції притримується й В. І. Сліпченко, виокремлюючи при цьому ще такі види таємної інформації, як військова, промислова та торгівельна таємниця [386]. Незважаючи на те, що така класифікація, на

нашу думку, є найбільш прийнятною з усіх тих, які вже нами були розглянуті, ми вважаємо, що вона не висвітлює у повному обсязі ґрунтовної відповіді на поставлене перед нами питання.

Так, досліджуючи поняття «професійних таємниць», з нашої точки зору, можливо зазначити, що складність цього питання полягає у неоднозначності наукових поглядів стосовно її визначення, предмета та повного і вичерпного переліку видів останньої. Закон України «Про доступ до публічної інформації» лише відносить професійну таємницю до одного з видів таємної інформації, при цьому не виділяючи її видів, про що нами було зазначено вище.

Характер суспільних відносин, що виникають з приводу інтересів охорони тієї чи іншої таємниці, лежить в основі видової класифікації таємниці в кримінальному праві. Враховуючи всі наведені точки зору щодо питання класифікації таємниці, що охороняється законом, і спираючись на норми чинного законодавства, яке передбачає відповідальність за порушення конфіденційності певного роду інформації, нам видається, що всі відомості, що містять таємницю, можуть бути поділені, виходячи з характеру суспільних відносин, що виникають з приводу інтересів охорони тієї чи іншої конфіденційної інформації, на наступні види:

- 1) таємниця приватного життя (включаючи сімейну та особисту);
- 2) професійна таємниця;
- 3) комерційна та банківська таємниця;
- 4) службова таємниця;
- 5) державна таємниця (включаючи військову).

Представлена класифікація відображена в КК України і дозволяє виділити сукупність однорідних, наділених однаковими ознаками таємних відомостей в окрему групу з метою встановлення єдиного режиму правової охорони такої інформації. З позиції ж вирішення кримінально-

правових питань точно і об'єктивно класифікована таємна інформація дозволяє безпомилково проводити процес кваліфікації конкретного суспільно-небезпечного діяння, окреслюючи, виходячи з природи таємниці, ознаки того об'єкта, якому внаслідок учинення суспільно небезпечного діяння була заподіяна певна шкода [55, с. 122].

Саме у цей непростий час в Україні виявлено безліч безпрецедентних фактів шпionажу, державної зради, вивідування та передачі державної таємниці, особливо військового характеру (серед останніх таких: збирання інформації криптографічного та технічного характеру, передача таємної інформації про найновітніші системи самонаведення боєголовок та ін.).

Факти, коли такі відомості стають відомими ворогу, складають загрозу національним інтересам і завдають нищівного удару безпеці України, а тому розгляд цієї теми є своєчасним та актуальним.

Проте, такий бурхливий інтерес завжди супроводжується появою величезної кількості теоретичних проблем, які, на перший погляд, є зрозумілими, але недостатність теоретичних розробок яких викликають неоднозначність вирішення проблеми.

Родовий термін таємниці для феномену державної таємниці потрібно детермінувати й соціально значущим інститутом інформації. Іншими словами, родовим поняттям для державної таємниці є не суто таємниця, а інформація. Це стає очевидним з аналізу змісту ст. 1 Закону України «Про державну таємницю», якою державна таємниця визначається як вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [311]. Таке визначення виокремлює родові поняття, важливі для

державної таємниці – «таємниця» та «інформація», попередньо ми пов'язали ці поняття.

При цьому варто зазначити, що саме такий підхід ілюструє поверхневність буденного аналізу, про який велася мова вище. *Але це лише частина істини, а інша пов'язана з есенційним підходом.*

І саме через це необхідно застосовувати есенційний (сутнісний) підхід. Зокрема, необхідно з'ясувати: що відрізняє державну таємницю в інформаційному відношенні від інших різновидів таємниць. У нашому випадку це – інформація, відомості, розголошення яких становить загрозу для національної безпеки. До того ж варто підкреслити, що будь-яка держава є політичним феноменом (політичною організацією суспільства), і мова може йти про обмеженість суто політичного, безпекового порядку.

Відповідно до положень Закону України «Про інформацію» [325] залежно від режиму доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом. Інформація з обмеженим доступом, своєю чергою, поділяється на конфіденційну (інформація, право на володіння, користування, розпорядження та поширення якої належить фізичній або юридичній особі та здійснюється за їхнім бажанням і на встановлених ними умовах, й таємну (інформація, що містить державну чи іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству й державі).

Якщо говорити про ознаки відкритої інформації, то її характерними особливостями є те, що: таку інформацію законом не віднесено до інформації з обмеженим доступом; її можна отримати безкоштовно; відмова у її наданні є незаконною; розпорядження нею здійснюється власником на власний розсуд; за її поширення не передбачено юридичну відповідальність [446, с. 42].

Закон України «Про доступ до публічної інформації» (ч. 1 ст. 6) надає вичерпний перелік видів інформації з обмеженим доступом, до якої

належать: 1) конфіденційна інформація; 2) таємна інформація; 3) службова інформація [313].

Варто зазначити, що віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом є можливим лише згідно з законом. Так, наприклад, ч. 2 ст. 1 Закону «Про доступ до публічної інформації» передбачено, що «публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом» [313], та ч. 2 ст. 20 Закону «Про інформацію» – будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом» [325].

Відповідно до ст. 8 вказаного Закону України таємна інформація – це інформація, доступ до якої обмежується відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Відповідно до цього положення, таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю.

Важливо доповнити, збагатити есенційний підхід змістовно-функціональною методологією, у даному випадку, це безпекозахисна, а оскільки феномени безпеки й права є однопорядковими, то й правозахисна.

Іншими словами, при визначенні родової належності поняття «державна таємниця» як належності його до категоріального апарату таємниці взагалі та інформаційного поля потрібно керуватися методологією інформаційно-безпекового, правозахисного підходу.

У даному випадку це суттєво, оскільки дає можливість науково визначити поняття державної таємниці як видове відносно категорії «таємниці» взагалі.

При цьому, на наш погляд, таємниця – це негласність обставин або відомостей, це зайвий раз підкреслює подвійну природу поняття «таємниця», а відтоді й похідного від нього «державна таємниця».

Важливо підкреслити, що на основі аналізу низки робіт зазначених авторів термін «таємниця» для феномену державної таємниці є родовим, але не визначальним, оскільки визначення «державна таємниця» детермінується ще й інститутом інформації.

Відтак, у запропонованому понятті «таємниця» можна виокремити два значення.

Перше полягає в тому, що таємниця – це сфера об'єктивної реальності, яка недоступна розумінню людини і його сприйняття внаслідок об'єктивно існуючого рівня науково-технічного знання.

Друге значення поняття таємниці пов'язане з тими відомостями (інформацією), які вже відомі окремій людині або групі осіб, але з різних причин приховуються ними від інших людей, груп осіб або держави. Саме аналіз другого є цікавим для правового дослідження.

Власне акцент сучасної правової науки має робитись на понятті соціального інституту, через аналіз організації життя індивідів. З огляду на це неможливо враховувати безперечний соціальний аспект терміна «таємниця».

Сам термін «явище» не несе в соціології змістовного навантаження і не відноситься до засадничих її понять, але водночас його використання дозволяє підкреслити соціальну значимість такого явища, як таємниця [73, с. 27].

Тому, узагальнивши зазначені визначення, таємниця для правового регулювання окремих її елементів є соціальним явищем, до ознак якого можна віднести наступні:

таємниця – це секретні відомості про явища, процеси, події, що відбуваються в житті людей, діяльності груп або держави;

розголошення даних відомостей може спричинити шкоду, тому інформація має захищатися від доступу до неї третіх осіб;

негативна оцінка суспільством дій з розголошення таємниці.

Заходи, які вживає держава, охороняючи свої секрети, мають бути адекватними загрозам (як зовнішнім, так і внутрішнім), що існують на цей момент [464], а ефективне вирішення цього питання є можливим лише за умови комплексного підходу. Зрозуміло, що комплексний підхід включає дослідження виникнення потреби в охороні державної таємниці взагалі та особливостей формування цієї системи на території України, зокрема, пізнання сутності, змісту та закономірностей розвитку системи охорони державної таємниці на різних етапах державного розвитку України. Крім того, на переконання О. В. Ботвінкіна, для сучасної юридичної практики важливим є вивчення досвіду правового забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці на території України протягом історичного періоду його впровадження [41, с. 83].

Держава з моменту свого виникнення існувала багато в чому завдяки збереженню таємниць різного ступеня важливості, головною з яких була таємниця політичного відчуження влади від народу, яка зберігалася за допомогою ідеологічних, політичних і силових заходів. Потреба в захистові від витoku важливої політичної, економічної, науково-технічної і військової інформації зумовлює існування інституту державної таємниці, що надає державі можливість проводити незалежну інформаційну політику, захищати національні інтереси.

Ще задовго до оформлення норми про державну таємницю, роздуми про причини існування та ступеня доступності таємничого призвели до формування трьох основних підходів до розуміння таємниці:

як ще непізнаного, тобто що є предметом можливих майбутніх досліджень, для далекої перспективи пізнання;

як непізнаваного, яке принципово знаходиться за межами можливостей людського пізнання, що переважає потенціал людського розуму в силу надмірної складності, принципової абсурдності, або відокремленості непереборними перешкодами;

як прихованого, тобто комусь відомого, але свідомо прихованого, засекреченого, зашифрованого [201].

І саме останній, на нашу думку, став, скоріш за все, першопричиною появи державної таємниці не просто як соціальної, а оформленої правом, передусім кримінальним, категорії.

Саме з появою держави, формуванням правової системи, з галузі соціальної реальності інформація, яка представляє найбільшу цінність і значимість, починає трансформуватися в правову категорію, а згодом найбільш важлива – у кримінально-правову.

Спочатку нормами права захищається саме державна таємниця, доводять вчені, що вивчають цивілістичний аспект таємниці. Саме державна сформувалася на базі військової таємниці й, врешті, поглинула її. Крім відомостей про склад військ, резерви, згодом державна таємниця почала включати інформацію про внутрішньодержавні та міждержавні відносини, розголошення яких могло б завдати шкоди інтересам держави, інформацію про збереження секретів виробництва окремих видів продукції (історії відомі приклади захисту державою інтересів виробників порцеляни, пороху) [62].

Згодом державна таємниця набувала суто своїх ознак, які і перетворили це явище з соціального на правове. Загалом погоджуючись з поглядами зазначених вище дослідників, визначимо такі ознаки державної таємниці (як кримінально-правового явища):

1) даний вид таємниці включає відомості (інформацію) у певних сферах життя держави, що закріплені нормативно (у нормах Закону України «Про державну таємницю» [311] виокремлюються відомості у сферах: оборони; економіки, науки і техніки; зовнішніх відносин; державної безпеки та охорони правопорядку, Закону України «Про доступ до публічної інформації» [313], у Зводі відомостей, що становлять державну таємницю [317] тощо);

2) ці відомості мають відповідний гриф секретності, суворо регламентований порядок засекречування і розсекречування, процедури допуску до роботи з ними, закріплених на законодавчому рівні;

3) відомості можуть бути відомі або довірені тільки особам, які мають допуск до них, на яких поширюється обов'язок зберігати дані відомості в таємниці;

4) недоторканність відомостей забезпечується державним захистом і встановленою юридичною відповідальністю (передусім, кримінально-правовою);

5) незаконне отримання і поширення цих відомостей може заподіяти шкоду, передусім, національним інтересам [230, с. 147–148].

Отже, державна таємниця, з огляду на сутність родових понять таємниця (секрет) та інформація (відомості) – це інформація прихованого характеру будь-якої природи (Законом визначаються сфери), розголошення якої становить загрозу для безпеки держави і національних інтересів. Зауважимо, що ми спеціально не визначали таємну інформацію в якості конфіденційної, як це роблять деякі науковці, оскільки відповідно до вітчизняного законодавства конфіденційна інформація є окремим видом інформації поряд з таємною.

Зазначимо, по-перше, що з соціальної категорії таємниці, як явища прихованого, комусь відомого, але свідомо прихованого, засекреченого, зашифрованого, не могло не з'явитися правове поняття державної таємниці, у якості захищених державою відомостей, що мають гриф секретності, нормативно-закріплений механізм захисту, і незаконне отримання і поширення яких може завдати шкоди національній і державній безпеці.

По-друге, здійснений аналіз категорії таємниці дає можливість використати її як методологічно-відправну при визначенні поняття державної таємниці, а саме, визначивши останню не лише як правове

поняття, визначене статтями законів України «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про допуск до публічної інформації», а й через есенційний підхід в якості інформації обмеженого характеру, розголошення якої (у будь-який спосіб) становить загрозу для національної безпеки, що вимагає відповідного правового захисту.

Висновки до розділу 1

1. Інститут права є відображенням нормативності в правознавстві, визначається як регламентована та конкретизована правовим режимом цілісна сукупність однорідних юридичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання певної групи суспільних відносин через застосування відповідного методу правового регулювання з метою досягнення відповідної цілі. Власне тому правовий інститут як системно-структурна складова права впорядковує такі суспільні відносини, які підлягають нормативній регламентації правовими приписами, що входять до нього. Саме тому мова йде про інститут державної таємниці та про систему охорони державної таємниці.

2. Розглянувши стан дослідження проблеми захисту таємниці в науковій літературі, можна зробити висновок, що досі юридична громадськість не побачила самостійного комплексного дослідження питань охорони *державної таємниці* нормами кримінального права, кримінологічними та кримінально-виконавчими заходами запобігання з урахуванням прийнятого у 2001 р. КК України. До того ж, з порівняльного аналізу наукових праць у контексті предмета дослідження впливає те, що кримінальна доктрина останніх більшу увагу приділяла дослідженням охорони таємниці в галузі кримінального права, забезпеченню механізму охорони деяких видів інформації з обмеженим доступом. Свідченням

цього є значна кількість дисертаційних досліджень, присвячених цій проблемі.

3. Питання правового забезпечення державної таємниці в доктрині наук кримінального циклу України досліджено недостатньо, наявні ж окремі напрацювання засвідчують існування низки дискусійних питань. Мають місце також проблеми, які дослідники не вирішували зовсім, або лише частково. Тому завдання кримінально-правової, кримінологічної та кримінально-виконавчої наук полягає в необхідності проведення поглибленого комплексного наукового дослідження теоретичних і практичних аспектів захисту державної таємниці відповідними правовими засобами.

4. Сформульовано методологічні засади дослідження забезпечення охорони державної таємниці, під якою потрібно розуміти своєрідну матрицю чи систему координат, що формує пошук певних прийомів, способів дослідження, необхідних для отримання відповідного результату, і на цій основі ґрунтується не лише на обраних методах дослідження певної методологічної лінії, а й на визначених статистичних даних з їх науковим узагальненням, у певному порядку, плануванням і системним підходом до дослідження окремих частин загальної теми, аналізі наукових і нормативно-правових джерел, виведенні висновків і розробленні пропозицій стосовно удосконалення кримінальної відповідальності, запобігання кримінальним правопорушенням, виконання й відбування кримінальних покарань.

5. Виходячи з методологічних чинників становлення системи охорони державної таємниці, безпосередньо кримінально-правового захисту державної таємниці України та аналізу наукової літератури й джерел, з'ясовано, що цей процес був двовекторним. Перший вектор – власне зародження та еволюція охорони державної таємниці й, відповідно, її правового чинника в період часів Київської Русі. Звісно, що тут мова

могла йти не про державну таємницю України та її захист, а лише про виникнення її кримінально-правового напрямку охорони на теренах України. Другий історичний вектор, який більше тяжіє до сучасності, пов'язаний з категорією становлення іншої якості, а саме: виникнення, еволюції та накопичення потенціалу кримінально-правової охорони державної таємниці України як незалежного державного утворення, передісторію якого становлять елементи цього захисту під час різних історичних періодів, аж до досягнення Україною незалежності.

6. У самому широкому плані категорія «безпека» характеризує такий стан людського суспільства, при якому забезпечується нормальне його існування (виживання) та розвиток, і яка розуміється як критерій, обставина збереження об'єкта та надійності його функціонування. Під національною безпекою варто розуміти стан країни, при якому відсутні або усунені реальні зовнішні й внутрішні загрози її національним цінностям, інтересам і національному способу життя, тобто забезпечується реалізація життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави. Іншими словами, національна безпека – це певний рівень захищеності життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, усього суспільства й держави, а також національних цінностей та способу життя від широкого спектру реальних зовнішніх і внутрішніх загроз. Це такий рівень захищеності, який забезпечує суверенітет і територіальну цілісність держави, стабільність суспільства, благополуччя особи і гарантує можливість прогресивного розвитку нації.

7. Усі відомості, що містять таємницю, можуть бути поділені, виходячи з характеру суспільних відносин, що виникають з приводу інтересів охорони тієї чи іншої конфіденційної інформації, на наступні види: 1) таємниця приватного життя (включаючи сімейну та особисту); 2) професійна таємниця; 3) комерційна та банківська таємниця; 4) службова таємниця; 5) державна таємниця (включаючи військову). Представлена

класифікація відображена в КК України і дозволяє виділити сукупність однорідних, наділених однаковими ознаками таємних відомостей в окрему групу з метою встановлення єдиного режиму правової охорони такої інформації.

8.3 появою держави, формуванням правової системи, з галузі соціальної реальності інформація, яка представляє найбільшу цінність і значимість, починає трансформуватися в правову категорію, а згодом найбільш важлива – у кримінально-правову, що містить такі ознаки: 1) даний вид таємниці включає відомості (інформацію) у певних сферах життя держави, що закріплені нормативно; 2) ці відомості мають відповідний гриф «таємності», суворо регламентований порядок засекречування і розсекречування, процедури допуску до роботи з ними, закріплених на законодавчому рівні; 3) відомості можуть бути відомі або довірені тільки особам, які мають допуск до них, на яких поширюється обов'язок зберігати дані відомості в таємниці; 4) недоторканність відомостей забезпечується державним захистом і встановленням юридичної відповідальності (передусім, кримінально-правової); 5) незаконне отримання і поширення цих відомостей може заподіяти шкоду, передусім, національним інтересам.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

2.1. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці

Жодне дослідження не буде комплексним, якщо не досліджувалося існування того чи іншого поняття, події чи явища в історичному аспекті, з моменту його виникнення і аж до становлення. Саме тому для розуміння становлення кримінально-правової охорони та захисту відомостей, що становлять державну таємницю в сучасній Україні, виникає необхідність дослідження її витоків – з моменту виникнення першої форми української державності – Київської Русі, вперше згаданої легендарним літописцем Нестором понад вісім століть тому у «Повісті минулих літ» [192, с. 4] і до прийняття чинного КК України 2001 року. А, забігаючи наперед, вивчення масиву першоджерел, наукової літератури дало змогу дійти висновку, що зародження інституту захисту державної таємниці й, відповідно, її правового чинника, все ж таки відбулося в період існування Київської Русі.

З кінця V ст. величезна й монолітна слов'янська етнокультурна спільнота почала розколюватися та розселятися з території, розташованої між Віслою та Дніпром, з просторів Східної, Центральної та Південної Європи. Розселення слов'ян спричинив розпад родового ладу, виникнення соціальної та майнової нерівності, стрімке зростання чисельності населення, викликане суспільно-економічним розвитком. Фахівці з теорії

держави і права, історії держави і права, вивчаючи розмаїтість першопричин утворення й розвитку держав і права, особливого значення надають зміні організаційно-виробничої структури суспільства, зазначаючи, що кардинально ускладнилося в період розкладання первіснообщинного ладу буття суспільства, нависла загроза його ослаблення, розпаду й навіть загибелі, що породжувало розуміння необхідності в особливій силі, що забезпечить життєздатність і цілісність людства. Цей тривалий і складний процес поступово здобував усе більш чітко виражений політичний характер [127; 352].

Прабатьківщина слов'ян охоплювала північні схили Карпат, долину Вісли та басейн Прип'яті. Саме звідси на початку VII ст. вони стали розселятися в усіх напрямках: на північному сході заглибилися в землі угро-фінів до Оки та верхньої течії Волги; на заході їхні поселення сягали річки Ельби у Північній Німеччині. Та найбільший потік пішов на південь, на Балкани, куди слов'ян притягували родючі землі, багаті міста і теплий клімат.

Східні слов'яни продовжували розселятися протягом VII–VIII ст. З поселенням слов'ян розрізнені раніше великі й малі роди об'єднувалися в союзи, згодом – в удільні князівства, чим об'єктивно закладали основи державності. Згодом налічувалося близько 14 великих племінних союзів. Найбільшим і відомим серед них був союз полян, що мешкали в Центральній Україні на берегах Дніпра. До інших східнослов'янських племен належали древляни – на північному заході, сіверці – на північному сході, уличі й тиверці – на півдні. У західній частині країни жили волиняни та дуліби.

На жаль, історія східних слов'ян у V–VIII ст. відображена у вітчизняних літописах узагальнено і неповно та ґрунтується на матеріалах відомих літописцям старовинних народних переказів і легенд [400].

Проте варто відзначити, багато важливих відомостей зберегли візантійські історичні твори другої половини VI – початку VII ст., авторами яких були, зокрема, Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег, Феофілакт Сімокатта, інші історики та літописці [78].

Відразу зазначимо, що відомостей, які б чітко вказували на захист державної або прирівняної до неї інформації, неможливо побачити, вони не збереглися. Проте візантійський історик Прокопій Кесарійський у своїй роботі «Війна з готами» неодноразово згадував про слов'янських воїнів в армії Велізарія. Візантійський полководець використовував їх для розвідки та захоплення «язиків», оскільки «... їм не звикати, сховавшись за невеликим валуном або першим кущем, схопити ворога; вони постійно вчиняють таке з ромеями та іншими варварами біля річки Істр, де самі живуть» [181, с. 194].

Уже наприкінці VI ст. слов'яни різко активізували свій тиск на імперію. Їх тактика та стратегія для даного періоду змістовно описані у військовому трактаті «Стратегікон» Маврикія [197, с. 548–556], у якому міститься наступне: «Хай цих варварів і багато, але вони не мають військового строю та єдиного начальника; такі слов'яни та анти, як і інші варварські племена, що не вміють ні підкорятися, ні воювати у строю... Воювати зі своїми ворогами вони люблять у місцях, що поросли густим лісом, в тіснинах, на обривах, з вигодою для себе користуються засадами, хитрощами, раптовими атаками, і в день, і в ночі, вигадуючи багато різних способів... Не здатні воювати у правильній битві, показуватися на відкритих та рівних місцях».

Детально викладені методи дій розвідників у роботі Кекавмена «Стратегікон» та у військовому трактаті «Об ошибках с неприятелем» («De velitatione bellica») [405, с. 115].

Вивчення зазначених історичних джерел дає підстави говорити, що в основі слов'янської тактики ведення війни лежав принцип локальних дій, а

не знищення противника у великому бою. Передусім це говорить про те, що слов'янські племена на той час ще не досягли того рівня розвитку державності, який би дозволив їм діяти організовано та контролювати все військо, а значить, можна зробити висновок, що захист стратегічно важливої інформації здійснювався неорганізовано.

При цьому можемо підтвердити думку, висловлену у попередньому параграфі, що стратегічно важливою інформацією вважалася саме інформація військового характеру, що згодом стане першоосновою для утворення військової таємниці, а згодом і державної, оскільки саме військо на той час відігравало стратегічне значення у розвитку удільних князівств. Саме тому від знання інформації про його кількість, розташування залежала, врешті-решт, перемога на полі битви, спокій у князівстві.

Досліджуючи літописне зведення, визначну пам'ятку історіографії і літератури Київської Русі, складену у Києві згодом, на початку XII ст., «Повість временних літ», можна побачити, що незважаючи на досить детальне викладення подій літописцем Нестором, даний трактат має багато прогалин, наприклад, що стосуються подій, які розвивалися у 866 р., коли київські князі Аскольд і Дір пішли у похід на греків. Так, у Повісті временних літ зазначається: «Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов в чотирнадцятий рік Михайла-цесаря. А цесар був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх послав йому вість, що Русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили» [281, с. 12]. Мається на увазі, що цар Михаїл у цей час ходив у похід на агарян і, отримавши звістку від патріарха Фотія, «ледве у город увійшов і з патріархом Фотієм в тамтешній церкві святої Богородиці Влахерніх усю ніч молитву творили. А ще божественну ризу святої Богородиці із піснями

винесли і в ріці омочили. Після чого руське військо додому повернулося[281, с. 13].

На думку автора, такі дії Царя є дивними в цій ситуації, особливо з урахуванням того, що візантійські війська були наготові й цілком могли вступити у бій з руським військом, тож залишається підтримати давнє припущення, що існувала певна таємна домовленість щодо такого раптового відступу руського війська, яку не було донесено до народу через певні негативні для сторін обставини, у випадку розголошення. Зокрема, це могли бути, підрив авторитету Візантійської імперії, війська, особи царя, панічні настрої тощо.

Виходячи з цього, можна припустити, що інформація про зміст не вигідно укладених договорів та інші перемовини між керманичами того часу також підлягала захисту і нерозголошенню, оскільки сусіди могли використати її у своїх корисливих цілях.

Неможна не оцінити й вміння візантійського імператора скористатися важкою для себе ситуацією для утвердження християнської віри. Адже, по суті, пояснивши причину відступу руського війська силою молитви та обрядом з використання ризи Богородиці було застосовано, так звані, сучасною мовою, перші політтехнології.

Таким чином, вже в період, описаний Нестором, здійснювався захист не лише відомостей військового характеру, але й інформації, яка мала важливе значення для Русі, однак немає підстав говорити, що такий захист здійснювався систематично і контролювався з боку князя.

До середини XI ст. руські війська постійно воювали з Візантією, оскільки війна була на той час головним і загальновизнаним способом ведення зовнішньої політики будь-якої держави.

Руси успішно оволодівали практикою політичної розвідки і загального врахування військово-політичної ситуації на кордонах імперії,

практикою, що виявила себе вже в період посольства 838–839 рр., у подіях 860 р. і так впевнено заявила про себе у 941 р. [466, с. 54].

Так, у 941 р. відбувся новий похід на греків. Проте цей похід, попри ретельну підготовку і велелюдне військо (гіперболізуючи чисельність флоту Ігоря, літописці й візантійські хроніки писали навіть про десять тисяч кораблів, та в дійсності їх мало бути в багато разів менше), зазнав невдачі. Багато руських людей у морському бою було спалено «грецьким вогнем» – горючою сумішшю, що застосовувалася греками у військових цілях, насамперед, в морських битвах, про які руси не знали. Суходільне військо теж змушене було повернутися без перемоги.

Ще одним яскравим прикладом захисту інформації в Київській Русі може бути загадкова поїздка княгині Ольги до Константинополя. Саме загадкова, оскільки джерела як візантійські, так і руські, на превеликий жаль, не висвітлюють мету цієї поїздки. Так, влітку 946 р. княгиня Ольга вирушила в далеку й важку путь до столиці візантійців і вперше в історії русько-грецьких стосунків давньоруський володар прямував до Константинополя не з війною, а з миром. Візитові Ольги мав передувати обмін посольствами між Києвом і Царгородом. Вона ставила перед собою важливі цілі, які не повинні були залежати від швидкоплинного воєнного успіху, як це було за її попередників, коли досягнуте Олегом після вдалої війни з Візантією 907 р. було частково втрачене Ігорем у 944 р. [145, с. 291]. Дослідник М. Ф. Котляр, посилаючись на твір Костянтина Багрянородного «Про церемонії», писав про те, що відомо, що руське посольство було велелюдним. За його свідченнями, на першому прийомі в палаці 9 вересня Ольгу супроводжували 20 послів і 43 купці, на другому, 18 жовтня, – 22 послы і 44 купці. Принагідно згадаємо, зазначає він, що угоду Ігоря з Візантією 944 р. укладали 25 руських послів і 30 (або, за іншим підрахунком, 26) купців. Це свідчить, передусім, що місія Ольги була офіційною і мала державний характер [145, с. 291].

Історики вже давно звернули увагу на зовнішню простоту розповіді «Повісті временних літ» про візит княгині Ольги до Константинополя. Літописець залишив поза увагою, або не знав про це, всю тривалу і копітку працю, спрямовану на підготовку цієї поїздки. На думку дослідників старовинних літописів, літописці могли не зберегти жодних подробиць тривалої мандрівки Ольги до Царгорода-Константинополя через те, що їх цікавили лише масштабні події, такі як зустріч княгині з імператором.

Але відомо, що поїздці передувала ретельно проведена політична розвідка, якій могли прислужитися насамперед руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії. Відомо, що у 40-х рр. X ст. великі контингенти руських воїнів брали активну участь у воєнних діях візантійського війська. Так, наприклад, у 949 р. руські найманці в складі візантійського флоту напали на острів Крит, близько того часу вони билися з арабами у Закавказзі.

Крім того, княгиня Ольга просто не могла спорядити посольство до Візантії без виконання численних формальностей, на які був дуже багатий імператорський зовнішньополітичний церемоніал, про що вище вже зазначалося. Та й саме перебування Ольги з великими почестями у Константинополі, крім вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації [145, с. 338], але жодне з джерел того періоду не висвітлює даного питання взагалі, з чого можна зробити висновок, що така інформація приховувалася, так як мала важливе значення для Київської Русі.

Цілі посольства Ольги до Константинополя поряд з її особистим хрещенням неодноразово обговорювалися у науковій літературі. Одні історики припускали, що Ольга тоді вагалася у виборі політичної орієнтації між Візантією й Германською імперією, і що її поїздка до Царгороду-Константинополя була влаштована задля вивчення політичної

обстановки, уточнення й поліпшення умов забезпечення руської торгівлі в імперських містах, згідно з угодою її чоловіка Ігоря 944 р. Низка вчених розглядала Русь часів Ольги як пасивну сторону, якій Візантія й Германія намагалися диктувати вигідні їм політичні умови. Проте ця точка зору відкидається сучасною наукою як незабезпечена свідченнями джерел. Інші історики приписують Ользі грандіозні й далекосяжні плани: досягти цісарського титулу та одержати вагомі політичні преференції, скориставшись власним хрещенням в грецькій столиці.

На користь останньої думки немає підтверджень. Причина розбіжності думок дослідників щодо завдань, які ставилися княгинею і руським урядом перед посольством до Царгорода, полягає в бідності, неповноті, суперечливості й тенденційності як руських, так і візантійських джерел. Однак наукою встановлено, що Ольга прагнула й інших політичних цілей (заручини її сина Святослава з однією з численних доньок візантійського імператора) [145, с. 294–295].

Інша історична пам'ятка, складена Левом Дияконом, містить детальний опис іншої події – битви сина Ольги – князя Святослава Ігоревича з візантійським військом. З дослідження тексту стало очевидним, що руське військо було абсолютно неготовим до війни у тому сенсі, що візантійське керівництво краще володіло інформацією щодо розташування руського війська, його чисельності та діяльності. Так, наприклад, магістр «Варда наказав трубити військовий збір і часто бити у тимпани. За цим знаком піднялася схована у засаді фаланга та направилася на скіфів з тилу. Охоплені жахом, вони (скіфи) почали схилитися до втечі» [179], або «зібравши лохагів і таксіархів, імператор промовив наступне: «Я думав, що скіфи вже давно чекають нашого приходу, не пожалкували зусиль для загородження огорожами та валами найбільш небезпечних, вузьких та інших місць на дорогах, щоб нам нелегко було просуватися уперед». Після вказаної вище промови ромеї напали на скіфів, а останні,

своєю чергою, «побачивши наближення війська, яке вміло просувається, були вражені несподіванкою» [179]. У результаті такої непередбачуваності до війни військо Святослава повернулося та було змушене укласти невигідний для Русі мир.

Візантійський хроніст Іоанн Скілиця, висвітлюючи ці самі події, писав, що «Варда дізнався від полонених, що інші ще не втомлені битвою, вистроїлися і чекають битви». Коли він прибув до Редеста, йому зустрілися два посланця скіфів, які під виглядом посольства прибули для того, щоб розвідати сили ромеїв...».

З цього можна зробити висновок, що війська з обох боків, і руські, і візантійські, прагнули користуватися інформацією, яку намагалися дістати. Однак з точністю сказати, що руські війська намагалися щось приховати чи зберегти яку-небудь інформацію, неможна. Навпаки, «... перейшовши через Гем, імператор раптово вступив у ворожу країну та розбив лагерь поблизу міста Великої Преслави... Ця несподіваність здивувала скіфів...». «... Коли Свендослав повертався додому та проходив через землю пачинаків, то вони заздалегідь підготували засаду й чекали на нього... все військо було повністю винищено. Пачинаки були роздратовані тим, що він уклав з ромеями договір...».

Отже, думка деяких науковців [396, с. 16] стосовно того, що князі, йдучи у похід, намагалися приховати інформацію про кількість війська і напрям головного удару, в результаті чого ворог не міг адекватно реагувати на небезпеку, а заздалегідь розпущені чутки, перебільшення і неправдива інформація ще більше призводили до паніки, а також те, що інформація про напрям і сили, які будуть задіяні у походах, їх розташування, укріплення й забезпечення продовольством захищалася, не знаходять свого документального підтвердження, а є лише припущеннями, які могли мати місце.

Звернемо увагу на ще один вартий уваги приклад. У 988 р. Володимир розпочав релігійну реформу, що стало впливом Візантійської імперії, могутність і авторитет якої трималися на християнській релігії, яка пронизувала буття згори донизу. Політичний вплив Візантії на сусідів здійснювався також, поряд з іншим, завдяки її потужній церковній організації.

Князі ж тримали своє віросповідання в секреті. Зокрема, на думку М. Ф. Котляра, княгиня Ольга, яка зрозуміла важливість християнства і прилучення Русі до родини християнських народів, саме щоб поглибити свої уявлення про нову віру і встановити відносини з християнським государем Візантії замислила візит до Константинополя, про який вже йшлося [145].

Чи збиралася вона прийняти хрещення в столиці імперії, чи приїхала туди вже християнкою, як вважає дехто з учених, наuzzi точно невідомо. У тогочасних і дещо пізніших джерелах упевнено засвідчено, що княгиня хрестилась у Царгороді. «Похвала» Ользі Іакова Мніха свідчить, що після смерті Ігоря Ольга «освячена була Божою благодаттю», попрямувала до Царгорода, аби прийняти християнство. Згодом, у «Повісті временних літ» буде написано, що Ольга запропонувала імператорові Костянтину разом із патріархом хрестити її: «И крести ю царь съ патреархомъ... И поучи ю патреархъ о вере,... и заповеда ей о церковномъ уставе, о молитве, и о посте...» [145, с. 293].

Однак чимало істориків вважає, що Ольга раніше хрестилась у Києві. Видатний історик руської церкви Є. Є. Голубінський переконаний, що це сталося між 952 і 957 рр. Він виходив із «Пам'яті й похвали князю руському Володимиру», де сказано, що Ольга прожила християнкою 15 років, а померла у 969 р., отже, хрещення сталося у 954 р. До Царгорода вона їздила пізніше, аби ближче познайомитися з новою вірою. Повернувшись, Ольга знищила ідолів у своєму домі, але вважала нову віру

своєю особистою справою і не нав'язувала її. Аналогічної думки дотримувались Д. І. Багалій і М. М. Богословський. А М. С. Грушевський [77] припускав, ніби Ольга хрестилася після візиту до Константинополя, що його він датував 957 р. З ним солідаризувався І. П. Козловський. Певною мірою сприяє думці про охрещення Ольги у Києві перед відвідинами Царгорода наявність у складі свити Ольги православного священика Григорія, якого згадує Костянтин Багрянородний. Його присутність в близькому оточенні княгині можна задовільно пояснити хіба що в тому разі, коли княгиня вже тоді була християнкою і потребувала власного духівника в далекій дорозі [145, с. 293–294].

Що ж до самого Володимира, то він не наважувався приймати християнське віровчення, попри неодноразові пропозиції Візантії. На це було багато причин. Можливо, одна з них полягала у тому, що інформація про християнські вподобання князя могла викликати неоднозначне сприйняття населенням Київської Русі, тому й охоронялася й не розповсюджувалася серед широких мас [281, с. 13].

Варто зазначити, що деякі науковці висловлюють думки, що за часів Київської Русі передача військової інформації ворогу (зрада або втеча з поля бою з метою передачі інформації) вважалася державним злочином і винуватці жорстоко каралися законами Русі [78, с. 19]. Однак, вивчивши Руську правду – основний законодавчий акт того періоду, можна таке твердження спростувати, оскільки єдиним злочином, що міг вважатися проти державної влади, було посягання на життя та здоров'я князя [294].

На методи захисту державних таємниць у Київській Русі звернув увагу Б. В. Бернадський, який зазначає, що першим кроком захисту був контроль за чужоземцями і припинення їх контактів з реальними або можливими секретноносцями. Крім того, секретноносців і тих, кому вона доручалась тимчасово, завжди було мало. Коло таких осіб розширювалось

лише у крайньому випадку. Пізніше набирала силу стародавній інститут присяги (клятви) [25, с. 58].

Відповідно, можна зробити висновок, що розвиток форм захисту відомостей, що становлять державну таємницю, змінювався разом із розвитком держави та колом відомостей, що становили державну таємницю.

Таким чином, державна таємниця за часів Київської Русі – це секретна інформація, яка включала в себе відомості у сфері оборони, зовнішніх відносин і внутрішніх справ, а саме: інформація щодо воєнних походів, розробка стратегій та тактик нападу, організація й дислокація війська під час походу та подальшого правління на завойованих землях, інформація про розташування, укріплення і забезпечення продовольством й спорядженням міст, відомості щодо таємних домовленостей та розподілу впливу на окремі землі Київської Русі, розголошення яких могло завдати шкоду безпеці та територіальній цілісності Київської Русі, призвести до війни чи економічного занепаду, а також зміни правителя, яка була відома лише найближчому оточенню правлячої верхівки та їх довіреним особам [379, с. 85–86].

Захист відомостей, що становлять державну таємницю, за часів Київської Русі можна визначити як комплекс заходів, спрямованих на: надання певній інформації статусу таємної та запровадження обмежень на її поширення; збереження секретної інформації щодо оборони, зовнішніх відносин і внутрішніх справ Київської Русі, а також кожного окремого князівства; недопущення розголошення таємної інформації ворожим державам; підбір осіб, яким будуть відомі відомості, що становлять державну таємницю [379, с. 86].

Ознаками державної таємниці за часів Київської Русі є наступні: сама таємниця завжди була переважно військового характеру; зазвичай не мала формалізованого вираження та не була консолідованою, переважно

виражалася в усній домовленості князя та його довірених осіб; була конкретною, або «одноразовою», до закінчення певної бойової дії; не мала ступенів секретності, вся була таємною; примітивність способів її захисту; не мала публічного писаного покарання за її порушення; була спрямована на захист миру та процвітання держави [379, с. 86].

Отже, розглянувши вказані вище джерела, в яких міститься історичний опис буття руського народу, необхідно зазначити, що прямого свідчення про наявність будь-якої діяльності щодо захисту державної інформації та, взагалі, визначення такого поняття, як державна таємниця, не існувало, при тому що потреба у захисті інформації була, вона здійснювалася, але не систематично і безконтрольно. При цьому було закладено всі умови для становлення у найближчому майбутньому кримінально-правового чинника захисту державних таємниць. На жаль, з аналізу деяких джерел постають питання, на які немає відповіді, з огляду на це можемо дозволити собі логічно мислячи лише їх припустити [242].

Вже починаючи від кінця XIV ст., в дію вступає Псковська судна грамота (1397–1467) – пам'ятка часів феодального права у вигляді зібрання законів Псковської феодальної республіки. До її змісту увійшли норми звичаєвого права і низка положень з попереднього зводу – «Руської правди», а також княжі грамоти, усього налічувалося 120 статей. Грамота регулювала відносини між феодалами і феодально залежним населенням, порядок судочинства, а також містила норми цивільного та кримінального права. Більшість статей була присвячена саме регулюванню суспільних відносин у сфері цивільного права, проте очевидно, що Псковська судна грамота містила цілу низку норм кримінально-правового характеру і, зокрема, передбачала смертну кару – за крадіжку з Псковського кремля, за державну зраду, підпал, крадіжку, вчинену втретє. За всі інші злочини передбачалася «продажа», тобто грошовий штраф [349, с. 235–297; 438].

У порівнянні з «Руською правдою» Псковською судною грамотою відображався більш високий рівень економічного і політичного розвитку феодальної держави, розвиток товарно-грошових відносин.

Саме Псковська судна грамота виносила покарання «перевітнику», під яким можна розуміти з однаковою підставою і таємного передавача вістей, державного зрадника, вивідувача [173, с. 244]. Проте, на думку автора, розглянувши таку норму: «А крим (с) кому татю и коневому и переветнику и зажигалнику тем живота не дати», досить складно дійти висновку якого складу злочину стосується даний термін.

Дійсно, «перевітник» – це доносчик, изменник. Однак тлумачні словники не містять даних, які б трактували цей термін на користь поняття «державний зрадник» [391], а відтак, на думку автора, говорити про захист саме державної таємниці ще зарано, оскільки не встановлено об'єкт посягання. Насправді ж, у даному випадку маємо норму, яка свідчить лише про необхідність державного кримінально-правового регулювання захисту інформації. Проте про зародження того самого кримінально-правового чинника можна говорити вже з упевненістю.

У подальшому, проаналізувавши інші джерела, наприклад, Новгородський ІІІ літопис 1343–1344 рр., можна простежити, що встановлюється покарання для перевітників: «иных изымаша, а переветников казниша» [439].

І, звичайно, неможливо оминати дослідження предмета наукового дослідження без аналізу норм однієї з найважливіших пам'яток того періоду – Судебника 1497 року, що увійшов в історію також під назвою «Судебник Івана ІІІ». Судебник виник унаслідок політичного об'єднання, коли Московська держава відчула потребу в об'єднанні юридичному, що б узагальнило юридичні норми для всієї держави. Збірник був складений дяком Володимиром Гусевим і санкціонований царем і Боярською Думою. Вважається, що саме ним вперше внесено одноманітність до судової

практики тогочасної Московії. Його джерелами були Руська Правда, Псковська Судна грамота, що розглядалися вище, а також окреме законодавство московських князів. Проте Судебник Івана III не просто узагальнив накопичені правові норми. Якщо порівняти, то більшість статей були новелами для свого часу, а старі норми права часто були докорінно перероблені.

На відміну від Псковської судної грамоти, Судебник містив переважно норми кримінального та кримінально-процесуального права. І хоча він знаменував собою новий крок у розвитку права, суспільні відносини часто у ньому регламентувалися менш повно, ніж, наприклад, у Руській Правді. А відтак, можна припустити, що Судебник 1497 року не повністю замінив попереднє законодавство, а діяв часто паралельно [468].

Цікавим є те, що у ст. 9 Судебника 1497 року маємо норму такого змісту: «А государскому убойце, и коромолнику, церковному татю, и головному, и подметчику, и зажигалнику, ведомому лихому человеку, живота не дати казнити его смертною казнью», що свідчить про подальший розвиток ст. 7 Псковської судебної грамоти [468].

Я. Падох стверджує, що поняття «злочин проти держави» в той час ще не було. Вічовий лад, договірний характер влади князя, поділ території на різні князівства, зв'язані разом старшинством Києва, все це вплинуло на те, що не витворилося ні поняття княжого маєстрату та його зневаги (воно витворюється найшвидше в Суздалі), ні державної зради, ні зради батьківщини. Але ці поняття, підкреслює дослідник, поволі витворюються. Найчіткіше, це зарисовані злочини зради країни в формі змови з ворогом. Також були знані службові злочини, суб'єктами яких могли бути не лише урядовці, але й сам князь, який відповідав перед судом князів (у Новгороді та Пскові, а також перед вічевим судом). У Судебнику містяться злочини проти виміру справедливості та злочинів проти публічного ладу і спокою [264].

На переконання Я. Падоха, самі злочини проти держави, а згодом і її секретів, як поняття виникли пізніше – в Литовсько-Польську Добу. Їх було порівняно небагато. До найбільш типових належали: зрада батьківщини («зрада посполита»), втеча до ворожої землі, постання з метою заколочення миру в країні, передача ворогам «кріпости», фальшиве обвинувачення за державну зраду або образу маєстату, замах на урядовців, зокрема суддів і судовий персонал, звільнення в'язня та ще кілька менш важливих тощо [264].

Беручи до уваги тісні зв'язки великого князя з державою, злочини проти держави важко відрізнити від злочинів проти маєстрату. Так, у державній зраді обвинувачувався той, хто підтримував зв'язки з ворогом, йому допомагав, інформував, або «зрадливо» ввів ворожі сили до країни. Втеча до ворожої країни стала кваліфікуватися відтоді, коли втікач залишив у країні своїх найближчих. Заколочення державного миру нагадує відоме «равбрітерство». Право карає його безоглядно як розбій, різко відступаючи від поблажливості, відомої на Заході. До цих протидержавних злочинів долучається ціла група військово-воєнних злочинів, серед яких найпомітніші: втеча з поля бою, заколочення порядку і спокою в поході й в обозі, грабунки в поході, продаж і вивіз за кордон до ворожих країн зброї, заліза, кіс, ножів, стріл та іншого воєнного приладдя як в часи війни, так і миру тощо [264].

І дійсно, першою нормою, закріпленою державою, яка б регулювала охорону державної таємниці, *став арт. 3 розділу Литовського статуту Великого князівства Литовського 1588 року*, що діяв на більшій території України.

Але оскільки визначення поняття державної таємниці ще не існувало, мова, скоріше за все, велася про злочини проти престолу. Статутом передбачалася страта за листування з ворогом і повідомлення йому відомостей, які могли б завдати шкоди державі: «Хто б с

неприятельми нашими поразуменье мел, листы до них або послы радечи против нас, государя и Речи Посполитой, або осерегаючи слал... такова чести отсулить и горлом карать» [214, с. 159; 178].

У Литовських статутах уперше встановлюються норми, спрямовані на регулювання інституту таємниці. Так, у системі особистих немайнових відносин того часу чільне місце посідали особиста таємниця та таємниця сімейного життя [24, с. 77]. Визнавалися вони лише за представниками привілейованих і середніх верств населення. Однак цей інститут був відомий лише цивільному, а не кримінальному праву.

З наведеного вище випливає, що інститут охорони державної таємниці вже отримав своє законодавче закріплення. Причому за розголошення державної таємниці встановлювалась смертна кара, що свідчило про те, що це злочинне діяння було тяжким [393].

Вважаємо, що поява такої норми стала наслідком тривалого процесу модернізації та впровадження в державі діяльності із захисту інформації. І, починаючи з середини XIV ст., коли українські землі поступово були інкорпоровані до складу Литовсько-Польської держави, в якій вже багато уваги приділялося захисту інформації, що мала важливе значення для держави, в Україні природно також починається відбуватися цей процес.

Саме за польського панування захист інформації в державі набуває особливого значення. Особа князя чи короля пильно захищалася державою, а відтак, з'явився новий вид інформації, яку активно захищали – державна таємниця.

Це можна пояснити тим, що в епоху середньовіччя, коли зв'язки між державами за відсутності розвиненої інфраструктури були слабкі, важливе значення мала інформація про внутрішньополітичне становище Речі Посполитої та її зовнішню політику. Тому сусідні держави переманювали (з вигодою) на свою сторону королівських службовців і всіх тих, хто був обізнаний з такою інформацією. Для одержання секретної інформації

навіть засилали шпигунів (інша назва «розвідники»). Це були високоосвічені особи, переважно, представники дипломатичних місій, які вони проводили з метою налагодження міждержавних відносин. Звісно, що шпигунство вже на той час завдавало шкоди державі, а тому жорстоко каралося в Речі Посполитій. Людина, яка визнавалася шпигуном, оголошувалася зрадником.

Причому кримінальна відповідальність за розголошення таємниці була одним із елементів захисту інформації, що свідчить про значимість інформації, яка могла бути розголошена, та значні правові наслідки такого розголошення.

Очевидно, що в XVI ст. в Речі Посполитій склалася система органів, покликаних займатися захистом інформації. Так, пошуком і знешкодженням шпигунів займалися призначені королем відповідальні державні службовці, його найближче оточення. До їх компетенції було віднесено захист найважливішої інформації. На переконання автора, до роботи з важливим документами, які приймав польський Сейм, передусім допускалося обмежене коло вірних королю осіб. Це були переважно магнати (канцлер, гетьман, підскарбій), те саме робилося і при складанні та підписанні міждержавних угод. Інформація про місцеперебування та пересування короля країною також підлягала охороні, оскільки цим могли скористатися незадоволені його діяльністю верстви населення або магнати, шляхта. Охороною короля та його угідь займалися слуги замкові, путні, сторожеві та інші. Історик А. М. Гуз також стверджує, що саме в цей період у Польській державі створювалися окремі підрозділи, на які покладалася безпека короля, держави за захист важливої інформації. Очевидно, що захист інформації в Польській державі забезпечували коронний або польський гетьман [78, с. 19–20].

Отже, можна стверджувати, що у цей період зародилося поняття злочину, спрямованого на розголошення, видачу, вивідування державної таємниці.

Саме за часів Речі Посполитої виникає не просто поняття державної таємниці, а закладаються основи системи охорони державної інформації із створенням окремих підрозділів, на які покладалося забезпечення безпеки короля, захист важливої інформації, та формуються засади правового інституту державної таємниці. З основ теорії держави і права пам'ятаємо, що інститут права – це сукупність відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин [385, с. 249], встановлюються державою у формі письмових правових актів і примусово нею забезпечуються [385, с. 212–213], головне призначення яких – у межах групи однорідних суспільних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання [385, с. 249].

Відтак, кримінально-правовий чинник по захисту державної таємниці набув свого оформлення за часів Польсько-Литовського періоду. Логічно, що моментом виникнення кримінально-правового інституту державної таємниці став момент законодавчого закріплення державою сукупності важливих положень, які регулювали відносини по захисту інформації – інституту державної таємниці.

Подальше оформлення правової характеристики суспільно-небезпечних діянь, закріплення ознак злочину в законі про кримінальну відповідальність стане неодмінною умовою успішності застосування кримінально-правових заходів захисту. Тим самим закон створює правову підставу для застосування у подальшому каральних, виховних, запобіжних заходів, оскільки від повноти і ступеня досконалості законодавчого вираження ознак суспільно небезпечного явища, від рівня та якості

процесу криміналізації залежать спрямованість, зміст і форми реакції на це явище з боку держави.

Литовський статут містив багато постанов однакового походження з Руською Правдою та інших руських пам'яток права, а в подальшому став найвагомим джерелом, з якого згодом склали Соборне Уложення 1649 р. [407].

Уложення в основі мало Правила Святих Апостолів, градські закони грецьких царів, попередні судєбники (1497 та 1550 рр.), царські укази і боярські вироки, указні книги приказів, чолобитні; Литовські статuti. Соборне Уложення стало комплексним нормативно-правовим актом і містило норми як публічного, так і приватного права, а також норми як матеріального, так і процесуального права, діючи до появи Зводу законів Російської імперії 1832 року й Уложення про покарання кримінальні та правові 1845 року. Воно містило у змісті без будь-якої структури постанови з усіх галузей права, що стосувалися законів державних, фінансових, поліцейських (адміністративних), цивільних, судочинних (процесуальних), проте переважна більшість статей була присвячена визначенню злочинів і покарань. Розглянемо його норми дещо згодом.

Підводячи підсумки підрозділу, зазначимо, що аналіз пам'яток вітчизняного законодавства дозволив стверджувати, що розвиток форм захисту відомостей, що становлять державну таємницю, змінювався разом із розвитком держави та колом відомостей, що становили державну таємницю. Державна таємниця за часів Київської Русі – це секретна інформація, яка включала в себе відомості у сфері оборони, зовнішніх відносин і внутрішніх справ. Першим кроком захисту був контроль за чужоземцями і припинення їх контактів з реальними або можливими секретноносцями. Крім того, секретноносців і тих, кому вона доручалась тимчасово, завжди було мало. Коло таких осіб розширювалось лише у крайньому випадку. Пізніше набрав силу стародавній інститут присяги

(клятви). Таким чином, охорона таємниці простежується з часів Київської Русі, однак реальне нормативне закріплення та правове значення охорони таємниці відбулося лише з середини XV ст. Литовський статут містив багато постанов однакового походження з Руською Правдою та інших руських пам'яток права, а в подальшому став найвагомішим джерелом правового закріплення охорони державної таємниці. Виокремлення різних видів таємниці у законодавстві стало результатом усвідомлення законодавцем її значення, передусім як необхідності її обмеженого доступу. У подальшому рівень захисту таємниці залежав від конкретного історичного періоду та окреслених пріоритетів.

2.2. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність

Як відомо з історії, період існування Козаччини та Гетьманської держави припадає на XV–XVIII ст. Процес віднесення тієї чи іншої інформації до таємної проходив поступово, залежно від розвитку політичних, економічних та інших подій, які відбувалися в Україні. Зокрема, суттєво на розвиток цієї сфери впливали численні повстання та війни на території України, які перевернули існуючий політичний і соціальний порядок в Україні [477, с. 165].

Очевидним фактом, винесеним з попереднього розділу, є те, що виникнення системи охорони й захисту державної таємниці та законодавчо закріплена беззаперечна необхідність його кримінально-правової регламентації, на думку автора, є і моментом зародження кримінально-правового чинника захисту державної таємниці, оскільки формування будь-якої системи відбувається певними етапами, в процесі зміни яких здійснюється подальше формування та вдосконалення всіх.

Ця етапність, яка, власне і визначає генезу кримінально-правового чинника державної таємниці, і як ми могли переконатися, була започаткована на теренах України ще за часів Київської Русі.

І хоча в цей період говорити про кримінально-правову охорону державної таємниці як систему не можна, але на цьому найпершому етапі генезис – становлення – відокремився особливий атрибутивний аспект – збереження, передусім, військової таємниці, який на століття визначив всю подальшу стратегію теорії та практики розвитку кримінально-правового законодавства у цій сфері.

Це був етап, який тривав недовго – від 1648 р. до 1657 р., тобто протягом гетьманування Б. Хмельницького, який зробив значний внесок у розбудову кримінально-правової системи охорони державної таємниці.

Виокремлення періоду гетьманування Б. Хмельницького як відносно самостійного етапу розвитку кримінально-правової системи охорони державної інформації пов'язано з тим, що саме за цей нетривалий період було вжито комплекс заходів, які дали значний поштовх для розвитку саме вітчизняної системи. Так, було здійснено спробу організувати контррозвідальні органи з метою здійснення захисту життєво важливої інформації, які цілком вдало функціонували [239]. На жаль, не збереглося конкретних джерел права, на основі яких ми могли б вивчити структуру таких органів. Але це не означає, що їхня діяльність по захисту таємниці не регламентувалася відповідними наказами гетьмана.

Особливість цього періоду полягає в тому, що Б. Хмельницький здійснював захист військово-політичної інформації у процесі формування держави та під час війни з Польщею і саме цей вид інформації захищався на цьому етапі розвитку системи. Тут вперше мова йде, з одного боку, про становлення системи охорони державної таємниці України і з іншого, в цей період військова таємниця набула статусу державно-політичної, що сприяло державотворенню України, як прообразу майбутнього

незалежного державного утворення. І це природно, оскільки вести перемовини з королівською Польщею чи царською Росією можна було лише з дотриманням умов збереження військової та політичної таємниці [399].

Зрозуміло, що тут неможна було обійтися без запозичення досвіду нормативного регулювання окремих країн світу щодо захисту державної таємниці, зокрема норм кримінально-правового змісту.

Як вже попередньо доводилося, майже за століття до цього отримали свій розвиток норми Литовського статуту 1588 р., а пізніше, у ст. 2 Соборного Уложення 1649 р. зазначалося: «Кто при державе царского Величества с недруги учнет дружится, и советными грамотами ссышатися, и помочь им всячески чинити... такова казнити смертию»; у ст. 20 цього документа зазначено: «Кто, будучи на государственой службе в полках, учнет изменою из полков переезжати в неприятельские полки там и сказывать про вести и про государевых ратных людей такова переезжика казнити смертию, провести против неприятельских полков, а поместья его и вотчины и животы взять на государя»¹. Звідси можна зробити висновок, що «відомості», які стосуються державних справ і «государевих ратних людей», є інформацією, що представляла інтерес для держави, і, як наслідок, розголошення якої тягне за собою покарання й відповідає ознакам державної таємниці. Варто звернути увагу на те, що поштовхом для формування такої специфічної категорії відомостей були військові дії, під час яких їх розголошення наносило непоправної шкоди. Тому, керуючись такими вузькими цілями, законодавець вважав за необхідне їх захищати на державному рівні.

¹ Соборне Уложення 1649 р. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Soborne_ulozhennia_1649

Проаналізувавши цю норму, можна погодитись з Я. Падох у тому, що: «... у даному випадку злочини проти держави не завжди можна відрізнити від злочинів проти маєстрату. Це є наслідком абсолютної влади володаря. До цих злочинів належить, передусім, державна зрада, яка може мати різні форми: змови з ворогом держави, приведення ворожого війська в межі держави, допомоги ворогам зброєю, грішми тощо, зради державних таємниць, передачі ворогу міста або кріпості тощо» [264, с. 71].

Розділ 2 Уложення передбачив кілька видів зради, у тому числі листування та інші форми контактів з ворогами царя. Характер кримінально-правових діянь окреслювали умови вчинення: під час бойових дій чи в період немирних відносин. Отже, основним положенням стало те, що розголошення криміналізувалося лише тоді, коли відомості ставали відомі не будь-якій особі, а військовому супротивнику, у цьому особливість цього складу злочину даної історичної епохи.

Що ж стосується формування державних органів по охороні й захисту державної таємниці та формування інших елементів системи кримінально-правової охорони державної таємниці, то у процесі державного будівництва Б. Хмельницький приділив також серйозну увагу організації розвідки й контррозвідки, від ефективної діяльності яких значною мірою залежала можливість успішного розв'язання складних питань, що виникали в ході боротьби за незалежність України [394, с. 40].

Одним з основних джерел, у яких висвітлюється тема збереження державної таємниці Б. Хмельницьким, є фундаментальна праця М. Грушевського «Історія України-Руси», у якій згадуються вжиті ним заходи щодо збереження державних таємниць. Передусім, йдеться про вміння гетьмана вводити в оману вороже командування; спроби польського уряду організувати змови проти гетьмана [77].

У дослідженні І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» відзначалися знання гетьмана щодо планів уряду й командування Речі

Посполитої та його вміння вдало приховувати власні наміри [166, с. 79–121]. Б. І. Сушинський показав важливість заходів Б. Хмельницького у справі збереження в таємниці політичних і військових планів, дезінформації ворожого командування [399].

Вивчення джерел про діяльність створеного Б. Хмельницьким органу контррозвідки, на жаль, не дозволило встановити функціонування окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України, оскільки потреба у протидії ворожим агентам існувала [50, с. 20], її виконували центральні й місцеві органи влади. Особливо пильну увагу гетьман приділяв збереженню в таємниці своїх воєнних і політичних планів. Уже влітку 1648 р. один із сенаторів відзначав, що він «одне думає, а про інше пише» [443].

Особливу увагу гетьман звертав на збереження у таємниці військової та політичної інформації, про що свідчать численні спогади польських урядовців, воєначальників, офіцерів. Королівський посол Я. Смяровський після переговорів з ним (друга половина листопада 1648 р.) зробив висновок: «Серце Хмельницького потайне і наміри (його) жодним чином не можна зрозуміти» [30]. Французький дипломат XVIII ст. Ж.-Б. Шерер у своїй книзі, присвяченій історії України, звертав увагу читача на вміння гетьмана тримати свої плани «в якнайбільшій таємниці» [458, с. 92, 224].

У жовтні 1650 р. гетьман зазначав: «А військова справа така: коли мисль буде йти на війну, щоб тої мислі ніхто не фіксував і недруг би не остерігався». Тому не випадковими були постійні нарікання польського командування на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри. Наприклад, 13 вересня 1648 р. сокальський староста повідомляв канцлеру Є. Оссолінському: «Ворог все своє військо закрив в окопі, що до цього часу не змоги дістати з того війська реєстрового козака, крім хлопства і

бунтівників, а також одного з Канівського полку, впійманого людьми руського воєводи» [223]. У середині червня 1649 р. С. Лянцкоронський попереджав жовнірів, що Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, ніж про нього почуємо» [3]. 21 липня 1651 р. галицький стольник А. М'яковський писав з-під Берестечка: «Про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо» [92]. До речі, через 5 днів він же скаржився королевичу Ф. Каролі, що ворог «за допомогою хитрощів і викрутасів зводить всі наші зусилля нанівець, нашим роз'їздам усе важче стає добувати достовірні відомості й «язиків», від яких можна було б дізнатися про ворожі задуми, не лише свідчення про дії (противника)». Ці приклади свідчать про те, що гетьман добре зумів налагодити систему захисту військової інформації в межах свого війська та держави.

Б. Хмельницькому доводилося протистояти й захищати інформацію провокаційного ідеологічного гатунку, спрямовану на його дискредитацію в очах козацтва та інших прошарків українського населення, на розкол Війська Запорізького. Вперше таку акцію провів А. Кисіль у другій половині травня 1649 р. У листі до козацьких полковників він намагався налаштувати їх проти гетьмана, який начебто хоче віддати козацьку Україну «турецькому султану» [88, с. 116–117].

У першій половині серпня цього ж року з двома універсалами до козаків звертався Ян Казимір з обвинуваченнями на адресу Б. Хмельницького у зраді та повідомленнями про його зміщення з гетьманства. Подібні заходи проводилися польським урядом весною і влітку 1651 р., лютому-березні 1654 р.

Завдяки добре налагодженій системі захисту інформації вдалося покласти край діям польських агентів Я. Смеровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.); розкрити змови з участю дружини Б. Хмельницького Мотрони (квітень-травень 1651 р.) та полковника

Федоровича (листопад 1653 р.); вчасно запобігти кільком спробам організації вбивства керівника Української держави (весна 1650 р., 1652 р.), зірвати таємні антигетьманські інтриги окремих старшин (травень-червень, вересень-жовтень 1653 р.).

Аналізуючи особливості захисту інформації в державі Б. Хмельницького, потрібно зазначити, що, на нашу думку, ці функції частково були покладені на контррозвідку. У процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. організаційний геній Б. Хмельницького не обійшов стороною формування національних спецслужб, яке відбувалося за функціонально-територіальною ознакою. Пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед у сфері протидії спробам забезпечення обороноздатності країни і також, ймовірно, закордонні ланки спецслужб. Однією з найважливіших особливостей діяльності розвідки було те, що вона спрямовувалася виключно на захист національних інтересів України і не слугувала знаряддям для здійснення агресивних планів відносно інших країн [394, с. 56].

Таким чином, короткий історико-правовий аналіз літератури дає змогу стверджувати, що уряд Б. Хмельницького вчасно вживав необхідних заходів у сфері захисту військово-політичної інформації держави. Внаслідок цього вдавалося зберігати у таємниці військові плани найголовніших кампаній, розкривати змови, організовані ворожою агентурою, протидіяти спробам правлячих кіл Речі Посполитої спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві, внести розкол у лави національно-патріотичних сил, знищити гетьмана.

Ефективного результату йому вдавалося отримати за допомогою жорсткої дисципліни, обмеження кола осіб, обізнаних з його планами, а також за допомогою дезінформації. Разом з тим необхідно констатувати, що в цей період окремого національного законодавства, що регулювало і відповідальність за збереження державної таємниці, і яке б складало

цільну систему, ще не було. Головним і позитивним моментом Хмельниччини було налаштування механізму охорони державної таємниці з використанням спеціальних структур, що безумовно зіграло свою роль у подальшій генезі кримінально-правової захисної функції.

Наступний етап формування кримінально-правової системи охорони державної таємниці хронологічно можна визначити від 1657 р. до 1803 р. у зв'язку з тим, що українські землі до кінця XVIII ст. входили до складу Російської імперії і майже повністю суспільний устрій та державний лад відповідали суспільному устрою та державному ладу цієї держави, формування системи охорони державної таємниці відбувалося і на загальнодержавному рівні, і на рівні автономних органів влади, що підпадали під вплив гетьманів, які намагалися сформувати власний державний механізм, що було для них життєво важливим [57].

Механізми захисту й охорони державної таємниці формувалися шляхом прийняття відповідних законодавчих актів, в яких було встановлено жорстокі покарання за розголошення державної таємниці, та формуванням органів, які забезпечували схоронність інформації та попереджали її виявлення.

На цьому етапі формування системи Російською імперією було прийнято низку нормативно-правових актів, що свідчить про підвищення значення державної таємниці та про необхідність формування механізму захисту як одного з елементів кримінально-правової системи охорони державної таємниці.

Зауважимо, що основним видом інформації, яка захищалася, продовжувала бути військова, однак з'являється і новий вид інформації – службова. З'являється диференціація суб'єктів і відповідно кваліфіковані види злочинів проти держави.

Основною особливістю і підставою виділення даного етапу розвитку системи охорони державної таємниці є подвійна, паралельна діяльність

усіх суб'єктів, які здійснювали керівництво державою, у даному випадку гетьмани та Російська імперія.

Так, наступні гетьмани України після Б. Хмельницького (І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко та ін.) теж приділяли велику увагу захисту військово-політичних планів держави. Так, наприклад, І. Виговський відіграв значну роль у створенні системи охорони інформації, а саме, створення спеціальних органів, які займалися захистом військово-політичної інформації – розвідки та контррозвідки. Впродовж своєї діяльності на посаді писаря І. Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію, діяльність якої була ефективною і за часів його гетьманування. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно – внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана і ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні паси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, а також тут приймалися та звідсіля відправлялися численні посольства.

З цього можна зробити висновок, що саме до повноважень писаря відносився захист державної інформації, а також і її здобуття [78].

Прикладом діяльності І. Мазепи на ниві створення системи охорони державної таємниці став факт проведення таємних переговорів з королем Швеції та утримання цих переговорів у таємниці від царя. Внаслідок цих переговорів було підписано таємний договір між королем «шведів, готів і вандалів» і гетьманом України угодою для боротьби з росією [204].

У Генеральному регламенті (Статут державних колегій) 1720 р., у р. 50, ст. 4 зазначається: «Коли хтось сторонній, кому не належить, таємності колегіни повідомить, резолюції, передчасно оголосить протоколи... таким за злочин належить лагодити смертну кару або довічне на галеру посилення з вирізанням ніздрів і відбиранням усього статку».

Зазначений документ також містив положення про кримінально-правовий захист секретів у росії в сфері державної служби і про покарання тих, хто «таємно з колегіальних листів і документів» таку інформацію вивчав, розголошував.

Надалі розвиток кримінально-правового чинника державної таємниці знайшов своє відображення в Указах російського імператора «Про написання секретних справ в партикулярних листах» від 13 січня 1724 р., «Про доручення секретних справ в Сенаті благонадійним людям» від 16 січня 1724 р. і в Наказі Сенату «Про написи на пакетах, в яких секретні справи» від 5 березня 1724 р. В цих документах знайшов своє віддзеркалення прообраз того порядку допуску до секретних документів, що існував надалі. Проте історики вважають, що до XVIII ст. на українські землі не поширювалася загальна система російського права.

Наступним правовим актом, в якому закріплено кримінальну відповідальність за розголошення державної таємниці, стали «Права, за якими судиться малоросійський народ» – фундаментальний правовий документ 1743 р. Зокрема, в р. 3, арт. 2, п. 6 зазначається: «Хто б з ворогом згоду яку мав, листами з ним пересилаючись або посланців посилаючи,.. або, оберігаючи в чому ворога, допомагав йому, відкриваючи государя свого таємну волю, наміри, статuti і справи,.. такого смертю стратити четвертувати», а в п. 6 артикулу, присвяченому злочинам проти магістрату государя, також були описані різні форми державної зради, серед них: основним було надання допомоги ворогові у вигляді «відкриття государя свого таємної волі, наміру, статутів і справ» [292].

У наступному правовому акті «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1743 р. встановлено кримінальну відповідальність як за умисне, так і за необережне розголошення важливої державної таємниці, а також пом'якшено покарання, зокрема в р. 3, гл. 2; р. 5, гл. 10:

ст. 290 зазначено: «Хто з Російських підданих відкриє якусь державну таємницю іноземним, хоч і не ворожим з нею, державам, або повідомить їм плани Російських фортець або інших укріплених місць, або гаваней, портів, арсеналів, або публікує ці плани дозволу уряду, той за це засуджується до позбавлення всіх прав статку та посилення на поселення у віддалені місця Сибіру»;

ст. 292. «Хто з Російських підданих матиме таємне листування з підданими неприяних держав, хоч і без наміру шкодити своїй вітчизні, але проте настільки необережно і нескромно, що ворог може повідомлятися ним у цьому листуванні відомостями скористатися для успіху своїх підприємств проти Росії, той за це засуджується до ув'язнення в фортеці на період від 6 місяців до 1 року»;

ст. 468 «За розголошення справ, що підлягають таємниці, й недозволене повідомлення будь-яких паперів, зазначених написом секретно, винний піддається, дивлячись на важливість справи, і те, що сталися або мали статися від того наслідки, більш-менш шкідливі, або звільнення з посади, або виключення зі служби, або ж понад те, і ув'язнення в смиренному будинку на період від 6 місяців до 1 року»;

ст. 469 «За розкриття посадовою особою якогось стороннього секрету, що належить уряду або приватній особі, для виробництва виробів, робіт, машин, медичних або інших складів тощо, винний, понад винагороду за заподіяні ним збитки, зазнає звільнення з посади та ув'язнення у в'язниці на період від 6 місяців до 1 року»;

ст. 470 «За відкриття з умислом державних таємниць іноземним урядам винний зазнає покарань, визначених за державну зраду у статтях 288 і 290 цього Уложення. За виявлення державних таємниць без наміру, а з необережності, винний у цьому виключається зі служби, і, зважаючи на важливість справи та таємниці й інші обставини, які більш-менш

збільшують або зменшують його вину, засуджується до ув'язнення у фортеці на період від 6 місяців до 1 року» [65].

З приходом до влади Олександра I у 1803 р. починається новий етап формування кримінально-правової системи охорони державної таємниці, оскільки саме в цей час було розгорнуто діяльність зі створення та реформування вищих і центральних органів державного управління. Цей період за своєю тривалістю незначний, але, на переконання автора, діяльність по формуванню кримінально-правової системи охорони державної таємниці стала базою для сучасної кримінально-правової системи охорони інформації, оскільки саме в цей період почалося формування відповідних органів на основі законодавства та у структурі правоохоронних органів держави. Все це свідчить про спроби створити централізовану систему охорони державної інформації. Крім того, формувалися так би мовити допоміжні державні органи, які не тільки керували та контролювали процес захисту інформації, але й мали на меті організувати це питання належним чином. Також було вдосконалено законодавчі акти, які встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення певної категорії злочинів проти держави. Основними видами інформації, які захищалися, була військова та службова.

Перші спроби створення централізованої кримінально-правової системи охорони державної таємниці показали усі мінуси діяльності відповідних органів та досвіду у цій сфері. Цьому сприяв брак відповідних кадрів і прорахування усіх можливих сфер задіяності та впливу органів, які займалися захистом інформації на рівні державного управління.

Важливою складовою діяльності по створенню системи вказаних вище органів були міністерства. Серед восьми створених міністерств для нас видається цікавим Міністерство закордонних справ росії, яке займалося забезпеченням захисту державної таємниці в сфері зовнішньої політики, зокрема:

шифрувальний департамент – питання організації криптографічного захисту каналів зв'язку (перше відділення – ведення всієї шифропереписки з закордонними установами; друге відділення – дешифрування чужої дипломатичної переписки);

посли і консули, на яких був покладений весь спектр обов'язків, починаючи від підбору технічного персоналу і закінчуючи організацією відправлення дипломатичної пошти.

Крім того, про відсутність централізованої системи охорони інформації свідчить відсутність спеціального навчального закладу, в якому здійснювалося б навчання криптографії, також призначення на відповідні посади у цій сфері діяльності держави не спеціалістів, а осіб, які закінчили ліцей або юридичний факультет [115, с. 252].

Зведення законів Російської імперії 1832 і наступне, 1845 р., забороняло посадовцям розголошувати державні таємниці під загрозою страти або каторги.

Одним з найбільш структурованих стало Зведення законів Російської імперії 1845 р., де був розділ «Про злочини державні», у якому містився перелік діянь, що відносяться до державної зради, зокрема:

повідомлення російським підданим «державних таємниць іноземному уряду» або публікація цих відомостей без дозволу уряду, передбачене ст. 290, що було прямою формою державної зради;

таємне листування з підданими неприяних держав – норма містилася у ст. 292 Уложення, що з суб'єктивної сторони здійснюється «без наміру зашкодити батьківщині, але ж необережно і нескромно». Варто зазначити, що наступала відповідальність строком від 6 місяців і до 1 р.;

зловживання довірою дипломатичним або іншим чиновником «з наміром в явну шкоду для вітчизни» та інші [439].

Уложення містило також цікавий з точки зору кримінально-правового аналізу розділ «О медлености, нерадении и – несоблюдение порядка в отправлении должности», норми якого встановлювали заборону розголошення різних секретних відомостей, збереження яких у таємниці належало до кола обов'язків винного. Ці відомості були досить різноманітні: справи, що підлягали таємниці; папери, позначені написом «таємно» (ст. 468); секретні відомості щодо виробництва виробів, машин, медичних та інших речовин (ст. 467); державні таємниці (ст. 470).

Дослідивши ці документи, можна зробити висновок, що в той період під державною таємницею розуміли відомості, які мали відношення до оборони країни, її зовнішньої безпеки, а під іншими таємницями – різноманітні службові секрети, розголошення яких призводило в основному до майнових збитків. Службова таємниця відрізнялася від державної тим, що відомості, які є державною таємницею, були передбачені спеціальними загальнодержавними переліками, а відповідні документи і предмети мали ступінь секретності «цілком таємно» та на той період «особливої важливості». Документам суворої звітності, які не містили державної таємниці, привласнювався гриф обмеження доступу «Для службового користування».

Цікавою з позицій кримінально-правового аналізу захисту державної таємниці є ст. 470 Уложення, в якій вперше в історії кримінального російського законодавства (а також не існувало такої норми в Україні і за часів владарювання литовців) передбачалася відповідальність за необережне розголошення державної таємниці (відкриття державних таємниць без наміру).

Отже, вже в середині XIX ст. законодавство пішло шляхом розподілу відповідальності за розголошення державної і службової таємниці, а також розподілу відповідальності за умисне чи неумисне діяння.

У 1845 році Микола I прийняв Кримінальне уложення, у розділах 4, 37, ст. 111 якого передбачено, що винуватий в опублікуванні чи повідомленні уряду чи агенту іноземної держави, яка не перебуває у війні з Росією, плану малюнка, документа копії з них або відомості, які повинні були зберігатися в таємниці від іноземної держави, карається каторгою не більше 8 років . Якщо цей план, малюнок, документ, копія з них або відомості були довірені винному по службі, або якщо він отримав їх чи ознайомився з ними за своїм службовим становищем, або якщо йому оголошено було заборону публікувати чи повідомляти, то він карається терміновою каторгою, а відповідно до ст. 653, службовець, винуватий у розголошенні урядових розпоряджень, відомостей чи документів, що стали йому відомі по службі чи внаслідок зловживання ним службовими повноваженнями і які мають свідомо зберігатися у таємниці, карається арештом. Якщо оголошене могло заподіяти важливу шкоду порядку управління чи державному, громадському чи приватному інтересу, то винний карається ув'язненням. Якщо ж оголошене винним становило таємницю, що стосується зовнішньої безпеки росії, то він, якщо не підлягає покаранню за зраду, карається ув'язненням у виправному будинку або ув'язненням у фортеці [63].

Потрібно зазначити, що необхідність вивідати наміри, плани, можливості своїх супротивників з'явилася у людей мабуть тоді ж, коли людство вперше почало воювати. Так що явище, яке нині називається шпигунством, існує вже багато тисячоріч, і професія шпигуна заслуговує того, щоб носити титул найдавнішої. Історія кожного шпигуна є по-своєму неповторним сплетінням різних обставин його життя та особливостей психіки. І все ж є одна спільна обставина – це високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого. Тому державна зрада і шпигунство Кримінальними кодексами багатьох країн світу, у тому числі й України, віднесені до числа особливо тяжких злочинів, спрямованих проти основ національної

безпеки. Запобігання цим кримінальним правопорушенням і покарання винних у їх вчиненні в усі часи були і залишаються важливою складовою захисту державної таємниці.

Одним з перших нормативно-правових актів, який діяв на території України і передбачав кримінальну відповідальність за державну зраду та шпигунство у сучасному їх розумінні був закон Російської Імперії від 20 квітня 1892 р., де встановлювалася відповідальність за військове шпигунство як одну з форм державної зради. Перелік дій, які підпадали під дію цього закону, був досить вузький. І якщо французький Закон 1886 р. критикували за занадто м'яке покарання та занадто розширене поняття шпигунства, то російський, навпаки, за занадто вузьке поняття шпигунства, і як наслідок, неможливість застосування його на практиці.

Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 р. [53] передбачало наступні склади злочинів у якості державної зради:

а) відкриття російським підданим будь-якої державної таємниці іноземним підданим, а також повідомлення їм планів російських фортець та інших укріплених споруд, гаваней, портів, арсеналів або публікація цих планів без дозволу уряду, що каралося за ст. 256 у виді поселення у віддалених місцях Сибіру;

б) відкриття посадовою особою державної таємниці іноземним урядам, з наміром або по необережності, що каралося за ст. 425 у вигляді звільнення зі служби та відправлення до в'язниці.

Уложення також передбачало покарання за шпигунство, що визначалося:

власне як шпигунство (що передбачалося ст. 256, яка містила склад злочину – державна зрада) – це сприяння іноземній державі в зборі відомостей або предметів, що стосуються зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил і оборонних споруд, призначених для захисту країни. Винним у шпигунстві міг бути визнаний як російський, так і іноземний

підданий. Об'єктом посягання були плани, малюнки, документи і всі відомості, що стосуються безпеки Росії, передані, розголошені або опубліковані умисно або з необережності. Якщо винний порушував свої службові обов'язки або оголошену йому заборону (підписку), то він карався висилкою на каторгу до 8 років;

приготування до шпигунства, що визначалося як: самовільна зйомка, складання малюнка, опис російського зміцнення або місцевості, що оточує його, тощо, що каралося в'язницею; добування планів, малюнків, документів або їх копій, які містять державну таємницю, з метою повідомлення їх неворожій державі, що каралося в'язницею;

в) зняття копій з планів, малюнків або документів і збирання відомостей, з метою передачі їх неворожій державі, що каралося виправним покаранням, якщо такі дії здійснені з метою передачі неворожій іноземній державі (ст. ст. 31 або 33 Уложення) [410].

Тут варто відмітити таку важливу річ, що саме з цього моменту приготування до шпигунства стало окремим злочином, *і до сьогодні* склад злочину «шпигунство» вважається формальним складом.

Стаття 425 Уложення містила норму суто про розголошення державної таємниці. Так, якщо у разі, коли посадовець допустив, унаслідок недбалості, зникнення важливих (таємних) документів, цей злочин карався в'язницею.

Тобто, об'єктивна сторона злочинів, передбачених в Уложенні, полягала переважно в розголошенні зазначених відомостей, або в такому намірі. Суб'єктом злочинів визнавалася будь-яка особа: або особа, якій ці відомості були довірені по службі чи отримані нею у зв'язку з виконанням службових обов'язків, або особа, якій було доведено про заборону опубліковувати чи повідомляти ці відомості. Суб'єктивна сторона злочинів характеризувалась умислом, а інколи необережністю, як у ст. 425 Уложення.

У цей же період окремим нормативно-правовим актом – Законом від 20 квітня 1892 р. було встановлено відповідальність за військове шпигунство.

Як зазначає О. В. Ботвінкін, незважаючи на окремі організаційно-правові заходи охорони державної таємниці ефективної цілісної системи охорони секретних відомостей ні в Російській імперії, куди входила на той час більша частина українських земель, ні в інших країнах до середини XIX ст. не існувало. Це було пов'язано з відсутністю постійних загроз, які б обумовили необхідність визначення секретної інформації як окремого виду та її відповідну охорону. Майже до середини XIX ст. у світовій практиці не існувало спеціальних розвідувальних служб, які цілеспрямовано займались би протягом тривалого часу збиранням та аналізом інформації за певними галузями в інших країнах. Окремі розвідувальні операції здійснювались тільки під час проведення військових кампаній [41, с. 83–84].

Однак бурхливий розвиток економік провідних держав світу викликав потребу нових ринків збуту та джерел сировинних ресурсів, унаслідок чого наприкінці XIX ст. на міжнародній арені склалися передумови для боротьби за перерозподіл сфер впливу. Формуються міжнародні коаліції, відбувається переоснащення армій новою військовою технікою. Ці події супроводжувались підвищеною активністю іноземних розвідок щодо добування інформації різноманітного характеру про майбутніх вірогідних противників. Об'єктами розвідувальних спрямувань був їх економічний потенціал, таємна дипломатія, відомості військового характеру та ін. Сучасна система розвідки і контррозвідки, її стратегія і тактика зародилася і почала активно формуватися саме на рубежі двох століть. Одним із елементів цього явища стала спроба урядів багатьох держав систематизувати окремі заходи, спрямовані на захист державних секретів. Одним з основних напрямів цієї діяльності був процес

формування правової бази з урахуванням особливостей розвитку стратегії і тактики «таємної війни» [41, с. 84].

У зазначений період (кінець XIX – початок XX ст.) у російській імперії не існувало окремого органу, який би очолив і коригував діяльність з протидії іноземним спецслужбам та збереження секретної інформації [277]. Зусиль щодо забезпечення збереження державної таємниці самостійно докладали МЗС, Військове відомство та Департамент поліції. Заходи, до яких вдавались, носили хаотичний характер і не могли забезпечити ефективного захисту державних секретів, але було створено законодавче підґрунтя для проведення діяльності з захисту секретної інформації (про кримінально-правову заборону розголошення секретних відомостей йшлося в «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р., «Кримінальному уложенні» 1903 р., Законі від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду шляхом шпигунства в мирний час» [275; 356; 451, с. 103]).

У часи правління Миколи II завершила роботу спеціальна комісія, заснована ще Олександром III у 1882 р., під головуванням відомого криміналіста М. С. Таганцева. 22 березня 1903 р. Микола II затвердив проєкт нового Кримінального уложення, що складалося з 37 розділів. Чимало видатних представників науки кримінального права на Заході дали цьому збірнику законів найвищу оцінку. Втім, варто зазначити, що Уложення набрало чинності лише частково, причому поступово, – окремими розділами. Так, розділ «Про державну зраду» був введений у дію Законом від 7 червня 1904 р., а розділ «Про злочинні діяння по службі» – лише у 1906 р., розділ же XXIX «Про розголошення таємниць» так і залишився проєктом [276].

У Кримінальному уложенні 1903 р. містилися більш широкі диспозиції кримінально-правових норм про політичні злочини і передбачалася суворіша відповідальність. Це пояснюється нестабільністю

внутрішньополітичної обстановки в Росії того періоду: зростанням народних рухів, революційною активністю суспільства, функціонуванням численних підпільних партій і організацій, у тому числі й терористичної спрямованості. Як відповідну реакцію влади на ситуацію, що склалася в країні, можна розглядати особливу розробленість правових норм про політичні злочини та жорсткість каральних санкцій за їх вчинення.

Кримінально-правові норми, що передбачали відповідальність за державну зраду, також містили положення про видачу і розголошення державної таємниці. Проте, порівняно з Уложенням 1845 р., вони зазнали значно меншого впливу казуїстики й тяжіння до розпливчастих понять. Так, Кримінальне уложення 1903 р. досить чітко визначало предмет злочинного посягання: відомості, що повинні були завідомо зберігатися у таємниці від іноземної держави в інтересах зовнішньої безпеки Росії. В розділі IV «Про державну зраду» встановлювався більш детальний перелік державних злочинів та посилювалося покарання за їх вчинення. В Уложенні запроваджувалося більш суворе покарання для осіб, які розголосили секретні відомості, довірені їм по службі, ніж для осіб, котрі не мали офіційного доступу до державних таємниць. Також, Уложення (1903) вперше встановлювало відповідальність за шпигунство (ст. 108), не визначаючи, однак, що під ним розуміється; за зняття копій з секретних документів; за участь в організації, що має на меті «вчинення державної зради». Російський підданий, винуватий у сприянні ворогові в його військових або інших ворожих проти Росії діях шляхом шпигунства, підлягав страті через повішення. Особа, яка брала участь у злочинній групі, що організувалася для вчинення державної зради, каралася безстроковим засланням на поселення (ст. 118). Втім, державна зрада включала перелік діянь, характерних здебільшого для воєнного часу, тоді як у мирний час злочини з тотожним складом (шпигунство у тому числі)

каралися каторжними роботами, а головне – не визнавалися державною зрадою [461, с. 18].

Змін зазнав також розділ, присвячений злочинам по службі. Відтепер замість трьох статей (ст. ст. 453–455), які розглядали різні випадки розголошення секретних відомостей, укладач Уложення (1903) передбачав лише одну кримінально-правову норму (щоправда, вона складалася з кількох частин), яка встановлювала відповідальність за розголошення відомостей чи документів, а також урядових розпоряджень, «що мають завідомо зберігатися в таємниці» (ст. 653). Як бачимо, тут йдеться про менш важливі для держави відомості, а санкція передбачала арешт на строк від 1 дня до 6 місяців, – покарання, яке зазвичай призначалося за провину. Суб'єктом такого злочину визначався службовець, якому ці відомості стали відомі по службі або внаслідок зловживання ним службовим становищем. Законодавець також вказував і кваліфікаційні обставини:

«якщо розголошене могло завдати важливої шкоди...» (ч. 2 ст. 653). У цьому випадку санкція зростала: винний підлягав ув'язненню від 2 тижнів до 1 року;

«якщо ж розголошене винним становило таємницю щодо зовнішньої безпеки Росії, то він, якщо не підлягає покаранню за зраду, карається ув'язненням у виправному будинку (від 1,5 до 6 років) або у фортеці (від 2 тижнів до 6 років)» (ч. 3 ст. 653).

У розділі XXXVII, крім того, вперше з'являється норма, яка встановлює кримінальну відповідальність службовців за «допущення, внаслідок недбалості або невиконання встановлених правил, викрадення, знищення або втрати плану, малюнка чи документа, що мали завідомо, в інтересах зовнішньої безпеки Росії, зберігатися в таємниці від іноземної держави, або відкриття з необережності такої таємниці» (ст. 654). За ці діяння винуватий підлягав ув'язненню на строк не менше 3 місяців.

На відміну від Уложення новий Кримінальний кодекс встановлював більш детальний перелік державних злочинів і підсилював покарання за їх вчинення. Було введено розмежування для тих, хто займався шпигунством або розголосив секретні відомості, не маючи до них офіційного допуску, й для тих, кому вони були довірені по службі або отримані ними на виконання службових обов'язків. Для другої категорії передбачалося більш суворе покарання. Була введена страта за вбивство з метою «сприяння в шпигунстві». Це єдине з перерахованих діянь щодо шпигунства, за яке передбачалося покарання у вигляді страти.

У згаданому нормативно-правовому акті передбачалася відповідальність за особливі випадки державної зради, які каралися каторгою або смертною карою: передача або замах на передачу ворогові армії або флоту, загону війська, окремої частини або команди або начальницької над ними особи; насильницький опір російським військовим підрозділам або напад на них; убивство командира армії, штабу, загону, окремої частини або команди; убивство особи, яка виконує важливі військові доручення або обов'язки; передача будь-кого з цих осіб у руки ворога; передача відомостей про сухопутні й морські шляхи повідомлень, телеграфні повідомлення і телефонні мережі, або інші засоби спілкування різних частин армії тощо.

Взагалі, основний спектр покарань Кримінального уложення (1903) обмежувався в основному позбавленням волі різної тривалості. Щоправда, за тяжкі злочини передбачалася смертна кара або каторга, тоді як в Уложенні 1845 р. санкції були переважно альтернативними і досить різноманітними. Наприклад, за розглянуті вище злочини по службі винуватий усувався з посади або виключався зі служби, відшкодовував завдані збитки або ж, крім цього, позбавлявся волі.

В Уложенні чітко було визначено предмет злочинного посягання злочину розголошення державної таємниці — це відомості, що завідомо

повинні були у видах зовнішньої безпеки Росії зберігатися у таємниці від іноземних держав. За опублікування таких відомостей або повідомлення їх уряду чи агенту іноземної держави, що не знаходиться у війні з Росією, винний, відповідно до ст. 111, підлягав покаранню – каторзі строком до 8 років. Стаття 111 передбачала спеціального суб'єкта: «якщо такі відомості були довірені винному по службі, або якщо він отримав їх чи ознайомився з ними за своїм службовим становищем», що є подібним до сучасних норм кримінального права.

У главі «Про державну зраду» встановлювалася також кримінальна відповідальність за «шпигунство» (хоча власне це поняття не визначалося).

Було введено розмежування тих суб'єктів, що займалися шпигунством або розголошували секретні відомості, за наявності офіційного допуску на тих, хто не має до них офіційного допуску, і для тих, кому вони були довірені по службі або отримані ними в силу їх службового положення. У другому випадку, якщо розголошування секретних відомостей було здійснене по необережності або халатності, то такий склад злочину належав до посадових злочинів.

Окремо передбачалося покарання за зняття копій з секретних документів, також за участь в організації, що поставила собі за мету «вчинення державної зради».

У статті 653 зазначалося про розголошення відомостей чи документів, а також урядових розпоряджень, що мають завідомо зберігатися у таємниці. Суб'єктом такого діяння є службовець, якому ці відомості стали відомі по службі або внаслідок зловживання ним службовим становищем. Пункт 4.2 статті вказує на кваліфікуючі обставини: якщо розголошене могло завдати значну шкоду, а ч. 3. – якщо розголошене винним становило таємницю щодо зовнішньої безпеки Росії; у такому разі він не підлягав покаранню за зраду.

Законодавчого визначення поняття державної таємниці в російському праві не було ще тривалий час. У відомчих інструкціях містилося поняття «секретні відомості». Аналіз нормативно-правової бази довів також, що в законодавстві Російської імперії був відсутній нормативно-правовий/нормативний акт, що визначав би механізм віднесення відомостей до державної таємниці на загальнодержавному рівні. Кожне відомство самостійно визначало перелік секретних відомостей і так само самостійно диференціювало їх, так, наприклад, у Військовому відомстві імперії на рубежі XIX–XX ст. налічувалося три категорії таких відомостей:

особливо секретні (до них відносилися, зокрема, мобілізаційний розклад, плани зосередження і постачання військ, плани фортець і укріплених пунктів, секретні шифри та низка інших);

секретні (маршрути дотримання команд на випадок мобілізації, розклад сухопутних військ, відомості про кількість і стан недоторканих запасів, відомості про шпигунство й методи боротьби з ним, облікові журнали секретних паперів та інші);

секретні відомості приватного характеру (листування по нагородах, атестаціям та інші відомості, що за певних причин не підлягають оголошенню).

Приблизно така ж градація відомостей застосовувалася і в Департаменті поліції імперії, де до відомостей, що найбільш захищаються/охороняються, відносилися інформація про революційні партії, методи боротьби з ними і секретні шифри для «чинів поліції і корпусу жандармів». Рішення про ступінь секретності (тоді ще не було визначено поняття «гриф таємності») приймає посадова особа, яка підписує документ (командир, начальник штабу, відповідний поліцейський або жандармський чиновник).

Отже, наступний етап розвитку законодавства про кримінально-правову охорону таємниці характеризується розширенням і деталізацією норм про кримінальну відповідальність за порушення різних видів таємниць. Прийняте в 1903 р. Кримінальне Уложення покликане було замінити собою всі попередні кримінальні закони. Однак воно так і не вступило в юридичну силу на всій території Російської імперії. Хоча цим кримінально-правовим актом було внесено низку суттєвих змін, які стосувалися кримінальної відповідальності за порушення таємниці. Характерною була поява кваліфікованих складів порушення таємниць, що сприяло більш широкій диференціації кримінальної відповідальності за дані діяння.

Уряд росії, починаючи з 1908 р., здійснював спроби створення такої контррозвідки, яка могла б охопити всю територію держави. Скликались міжвідомчі комісії, в роботі яких брали участь представники МЗС, Військового та Військово-морського міністерств. Основним питанням для цих комісій було те, при якому відомстві створювати цю організацію. Як наслідок, 7 квітня 1911 р. через Державну Думу та Державну Раду пройшов закон «Про відпуск з державної казни коштів на секретні витрати Військового міністерства». Відповідно до цього Закону було виділено додатково 1 443 720 рублів. Таким чином, система контррозвідки Росії була створена на підставі Положення про контррозвідувальні відділення, затвердженого 8 червня 1911 р. військовим міністром [10].

Відповідно до вказаного вище Положення створювались центральний орган і місцеві відділення. Всією системою керував відділ генерал-квартирмейстера Головного управління Генерального Штабу. Центральний орган – Петербурзьке контррозвідувальне відділення, спадкоємець розвідувального відділення. Місцеві відділення організовувались при штабах військових округів. Дана система була

розрахована на умови мирного часу і до кінця 1912 р. в усіх військових округах були створені місцеві відділення.

Роботу співробітників фельд'єгерського корпусу регламентували інструкції. Зокрема, 25 липня 1892 р. була затверджена Інструкція чинам фельд'єгерського корпусу, яка була переглянута, і 12 вересня 1913 р. затверджена знову. У ній були більш чітко визначені службові обов'язки та правила поведінки чинів фельд'єгерського корпусу як на службі, так і поза нею. Крім того, перший розділ «Про загальні обов'язки чинів фельд'єгерського корпусу» був доповнений розділом «Про автомобілі та підрядних коней».

У параграфі 62 Інструкції регламентовано поводження із секретними пакетами. Пакети від імператора на ім'я міністрів і головнокомандуючих повинні бути доставлені чинами корпусу безпосередньо після прибуття в Санкт-Петербург прямо військовому міністру, міністру закордонних справ або голові Ради міністрів, навіть якби це було в нічний час. При цьому в розсильних книгах, крім розписки, мали бути зазначені одержувач, місяць, число і година здачі пакетів.

Після початку Першої світової війни начальник фельд'єгерського корпусу видав наказ про посилення режиму секретності для чинів фельд'єгерського корпусу.

У 1912 р. було прийнято Закон «Про зміну чинних законів про державну зраду шляхом шпигунства в мирний час». Цей Закон мав непересічне значення для розвитку галузі кримінального права, оскільки значно розширив поняття державної зради шляхом шпигунства, змінивши, з одного боку, положення деяких статей Кримінального уложення 1903 р., а з іншого боку, ввів у дію низку нових положень, що передбачають кримінальну відповідальність за деякі види шпигунства, які раніше не були визначені в якості кримінально караних [438].

Новелою стало те, що згідно з новим Законом шпигунство розглядалося як самостійний злочин, охоплюючи не лише сам процес шпигунства і пособництво йому, але і розголошування секретних відомостей.

Окрім того, 5 липня 1912 р. уряд Росії прийняв прогресивний Закон «Про державну зраду шляхом шпигунства», який удосконалив диспозиції правових норм про відповідальність за розголошення секретів, а також криміналізував низку діянь, які порушували схоронність державної таємниці, але не вважалися кримінально караними [113]. Плюсом даної правової норми є те, що було максимально уточнено визначення предмета злочинного посягання.

Продовженням цього етапу стало формування кримінально-правової системи охорони державної таємниці у Першій світовій війні, що характеризується численними спробами різних політичних груп сформувати свою систему захисту державної інформації, які по суті були неспроможні ефективно діяти через відсутність досвіду функціонування та кадрів, які б могли контролювати повністю весь процес їхньої діяльності. Саме в цей так званий «підперіод» було здійснено безліч спроб сформувати державні органи, основною діяльністю яких було централізоване управління цією охороною державної таємниці.

Перша світова війна та її результати кардинальним чином змінили всю систему міжнародних відносин. На політичній карті Європи, особливо на сході континенту, з'явилися нові держави, які закладали підвалини повоєнних відносин. Серед них була й незалежна Українська держава, яка в своєму будівництві пройшла різні етапи і набула різних форм: Центральна Рада та Українська народна республіка, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, Українська народна республіка доби Директорії, Західноукраїнська народна республіка.

У березні 1917 р. поміркованими лібералами національно-патріотичної орієнтації з Товариства українських поступовців (ТУП) спільно з представниками української соціал-демократичної та соціал-революційної течій було створено Українську Центральну Раду, влада якої поширилась на українські землі, що входили до складу Російської імперії. 7 листопада своїм Третім універсалом Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. А після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді та початку збройної агресії радянської Росії проти УНР 11 січня 1918 р. Четвертим універсалом – повну державну самостійність України.

Події наступних років, що увійшли в історичну літературу як період «визвольних змагань», коли українські державні утворення намагалися відстояти своє право на існування, зумовили необхідність створення власних інститутів, які б захищали їх від розвідувально-підривної діяльності спецслужб ворога та від витоку секретної інформації.

Особливість процесу державотворення, який відбувався в умовах жорсткого збройного протистояння, позначився на характері інформації, що підлягала захисту: насамперед, це дані військового та політичного характеру. Інтерес до них проявляли як спецслужби інших країн, так і внутрішні політичні противники.

Так, збір інформації про становище в Україні держави Антанти, США, Японія та низка інших здійснювали через можливості військової дипломатії, консульські установи, силами окремих емісарів, журналістів, різного роду цивільних місій, які одночасно використовувались як прикриття для співробітників розвідок іноземних держав. Консульські установи Великої Британії, Греції, Італії, Іспанії, Персії, Португалії, Данії, Норвегії, Франції, Швейцарії були в Києві ще з дореволюційного часу [384, с. 47].

Інтерес іноземних розвідок сягав широкого кола питань щодо тенденцій розвитку політичних і військових подій в Україні, намірів її керівництва, позицій провідних суспільно-політичних сил, українізації збройних сил, становища в народному господарстві [384, с. 45]. Військово-дипломатичні й консульські представники країн Заходу виявляли жвавий інтерес і до проявів громадсько-політичного життя України, контактували з самодіяльними суспільно-політичними об'єднаннями та їхніми лідерами.

З кінця 1917 р. розвідувально-підбивну роботу проти УНР розпочали більшовики, активізувалося також і російське монархічне підпілля, котре висувало гасло відновлення «єдиної і неподільної Росії».

Після підписання УНР 27 січня 1918 р. Брестського мирного договору з країнами Центрального блоку, який передбачав збройну допомогу УНР в боротьбі з радянськими військами та перебування великого австро-німецького військового контингенту в Україні, спеціальні служби Австрії та Німеччини отримали широкі можливості для ведення розвідки в Україні. Апарат розвідки австро-німецьких військових з'єднань на території України був досить великим. У Києві та Одесі діяли австрійські розвідувальні пункти. Ще раніше на території України австро-німецькими спецслужбами були створені потужні агентурні мережі. Після окупації України вони також отримали можливість користуватися послугами численної німецької колонії в Україні [384, с. 67].

Таким чином, значний обіг секретної інформації та спроби іноземних розвідок і внутрішнього противника завладіти нею поставили на порядок денний необхідність її захисту, а отже, і створення спеціального державного органу або окремого структурного підрозділу в його складі, який би виконував контррозвідувальну функцію.

Усвідомлення необхідності створення контррозвідки в майбутніх Збройних Силах України виразилось у формуванні у складі Генерального

Комітету комісії спеціальних служб. Даних про конкретні дії цієї комісії щодо створення спеціальних служб не збереглося.

Наступна спроба створення спеціального органу безпеки була зумовлена контрреволюційним заколотом генерала Корнілова. 27 серпня 1917 р. на об'єднаному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва для боротьби з «корніловщиною» створено Особливий Комітет по охороні революції. Але після ліквідації заколоту, за постановою Тимчасового уряду 2 вересня 1917 р., Комітет припинив свою діяльність, а за іншими даними – саморозпустився.

Тоді ж, 2 вересня, Комісія ухвалила рішення про створення Краєвого комітету оборони нового ладу при Генеральному Секретаріаті, відповідно до пропозиції С. Петлюри, який вважав доцільним створити орган, який би міг «...усовувати з посад і арештовувати осіб, про яких в «Краєвому Комітеті» будуть повні відомості в їх небезпечності для революції, переглядати їхнє листування, робити інші заходи і вживати міри, що будуть викликатися обставинами і характером боротьби з контрреволюцією» [358, с. 7]. При Комітеті утворювались інформаційна, військова і слідча комісії [358, с. 9].

До ідеї створення спеціального органу Центральну Раду змусили повернутись жовтневі події у Петрограді. 25 жовтня Центральна Рада обрала Комітет охорони революції в Україні. Однак цьому органу, який мав вирішувати найважливіші питання військового захисту та державної безпеки України, організувати роботу не вдалось.

Подібні намагання продовжувались: 13 листопада 1917 р. при Секретарстві внутрішніх справ була створена Комісія для охорони ладу в Україні (Комісія по охороні краю). До її складу увійшли по одному представнику від секретарств військових, земельних, продовольчих, судових справ, шляхів і національних справ [384, с. 55] Комісія була уповноважена видавати постанови, виконання яких було обов'язковим для

всіх державних органів. Паралельно з діяльністю Комісії почав діяти особливий Комітет по обороні України. Функції цих двох органів не були чітко розмежовані. Жоден з двох органів не зміг організувати протидію агресії більшовиків, яка почалася у грудні 1917 р. 6 квітня 1918 р. постановою Ради народних Міністрів Комісія по охороні порядку була скасована, а матеріали її діяльності та документи передані в Адміністративно-політичний департамент МВС України [384, с. 57].

Отже, як бачимо, на перших порах українські урядовці намагалися організувати проведення заходів, спрямованих на захист державної безпеки, шляхом створення координуючого органу, до якого б входили представники різних відомств. Однак перебіг подій показав неефективність такого підходу. Як вже зазначалось, зовнішня загроза поставила перед українською владою завдання розбудови власних збройних сил, а отже, визначила пріоритетність захисту інформації військового характеру.

Війна ж показала, що захист усіх видів інформації потребував значних змін і централізованої організації. Звісно, що про досвід, напрацьований в Російській імперії, знали і в урядах Української держави в 1917–1921 рр. У зв'язку з будівництвом нової незалежної Української національної держави всі уряди багато уваги приділяли побудові дієвої системи охорони не лише військових і державних секретів, а й усієї важливої військово-політичної інформації, та створенню спеціальних органів, які б займалися цими проблемами.

Усе це зумовило нормативно-правову базу органів безпеки України, а також пов'язану з її застосуванням практику: помітний поспіх у прийнятті власних нормативних актів і в багатьох випадках низька якість їх розробки з юридичної точки зору; широке застосування нормативно-правових актів Російської та Австро-Угорської імперій (як прямо, так і при

розробці власної нормативної бази); значне переважання підзаконних правових актів.

За часів Центральної Ради низка зовнішніх і внутрішніх умов призвели до необхідності створення спеціальних органів, які, в межах забезпечення державної безпеки, здійснювали захист секретної інформації. На цьому етапі діяльність таких органів не відзначалася ефективністю: у керівників країни не було чіткого уявлення про статус, функції, компетенцію і стратегічну лінію діяльності цієї інституції. Створення ж кількох, фактично аналогічних, структур проводилось поспіхом, без належної всебічної попередньої підготовки. По-друге, за низкою питань зазначені органи дублювали функції керівних та й низових структур інших відомств (військового, внутрішніх справ). Це викликало взаємні непорозуміння і гальмувало ініціативу як одних, так й інших. По-третє, до створення цих інституцій практично не залучались висококваліфіковані військовики та досвідчені керівники й співробітники спеціальних служб, які були в розпорядженні Генерального Секретаріату. По-четверте, за діяльністю створених комітетів і комісій не здійснювався необхідний та результативний контроль [384, с. 57].

Але переворот 29 квітня 1918 р., в результаті якого до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, перервав даний процес. Зауважимо, що за часів Гетьманату розвитку силових структур Української Держави приділяється більше уваги, ніж за Центральної Ради. Саме в цей час було усвідомлено необхідність протистояти цілій низці загроз українській державності. Однією з найбільших таких загроз стала розвідувально-підбивна діяльність радянських спецслужб, зокрема військової розвідки та контррозвідки Червоної Армії. Основний інтерес для противника становили дані щодо стану збройних сил і військового будівництва Гетьманату. Розвідувальна діяльність також проводилась з позицій дипломатичних представництв (консульства росії були відкриті в Києві,

Одесі, Харкові, Полтаві) [59, с. 76]. Інформацію для більшовиків здобували також прорадянські антигетьманські підпільні організації. Особливо розгалуженим було комуністичне підпілля в робітничих районах Катеринославщини, Донбасу і міст Південної України. Підпільну роботу більшовицьких організацій в Україні координувало Закордонне бюро ЦК КП(б)У.

Ще одним важливим елементом захисту інформації у досліджуваній період стало усвідомлення необхідності розвитку криптографічного захисту інформації. З метою запобігання витоку секретних відомостей у процесі зносин між центральними та місцевими органами МВС в Освідомчому відділі було розроблено спеціальний шифр і створено шифрувальну службу.

Не менш важливим завданням стало запобігання витоку секретної інформації через друковані засоби. Ця функція певною мірою могла виконуватись Особливим відділом Штабу Гетьмана П. Скоропадського. Зазначена державна структура займала центральне місце у системі спецслужб і правоохоронних органів Гетьманату. Її розпорядження були обов'язковими для співробітників Державної варти, дипломатичного й митного відомств, прикордонної, лісової та залізничної сторож. Відповідно до «Положення про Особливий відділ Штабу Гетьмана П. Скоропадського, компетенцію його посадових осіб і підрозділів» основним завданням відділу був збір інформації щодо діяльності антигетьманських політичних сил: партій, організацій та окремих осіб. Для його виконання відділ проводив агентурну роботу та здійснював цензуру поряд з дізнанням і слідством у справах політичного характеру [62, с. 43].

Отже, протягом нетривалого перебування при владі уряду П. Скоропадського проводилась робота по створенню ефективних

спеціальних органів Української держави. Їх структура та функції дозволяли виконувати основні заходи щодо охорони секретної інформації:

запобігання розголошенню секретної інформації та її здобуванню спецслужбами противника в органах державної влади, збройних силах, на шляхах сполучення, інших важливих для держави об'єктах та установах здійснювалось шляхом агентурно-оперативного забезпечення цих об'єктів контррозвідувальними органами гетьманату (Освідомчий відділ Департаменту Державної варти (ДДВ) МВС, Особливий відділ Штабу Гетьмана П. Скоропадського, Розвідувальний відділ Генерального штабу Збройних сил, Політичне бюро по справах контррозвідки);

заходи щодо криптографічного захисту інформації виконувались Освідомчим відділом ДДВ;

заходи щодо запобігання витоку секретної інформації через друковані засоби проводив Особливий відділ Штабу Гетьмана шляхом здійснення цензури;

діяльність освідомчого і легітимаційного відділів ДДВ була спрямована на дотримання певних обмежень щодо перебування й діяльності в Україні іноземців та на забезпечення функціонування низки інших дозвільних режимів.

Загалом, за час свого існування ні одна з проголошених українських держав не встигла прийняти жодного законодавчого акта, що запроваджував би нові або ж вдосконалював успадковані кримінально-правові норми, спрямовані на захист державної таємниці. Відсутнє було й саме нормативне визначення відомостей, що становлять державну таємницю. Втім, було б неправильним вважати, що українські державні установи не усвідомлювали важливості державної таємниці й не докладали відповідних зусиль щодо її збереження, але в тогочасній ситуації у цій діяльності переважали адміністративно-правові та

оперативні заходи, а нечисленні постанови чи інструкції мали статус підзаконних нормативно-правових актів.

Ще одним суб'єктом формування кримінально-правової системи охорони державної таємниці в період з 1917 р. по 1921 р. стала радянська влада, яка діяла паралельно з владою гетьманату.

Першочерговим завданням стало утримання захопленої влади, укріплення своєї позиції. З цією метою було створено – Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією.

Зважаючи на те, що період 1917–1921 рр. характеризувався наявністю національно-визвольного руху на території України, Українська Центральна Рада була не тільки головним його організатором, а також ініціатором таємних домовленостей, угод, що були покликані створити необхідні умови для забезпечення автономії України та утвердження української державності в період революції. Саме з діяльністю Української Центральної Ради пов'язуються перші зародки органів, які працювали з відомостями, що становили державну таємницю.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність нами розглянута в контексті доволі широкого історико-правового проміжку, що пояснюється характерними спробами становлення системи охорони державної таємниці на кожному з періодів, зокрема:

козацький (1648–1803 рр.), який можна поділити на:

а) період «визвольний» (1648–1657 рр.), тобто протягом гетьманування Б. Хмельницького, при якому було здійснено комплекс заходів, які дали значний поштовх організації контррозвідальних органів з метою здійснення захисту життєво важливої інформації;

б) період «руїни» (1657–1803 рр.) – формування системи охорони державної таємниці відбувалося на загальнодержавному і на рівні автономних органів влади, що підпадали під вплив гетьманів, які

намагалися сформувати власний державний механізм.

Загалом, у цей період формувалися, шляхом прийняття відповідних законодавчих актів, жорстокі покарання за розголошення державної таємниці, та формування органів, які забезпечували схоронність інформації та попереджали її виявлення. Основним видом інформації, яка захищалася, була військова, однак з'являється і новий вид інформації – службова.

Основною особливістю і підставою виділення даного етапу розвитку системи охорони державної таємниці є подвійна, паралельна діяльність всіх суб'єктів, які здійснювали керівництво державою, у даному випадку гетьмани та Російська імперія, а також диференціація суб'єктів й, відповідно, кваліфіковані види злочинів проти держави;

імперський (1803–1903 рр.) – розгорнуто діяльність зі створення та реформування вищих і центральних органів державного управління. Така діяльність по формуванню кримінально-правової системи охорони державної таємниці стала базою для сучасної кримінально-правової системи охорони інформації. Також було вдосконалено законодавчі акти, які встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення певної категорії злочинів проти держави. Основними видами інформації, які захищалися, була військова та службова. У цей час під державною таємницею розуміли відомості, які мали відношення до оборони країни, її зовнішньої безпеки, а під іншими таємницями – різноманітні службові секрети, розголошення яких призводило в основному до майнових збитків. Службова таємниця відрізнялася від державної тим, що відомості, які є державною таємницею, були передбачені спеціальними загальнодержавними переліками, а відповідні документи і предмети мали ступінь секретності «цілком таємно» та на той період «особливої важливості». Документам суворої звітності, які не містили державної таємниці, привласнювався гриф обмеження доступу «Для службового

користування»;

царський (1903–1918 рр.) – розширення і деталізація норм про кримінальну відповідальність за порушення різних видів таємниць. Прийняте Кримінальне Уложення у 1903 р. було спрямоване на уніфікацію всіх попередніх нормативно-правових актів, яким було внесено низку суттєвих змін щодо кримінальної відповідальності за порушення таємниці. Характерною була поява кваліфікованих складів порушення таємниць, що сприяло більш широкій диференціації кримінальної відповідальності за дані діяння.

Характерною ознакою цього періоду була боротьба за українську державність, особливою категорією відомостей, що становили державну таємницю, були відомості щодо організації революційного руху на території України. Інформацію, що становила державну таємницю того часу можна поділити на три категорії: загальна інформація, відомості військового характеру та інформація щодо зовнішньої політики.

Усі спроби у цей період було спрямовано на створення державних органів, основною діяльністю яких було централізоване управління охороною державної таємниці.

2.3. Система кримінально-правової охорони державної таємниці у радянський період

Загалом національна система охорони державної таємниці створювалась з урахуванням досвіду розвинених демократичних країн і випробуваних на практиці традиційних засобів і методів. Значною мірою сучасна Україна є спадкоємцем системи захисту секретної інформації, яка існувала за часів Радянського Союзу. Більшість елементів цієї структури було збережено, а згодом розвинуто і вдосконалено. Заходи, які вживає

держава, охороняючи свої секрети, мають бути адекватними загрозам (як зовнішнім, так і внутрішнім), що існують на даний момент. Ефективне вирішення цього питання можливе лише за умови комплексного підходу. Зрозуміло, що комплексний підхід включає дослідження виникнення потреби в охороні державної таємниці взагалі та особливостей формування цієї системи на території України зокрема, пізнання сутності, змісту та закономірностей розвитку системи охорони державної таємниці на різних етапах державного розвитку України. Крім того, для сучасної юридичної практики важливим є вивчення досвіду правового забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці на території України протягом історичного періоду його впровадження [250]. Отже, з метою з'ясування певних закономірностей та тенденцій розвитку системи збереження секретів і використання досвіду історичних аналогій на сучасному етапі розбудови цієї системи актуальним й, безперечно, доцільним є використання історичного аналізу цієї проблеми [41, с. 83–84].

Так, у 1917 р. відбулися відомі історичні події, які перевернули весь звичний уклад як у становленні монархії, розвитку суспільства, так і в системі правового регулювання різних сфер суспільного життя. Нова структура суспільства, державний уклад, керівництво, побоюючись проявів шпигунства, масових державних зрад, окремих дій, спрямованих на повалення існуючого ладу, вимагали створення органів та їх окремих структурних одиниць, які могли б ефективно протидіяти шпигунській діяльності у військах та в тилу, а також розголошенню таємної інформації особами, що мали до неї доступ з числа військовослужбовців, співробітників державних установ, в ході особистого спілкування, а також через органи друку.

Першим кроком у цьому напрямі стала організація органів контррозвідки. Постановою Ради Народних Комісарів (РНК) від 7 грудня

1917 р. при РНК РСФРР створено Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВНК). Дана організація була задумана, насамперед, як орган боротьби з саботажем у зв'язку з підготовлюваним загальним страйком службовців урядових установ. Згодом слова «і саботажем» у назві комісії були замінені на «і злочинами за посадою». Перші кроки ВНК були спрямовані проти порушень трьох видів: саботажу чиновників, «п'яних погромів» і бандитизму «під прапором анархізму» [31].

Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою (ВУНК) було створено Декретом Тимчасового Робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. Вона дублювала функції Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Захист секретних відомостей став однією з основних функцій новоствореної спецслужби майже з перших днів її існування. Зазначимо, що до революційних подій серйозних змін у справі організації захисту державної таємниці не відбувалося. При цьому, очевидно, що в період військових заворушень і протистоянь головною інформацією була саме військова, у зв'язку з чим боротьба зі шпигунством стала одним з основних завдань ВУНК.

Пізніше, 9 березня 1919 р. Всеросійською Надзвичайною Комісією було організовано в Україні Особливі відділи у військових частинах Українського фронту, які були підпорядковані Комісії, а 6 травня 1919 р. Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР прийняла Положення про особливий відділ при ВУНК, основним завданням якого було боротися з контрреволюцією і шпигунством у Червоній Армії і на флоті УСРР, виявляти шпигунів як на фронтах, так і в тилу. Повноваження ВУНК вести боротьбу з усіма контрреволюційними проявами, шпигунством, злочинами за посадою як на внутрішньому фронті, так і в армії, і на флоті були закріплені в новому Положенні про Всеукраїнську і місцеві

надзвичайні комісії, прийнятому Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) від 30 травня 1919 р. [35].

Новою владою більшовиків було видано низку нормативно-правових актів, що встановлювали відповідальність за вчинення контрреволюційних діянь, до яких відносилось і «розголошення секретних відомостей і документів» [450]. Одним з перших актів уряду радянської держави, спрямованих на запобігання витоку й розголошення державних секретів, була постанова Касаційного відділу ВЦВК від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційних трибуналів». У ній вказувалося: «Хто в тій чи іншій формі викривається в оголошенні, передачі військових таємниць, стратегічних планів, відомостей про військові сили чи озброєння представникам іноземних держав або контрреволюційним організаціям...» несе відповідальність перед революційним трибуналом [262, с. 23].

Вважається, що саме цей документ першим створював розгалужену систему кримінально-процесуальних норм.

Окрім того, задля збереження військової таємниці було введено жорстку військову цензуру (Військово-цензурне відділення при Оперативному відділі Народного комісаріату з військових справ, що почало діяти на території України з червня 1919 р.) [275, с. 62]. Зі створенням особливих відділів у системі органів державної безпеки служба військової цензури (з грудня 1921 р. – «політичний контроль») перейшла у їх розпорядження. Відомості, що підлягали попередньому перегляду військовою цензурою, були зазначені в особливому переліку.

Військово-цензурні відділення і місцеві цензори при військових комісаріатах здійснювали поштово-телеграфний контроль. Згодом стіл військової цензури структурно увійшов до органів державної безпеки, зокрема до інформаційної частини Оперативного відділу Особливого відділу ВНК.

Відповідно до «Положення про військову цензуру», прийнятого у грудні 1918 р., військова цензура з метою збереження військової таємниці здійснювала попередній огляд усіх творів преси, малюнків, фото- і кінознімків, призначених до оприлюднення, у яких повідомлялись відомості військового характеру, усіх призначених для опублікування наказів, офіційних повідомлень та іншого, що містили військові відомості, перегляд міжнародних і, в разі потреби, внутрішніх поштових відправлень і телеграм, контроль за міжміськими переговорами. Постановою РНК РСФРР від 13 жовтня 1921 р. було затверджено «Положення про військову цензуру ВНК» [83].

Ще одним каналом витоку відомостей секретного характеру могли стати друковані видання. Тому, влада більшовиків взяла курс на поступове встановлення контролю над видавничою справою, що реалізувалось у створенні окремих органів з метою об'єднання усіх видів цензури друкованих видань: в Україні – Центрального управління у справах друку при Головному управлінні політичної просвіти Наркомату просвіти УСРР, що було створене 11 серпня 1922 р. [41, с. 86].

Серед заборонених до друку і поширення видань зазначались ті, що «розголошують військові таємниці Республіки» [284, с. 57].

На території України видавничим монополістом став Відділ пропаганди і агітації при ВУЦВК, який централізував усю видавничу справу, починаючи від розподілу паперу та закінчуючи контролем у загальноукраїнському масштабі над усіма видавництвами.

У травні 1919 р. всі окремі видавництва при комісаріатах були об'єднані у Всеукраїнське видавництво, створене при ВУЦВК. А після затвердження РНК РСФРР «Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт)» при Міністерстві народного просвітництва (6 червня 1922 р.) орган з такими ж повноваженнями було створено і в Україні; постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 р.

створено Центральне управління у справах друку при Головному управлінні політичної просвіти Наркомату просвіти УСРР та його місцеві органи при губполітпросвітах [112].

У подальшому ці функції в різні часи виконували: Управління Уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі, Головне управління МВС, Головне управління військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР, Головне управління по охорони військових і державних таємниць у пресі Комітету з преси при РМ СРСР, Головне управління по охороні державних таємниць у пресі й інших засобах масової інформації та їх відповідні республіканські органи.

З прийняттям 13 жовтня 1921 р. РНК РСФРР «Положення про Військову цензуру» та «Переліку відомостей, що становлять таємницю і не підлягають поширенню», у яких мова велася про військову таємницю чи інші відомості, розголошення яких могло бути використане на шкоду «оборонній могутності Радянської Республіки», захист таємних відомостей стає однією з основних функцій держави. Ця функція виконувалась кількома органами під час проведення контррозвідувальних заходів у найважливіших сферах життєдіяльності держави (військовій, економічній тощо).

По мірі ж того, як збройний спротив новій владі придушувався, поступово змінювались і пріоритети у сфері захисту інформації. Все більшої ваги набуває питання захисту економічних відомостей, таємниць оборонного характеру, тоді як актуальність захисту відомостей військового характеру поступово зменшується.

Крім того, економічні перетворення, що почались в країні, потребували уніфікації режимно-секретної діяльності в державному масштабі та виділення окремого органу, який би контролював і координував режимно-секретну діяльність усіх радянських установ та підприємств.

Окрім цього, у 1920 р. НКВС, згідно з Постановою Ради праці і оборони від 18 серпня 1920 р., було надано виключне право визначати порядок в'їзду і виїзду в окремі місцевості. Таким чином, вперше було введене поняття території або району особливого режиму. Значно пізніше ці райони і території трансформуються в поняття «закриті міста», міста де розроблялися стратегічні завдання оборонного, наукового, економічного, військового характеру. І взагалі з початком розбудови в СРСР військової промисловості суттєво посилювались контррозвідальні заходи, спрямовані на недопущення витоку секретної інформації з оборонних об'єктів. А у 1927 р. у складі Економічного управління ОДПУ створено спецвідділ, якому було доручено організувати контррозвідальну роботу на об'єктах військової промисловості. Його діяльність поширювалась на всі державні підприємства.

13 жовтня 1921 р. Декретом РНК було затверджено Перелік відомостей, що становлять таємницю і не підлягають поширенню. Такий звіт мав загальний характер і містив більш розширений перелік, аніж ті, що існували раніше. Відомості ділилися на дві групи: військового та економічного характеру. Загалом такий нормативний акт став базою для сучасного звіту відомостей, що становлять державну таємницю, тобто акта, в якому зведено переліки відомостей, що згідно з рішеннями державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у визначених сферах, перелік яких, на сьогодні, значно розширено [19, с. 233].

Невід'ємною частиною зазначеного комплексу захисту стало встановлення правового порядку, що регламентував сам процес створення державних секретів і безпеку їхнього обігу – режиму секретності.

5 травня 1921 р. Постановою Раднаркому при ВНК було створено 8 спецвідділ при ВНК (з 6 лютого 1922 р. Спецвідділ Державного політичного управління (ДПУ)), який почав координувати всі заходи щодо

захисту державної таємниці [41, с. 86] і здійснював свої функції у Червоній Армії, флоті та на всій території країни. Окрім того, на основі Економічного відділу ВУНК створено Економічне управління (ЕКУ), яке здійснювало діяльність по захисту економічної інформації, яка мала значення для держави.

Також цього ж дня створено 8-й спецвідділу при ВНК. З 6 лютого 1922 р. по 25 грудня 1936 р. цей орган називався просто спецвідділ при ДПУ. ОДПУ – ГУ ДБ НКВС СРСР, а з 25 грудня 1936 р. по 9 червня 1938 р. – 9-й спецвідділ при ГУ ДБ НКВС СРСР. 1-й відділ цього органу займався «спостереженням всіма державними установами, партійними і громадськими організаціями по збереженню державної таємниці». Саме спецвідділ був головною організацією, яка координує всі заходи щодо захисту державної таємниці. Хоча основним завданням цього відділу була розробка керівних документів, які регламентували різні аспекти організації захисту державної таємниці. В різні часи ці ж функції виконували і 5-е управління МДБ СРСР, 6-е Управління КДБ СРСР [208]. У складі ДПУ України Спецвідділ створено вперше в січні 1924 р.

Органи ДПУ УСРР в цей період займались також визначенням переліку відомостей, листування з яких відносилось до категорії таємного, цілком таємного або такого, що не підлягає розголошенню. В березні 1924 р. Шифр-бюро ДПУ УСРР був підтверджений до дії циркуляр Спецвідділу ОДПУ від 22 грудня 1923 р. № 23981/С, що встановив подібний перелік у військовій, економічній, політичній та інших сферах державного життя [229].

Він періодично змінювався і доповнювався новими пунктами. У вересні 1926 р. Спецвідділом при ОДПУ був розроблений новий орієнтовний перелік питань таємного, цілком таємного і такого, що не підлягає розголошенню, листування; в лютому 1928 р. директивою ДПУ

УСРР був доопрацьований перелік фінансово-економічних питань таємного характеру тощо. Всі суперечки між установами стосовно втаємничення матеріалів або зняття з них грифу таємності відповідно до циркуляра ДПУ УСРР № 106644 від 4 листопада 1927 р. мали передаватись на розгляд Спецвідділу ДПУ УСРР [229].

Пересилка всіх категорій таємної кореспонденції здійснювалась виключно органами ДПУ УСРР. Ця функція покладалась на спеціально сформований в 1922 р. Фельд'єгерський корпус (ФК) ДПУ УСРР. Фельд'єгерський корпус ДПУ УСРР входив до складу Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР на правах відділу. Структурно він поділявся на інспекторський апарат, відділ з обміну державної кореспонденції та фельд'єгерський загін. Начальник ФК ДПУ УСРР напряму підпорядковувався начальнику АОУ ДПУ УСРР.

6 квітня 1927 р. ФК ДПУ УСРР на території України була поширена дія інструкції про обробку цілком таємної, терміново таємної і таємної кореспонденції фельд'єгерським зв'язком ОД-ПУ, оголошеної наказами ОДПУ СРСР № 133/49 за 1926 р. і № 24/7 за 1927 р. Вся вказана кореспонденція, залежно від її змісту, поділялась на категорії й вважалась літерною. До серії «К» належала цілком таємна і таємна кореспонденція, яка мала здаватись під особисту розписку до власних рук адресата. Літерою «А» позначалась термінова цілком таємна і таємна кореспонденція. Вся інша кореспонденція пересилалась під літерою «В». Літерна кореспонденція конвертувалась у встановленому Спецвідділом ДПУ УСРР порядку. На листах, що здавались фельд'єгерам ДПУ УСРР, мала бути чітко визначена адреса отримувача, координати відправника, ступінь важливості й терміновості листа. Якщо лист або пакунок відправлявся за межі УСРР, він мав оформлятись виключно російською мовою. Вся неналежним чином оформлена кореспонденція поверталась відправникам [213].

Перевезення таємної кореспонденції ФК ДПУ УСРР здійснювалось залізничними і водними шляхами сполучення. Наркомом шляхів сполучення СРСР 12 січня 1924 р. були видані накази № 2/С «Про користування Округами шляхів сполучення фельд'єгерським зв'язком Повноважних Представництв ОДПУ» і № 3/С «Про виділення особливих купе і місць в потягах для проїзду фельд'єгером ФК ОДПУ».

Під контролем органів ДПУ в цій сфері діяльності перебували й партійні установи, а також їх осередки в державних органах і громадських організаціях. На підставі постанови Секретаріату ЦК КП(б)У від 6 вересня 1927 р. і циркуляра ДПУ УСРР № 047493 від 5 травня 1928 р. передбачалось провести обстеження порядку ведення таємного діловодства, зберігання таємних матеріалів, а також перевірку осіб, які здійснюють таємне листування в міських районних комітетах КП(б)У. Проведення перевірки мало погоджуватись попередньо з окружними комітетами КП(б)У.

6 березня 1928 р. ДПУ УСРР надіслало директиву всім окрвдділам ДПУ щодо перевірки порядку ведення й зберігання таємного та цілком таємного листування фракцій КП(б)У в усіх професійних і громадських організаціях. 29 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК КП(б)У доручив Спеціальному відділу ДПУ УСРР проводити систематичні обстеження стану таємного та шифрувального діловодства й поводження з конспіративними матеріалами ЦК КП(б)У в усіх окружних партійних комітетах (ОПК), а висновки представляти на розгляд Секретаріату ЦК КП(б)У [229].

У грудні 1926 р. на президії Луганської окружної КК КП(б)У була заслухана доповідь окрвдділу ДПУ про наслідки обстеження в установах і підприємствах стану таємного, цілком таємного і мобілізаційного листування. У прийнятій постанові керівникам підприємств, де були виявлені порушення, оголошувалась догана, а у разі несвоєчасного

усунення причин, порушень, передбачалось зняття з посади та притягнення до кримінальної відповідальності. В грудні 1928 р. Секретаріат ЦК КП(б)У погодився з висновками, які виніс Спеціальний відділ ДПУ УСРР після обстеження таємного і шифрувального діловодства у Вінницькому ОПК, і запропонував останньому терміново виправити ситуацію.

Усі випадки порушення нормативно-правових актів, які регламентували режим таємності, розслідувались органами ДПУ УСРР. У 1928 р. співробітники Спецвідділу ДПУ УСРР вели дізнання з приводу виявлення у відкритих господарських приміщеннях ЦК КП(б)У на державних складах таємних документів і матеріалів, що не підлягали розголошенню.

Таким чином, в середині 1920-х рр. до компетенції органів ДПУ УСРР був віднесений комплекс функцій у сфері забезпечення режиму таємності – визначення переліку відомостей закритого характеру, допуск осіб до роботи з таємною інформацією, встановлення правил роботи з таємною документацією, організація таємного листування, обстеження стану таємного діловодства в державних і партійних установах: розслідування правопорушень тощо.

Монополізація органами ДПУ УСРР повноважень щодо забезпечення режиму таємності сприяла певною мірою посиленню службової дисципліни, поліпшенню стану захисту державної таємниці, зменшенню кількості правопорушень у цій сфері тощо. Водночас в умовах згортання НЕПУ та формування адміністративно-командної системи створена упродовж 1924–1928 рр. нормативно-правова база стала формально-юридичною основою для проведення органами ДПУ УСРР масових репресивно-каральних заходів.

Новий етап формування кримінально-правової системи охорони інформації (1922–1991 рр.), тобто формування радянської кримінально-

правової системи охорони державної інформації, є основним етапом формування національної системи охорони державної таємниці України. Саме цей період є найдовшим і найвагомішим, оскільки сильна централізована влада змогла сформувати дієвий апарат захисту державної таємниці, який, як відомо, славився своїми карально-репресивними діями.

Як зазначалося вище, створення власних органів, які б захищали українські державні утворення від витоку інформації з обмеженим доступом та від розвідувально-підривної діяльності спецслужб ворога, почалося ще за часів національних змагань 1917–1921 рр. Проте нетривале існування цих утворень, стан війни не дали змоги налагодити ефективну систему захисту інформації з обмеженим доступом та нормальне існування окремих її інститутів.

У часи створення СРСР законодавець намагався побудувати і розробити власну нову ефективну систему захисту державної таємниці, яка б відрізнялася від норм минулого. Розроблена й створена в УРСР система захисту державної таємниці, в модифікованому стані, продовжує існувати дотепер.

В Україні перший кодифікаційний акт, що систематизував норми радянського кримінального права, був затверджений ВУЦВК 23 серпня 1922 р. – Кримінальний кодекс УСРР [366; 401], в якому кримінальна відповідальність була передбачена тільки за розголошення державної, військової таємниць та економічних відомостей, що не є за своїм змістом спеціально охоронюваною державною таємницею, але не підлягають розголошенню у зв'язку з прямою заборонаю закону чи розпорядженням керівників відомств, установ і підприємств [61, с. 66–67]. Разом з тим КК УСРР 1922 р. ще не містив визначення державної таємниці [448, с. 218]. Зауважимо, що в ухвалі ЦВК РНК від 14 серпня 1925 р. «Про шпигунство, а також про збирання і передачу економічних відомостей, що не

підлягають оголошенню» вперше вказувалося, що державною таємницею, яка спеціально охороняється, вважаються відомості, наведені в особливому переліку, затверджену РНК СРСР 27 квітня 1927 р. [250].

14 серпня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про шпигунство, а також збирання і передачу економічних відомостей, що не підлягають оголошенню» [38]. Редакція цієї постанови дає розширене і юридично уточнене визначення шпигунства як злочину, цим самим внесено зміни в редакцію статті КК 1922 р. Зокрема, замість раніше обмеженого переліку мотивів вчинення злочину постанова не містить жодних мотивів, таким чином, покарання за шпигунство настає при будь-яких мотивах. Найважливішим нововведенням постанови є визначення державної таємниці: «Спеціально охоронюваною державною таємницею вважаються відомості, перераховані в особливому переліку, що затверджується РНК Союзу РСР і публікуються в загальну відомість». Постанова уточнила та розширила поняття шпигунства, передбаченого ст. 66 КК УСРР (1922 р.), однак виключила з нього склад «оголошення відомостей, що мають характер державної таємниці», який дійсно не мав ніякого відношення до шпигунства. Водночас законодавець не передбачив відповідну кримінально-правову норму, що встановлювала б відповідальність за розголошення державної таємниці, декриміналізувавши дане діяння під впливом загальної тенденції на звуження сфери злочинного діяння та пом'якшення відповідальності за злочини, не зумовлені низинними мотивами. Таким чином, кримінальній відповідальності за розголошення державної таємниці підлягали лише такі особи, умисел яких був спрямований на доведення цих відомостей до іноземної держави, або, інакше кажучи, які вчинювали діяння, з об'єктивної та суб'єктивної сторони охоплюване складом злочину «шпигунство».

Цікавим видається факт, що після часів існування Запорізької Січі продовжує поширюватися метод дезінформації, про що вже дещо зазначалося, тобто використання методу розповсюдження спотворених чи завідомо неправдивих відомостей для досягнення пропагандистських, військових, інших цілей. Так, постановою Політбюро ЦК РКП (б) від 11 січня 1923 р. створювалося при ДПУ спеціальне міжвідомче бюро з дезінформації (Дезінформбюро) у складі представників від ДПУ, ЦК РКП (б), НКЗС, РВС, РУ Штабу РККА. Основними завданнями бюро були: облік вступників в ДПУ і Розвідупра та інші установи; облік відомостей про ступінь обізнаності іноземних розвідок про Росію; облік і характеристика відомостей, що цікавлять супротивника; виявлення ступеня обізнаності супротивника про нас; складання і технічне виготовлення цілої низки помилкових відомостей і документів, що дають неправильне уявлення супротивнику; постачання супротивника згаданими вище матеріалами і документами проводити через відповідні органи ДПУ і Розвідупра. Згодом Оргбюро ЦК РКП прийняло постанову Про порядок зберігання секретних постанов ЦК РКП (б). Аналогічний документ був виданий і в Червоній Армії. Наказ РВСР № 2011 визначав порядок поводження з цілком таємною кореспонденцією.

Тим самим була закладена багаторічна практика численних ефективних операцій з дезінформації супротивника. Крім цього, інформація про рівень обізнаності супротивника дозволяла органам контррозвідки оперативно виявляти факти витoku секретної інформації і нейтралізовувати агентів противника [450, с. 62].

Також вживалися заходи по засекречуванню і маскуванню об'єктів військової промисловості. 9 липня 1927 р. спільним наказом Вищої Ради народного господарства (ВРНГ), Народного Комісаріату військових і морських справ і ОДПУ було введено в дію систему заходів по засекречуванню роботи підприємств військової промисловості.

Забезпечення секретності заходів, що проводились, потребувало належної уваги не лише з боку спеціальних органів, але й усіх міністерств, відомств, установ і підприємств, діяльність яких була пов'язана з державною таємницею. Тому необхідним стало створення органу, який би координував окремі види діяльності щодо захисту державної таємниці. З січня 1924 р. у складі ГПУ України було створено Спецвідділ, який об'єднував шифрувальну справу в усіх народних комісаріатах і центральних установах республіки. Співробітники Спецвідділу ДПУ УСРР проводили інструктажі з шифрувальної роботи в усіх народних комісаріатах і центральних установах, розробляли шифри для центральних відомств та установ, проводили роботу з підбору особового складу для шифрувальних органів, вели загальний облік і спостереження за дотриманням правил конспірації шифрувальної роботи [226, с. 129].

Констатуємо, що наприкінці 1920-х рр. була проведена уніфікація складу секретних органів і встановлена стандартна номенклатура посад секретних апаратів установ та організацій. У центральних апаратах створені секретні відділи, в решті наркоматів – секретні частини, а в главках, управліннях та відділах, відповідно, секретні частини і секретні відділення. Номенклатура посад секретних органів включала: завідувач, інструктори, секретарі (помічники секретарів), кореспонденти, старші друкарки (друкарки), помічники секретарів, архіваріуси. Структура секретних органів передбачала: секретне діловодство, машбюро, креслярське бюро, стенографічне бюро, групу контролю, групу по обліково-розподільній роботі, бюро пропусків і довідок. Конкретний склад секретних органів визначався наркоматами за узгодженням із спецвідділом при ОГПУ. Служби захисту інформації називалися по-різному: секретні частини, підвідділи секретного діловодства, шифрувальні відділи тощо.

Вже 16 лютого 1926 р. постановою ЦВК і РНК СРСР затверджений Перший загальносоюзний перелік відомостей, що становили державну таємницю (призначався для посадових та інших осіб державних підприємств, установ і організацій, чия службова діяльність була пов'язана з секретним діловодством, а також з проведенням секретних робіт, і мав гриф «Цілком таємно») [378]. Цей перелік був дещо ширшим за попередній, прийнятий в 1921 р., оскільки всі відомості були розділені вже на три групи, було додано ще «зведення іншого характеру», тобто ті відомості, які за своїм характером не належали ні до відомостей військового, ні до економічного характеру. Окрім цього, саме в цьому акті було введено три категорії секретності. Вказаним у Переліку відомостям був привласнений один з трьох грифів секретності: «цілком таємно», «таємно» і «не підлягає оголошенню», що стало максимально наближено до сучасного стану речей.

Але перелік мав низку недоліків. Тому, через два місяці, спецвідділ при ОГПУ видав секретний (закритий) «Перелік питань секретної, цілком таємної і що не підлягає оголошенню інформації». Тепер всі відомості були розділені на чотири категорії: питання військового характеру; питання фінансово-економічного характеру; питання політичного (партійного) характеру; питання загального характеру.

27 квітня 1926 р. РНК СРСР прийняв постанову «Про затвердження переліку відомостей, що за своїм змістом є державною таємницею, яка спеціально охороняється» [378]. Це був перший загальносоюзний перелік відомостей, що становили державну таємницю. У ньому держава відкрито визначила категорії відомостей, що становили держтаємницю, зміст яких було доведено до самих широких мас.

Загальносоюзні переліки відомостей, що становили державну таємницю, відкритого і закритого типу отримали подальший розвиток серед комплексу адміністративно-правових інститутів (режимів),

спрямованих на захист державної таємниці. Аналогічні детальні переліки, що мали закритий характер, було затверджено у 1948, 1956, 1959, 1966 і 1980 рр., відкритий, які публікувались до загального відома, – у 1947 і 1956 рр. [378].

Унаслідок прийняття зазначених вище документів, у 1926 р. було прийнято низку загальносоюзних інструкцій, які регламентували окремі питання організації і ведення секретного діловодства, зокрема:

Інструкція з ведення секретного і шифрувального діловодства;

Інструкція місцевим органам ОГПУ по спостереженню за постановкою секретного і мобілізаційного діловодства;

Інструкція з ведення архівного діловодства і здачі справ в органи Центр архіву;

Інструкція про порядок заготовляння і конвертування кореспонденції, пересилається дипломатичною поштою;

Інструкція про порядок стенографії на секретних нарадах і засіданнях;

Інструкція про порядок ведення та зберігання секретного листування [450, с. 71].

Однак названі вище інструкції втратили свою актуальність і чинність після видання 30 травня 1928 р. Спецвідділом ОДПУ першої загальносоюзної Інструкції з таємного діловодства [355], метою якої була детальна регламентація обігу секретних документів у всіх абсолютно організаціях. Також було відділено шифрувальні органи від секретних. Начальником Спецвідділу Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) всім особам, які вели таємну та мобілізаційну роботу, заборонялось відвідувати іноземні місії та представництва, а також підтримувати стосунки з співробітниками цих установ. Встановлений порядок допуску осіб до таємного і мобілізаційного діловодства

розповсюджувався на всі державні, партійні, професійні та громадські установи й організації.

Врешті, такий стан речей не зіграє на руку радянському народові й потягне за собою ситуацію, коли в часи існування Радянського Союзу буде засекречено величезний масив інформації, який би не мав стати закритим.

Водночас усе більше посилюються кримінальні репресії і посилення заходів покарання, що було характерним для кримінального права 1930-х рр. Це викликало необхідність внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу УРСР 1922 р. Саме в ці роки в сфері кримінального та кримінально-процесуального права відбулися серйозні деформації, які повністю зруйнували гарантії прав особистості в кримінальному судочинстві.

8 червня 1927 р. приймається новий Кримінальний кодекс УРСР, до якого були включені «Положення про злочини державні», «Положення про військові злочини» і деякі інші. Однак розвиток командно-адміністративної системи управління вимагав нових визначень і доповнень у кримінальному праві. Протягом двох наступних років після прийняття КК УРСР 1927 р. було прийнято 56 законодавчих актів з питань кримінального права, які значно збільшили кількість складів злочинів. При цьому значних змін у перелік і конструкцію складів контрреволюційних злочинів порівняно з КК УСРР 1922 р. і тими доповненнями, які були зроблені законодавчими органами до 1927 р., внесено не було [158].

Кримінальний кодекс УРСР від 8 червня 1927 р. містив аналогічні положення. Стаття 54 у розділі «Контрреволюційні злочини» передбачала відповідальності за шпигунство, тобто «...за передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що змістом своїм є спеціально охоронювана державна таємниця, чужоземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам...».

Кваліфікуючими ознаками злочину було «спричинення або можливість спричинення особливо тяжких наслідків для інтересів Союзу РСР».

За передачу, викрадення або збирання для передачі економічних відомостей, що своїм змістом не є спеціально охоронюваною державною таємницею (а спеціально охоронюваною державною таємницею вважалися відомості, наведені в окремому перелікові, що його затверджує РНК СРСР), але які не підлягають оголошенню через безпосередню заборону закону або з наказу керівників урядництв, установ і підприємств, за винагороду або даремно організаціям і особам, зазначеним вище, також встановлювалася кримінальна відповідальність.

Розділ «Військові злочини» передбачав відповідальність за передання чужоземним урядам, ворожим арміям і контрреволюційним організаціям, а також викрадення чи збирання для передання відомостей про озброєні сили та обороноздатність СРСР [158].

27 липня 1927 р. ЦВК і РНК СРСР приймають «Положення про військові злочини», яке у ст. 25 передбачає кримінальну відповідальність військовослужбовців за розголошення державної таємниці, що відноситься до військових відомостей. Положення даної кримінально-правової норми без змін входять у КК УСРР (1927 р.) [119].

Поряд з кримінально-правовим захистом відомостей, що становили державну таємницю, у розділі третьому «Посадові (службові) злочини» КК УСРР (1927 р.) була ст. 109, яка передбачала відповідальність посадових осіб за розголошення («повідомлення, передачу або збирання з метою передачі» відомостей, що не підлягали оголошенню, тобто службові таємниці.

Диспозиція даної правової норми розширювала порівняно з диспозицією ст. 117 КК УСРР (1922 р.) коло діянь, за вчинення яких наставала кримінальна відповідальність, і мала більш конкретний

характер. Водночас законодавець не вказав, які саме відомості не підлягають оголошенню посадовими особами.

Як зазначає В. В. Кухар, особливістю кримінального законодавства цього періоду було те, що військовослужбовці не несли відповідальності за розголошення державної таємниці, крім випадків зради Батьківщині чи шпигунства [174, с. 6]. Це було прогалиною законодавства, що негативно позначалось на судовій практиці, коли випадкам розголошення державної таємниці посадовими та іншими особами давалась неправильна кваліфікація за аналогією зі шпигунством.

У зв'язку з існуванням нового Кримінального кодексу 8 червня 1934 р. було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про кримінальне покарання за зраду Батьківщини» [392]. Постанова містила широкий перелік діянь, які охоплювалися цим складом злочину. До них належали шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон. За ці злочини встановлювалася найвища міра покарання – розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставин – позбавлення волі строком до 10 років з конфіскацією майна.

Після такої уваги захисту державної таємниці виникла природня необхідність на державному рівні сформулювати єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку секретних документів, режиму секретності на підприємствах, в установах та організаціях.

Так, у 1928 р. Спецвідділом ОДПУ видано першу загальносоюзну «Інструкцію з секретного діловодства», яка вводила в дію «Перелік питань цілком таємного, таємного і такого, що не підлягає оголошенню, листування» [109, с. 223]. Такі загальносоюзні інструкції в подальшому затверджувались у 1940, 1948, 1959, 1965, 1972 та 1987 рр.

У 1929 р. була прийнята нова Інструкція місцевим органам ОГПУ по спостереженню за станом секретного і мобілізаційного діловодства

установ і організацій [392]. Тим самим були підтверджені функції ОГПУ по контролю за дотриманням вимог секретного діловодства.

Велику увагу в СРСР приділяли захисту військової інформації. З цією метою було видано кілька розпорядчих документів, в яких викладено порядок забезпечення охорони військової інформації. Це, зокрема, «Настанова з мобілізаційної роботи у військових частинах, управліннях, установах і закладах РСЧА», введена в дію наказом Наркомвоєнмора СРСР № 070 від 25 вересня 1930 р. і пізніше 20 червня 1940 р. Ще один наказ НКО СРСР № 024 увів в дію «Положення про центральну військову цензуру». Приділяли увагу в РСЧА й збереженню в таємниці інформації про дислокацію військ. Так, зокрема, ці питання регулював наказ НКО СРСР № 0105 «Про заходи щодо зашифровки найменувань військових частин і збереження в таємниці дислокаційних відомостей» (1937 р.). Вже на початку Другої світової війни наказом НКО СРСР № 0150 від 4 вересня 1939 р. введено в дію «Настанову з секретного діловодства в РСЧА». Звичайно, що головним її призначенням було запобігання витоку військової інформації [240].

У передвоєнний період 2 січня 1940 р. Постановою РНК затверджено нову «Інструкцію з ведення секретних і мобілізаційних робіт і діловодства в установах і на підприємствах», яка регламентувала наступні питання: розподіл відомостей за ступенями їх секретності, порядок розробки переліку відомостей, що підлягають засекречуванню, і порядок встановлення та зміни грифу таємності; функції 7 відділу УДБ, функції й відповідальність керівників установ за стан режиму секретності; назва секретних органів, порядок їх створення і ліквідації, основні завдання; вимоги до працівників, які допущені до роботи з секретною інформацією; порядок оформлення допусків до секретних робіт і документів; вимоги з обмеження доступу до секретної інформації; порядок ведення секретного діловодства і роботи з документами в секретних

бібліотеках та архівах; порядок поводження із шифротелеграмами в установах, що не мають шифрувальних органів; порядок збереження секретних і мобілізаційних документів; порядок обліку, збереження спецпродукції і поводження з нею; вимоги до виробництва кіно- і фотозйомки; порядок проведення секретних засідань.

Природньо, що боротьба зі злочинами, які посягали на збереження державної, військової та службової таємниці, значно посилилася в роки Другої світової війни. Допомога військовому командуванню і політорганам в охороні військових секретів у частинах і з'єднаннях Діючої армії, забезпечення збереження державної і військової таємниці у тилкових районах СРСР були в числі основних завдань органів держбезпеки. На особливо важливих об'єктах промисловості й транспорту вводився інститут помічників директорів оборонних об'єктів з найму і звільнення. В основному це були офіцери органів державної безпеки. Вони отримували від агентурного апарату сигнали про порушення режиму секретності та іншу важливу для органів держбезпеки інформацію, вживали заходів з усуненню цих порушень, особисто брали участь у перевірці даних про підозрілу поведінку окремих осіб [114, с. 351]. Велику роль у забезпеченні державної безпеки відіграло введення військової цензури (введено постановою ДКО від 6 липня 1941 р.) [41, с. 86].

З початком Великої Вітчизняної війни, яка висунула особливі вимоги до законодавства та органів правосуддя, боротьба зі злочинами взагалі й тими, що посягали на збереження державної, військової та службової таємниці зокрема, значно посилилася. Так, в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» (22 червня 1941 р.) зазначалося, що «як виняток з діючих правил про розгляд судами кримінальних справ у місцевостях, де оголошено воєнний стан, всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку та державної безпеки, передаються на

розгляд військових трибуналів, а саме: а) справи про державні злочини...» [329].

Особливо важливим в умовах воєнного часу було збереження посадовими і приватними особами державної та службової таємниць. Витік цих відомостей до противника міг завдати значної шкоди обороноздатності та наражав на серйозну небезпеку країну загалом. У зв'язку з цим 15 листопада 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, що містять державну таємницю», який передбачав кримінальне покарання за розголошення державної таємниці не тільки для посадових, але й для приватних осіб, що було новим у кримінально-правовій практиці радянської держави. Каральним органам, таким чином, було «розв'язано руки» не тільки щодо «секретноносіїв», які розголосили довірену їм державну таємницю, але й щодо інших осіб, які випадково дізналися про цю таємницю та переказали її іншим.

15 листопада 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, що містять державну таємницю», який передбачав кримінальне покарання не тільки для посадових, але й для приватних осіб за розголошення державної таємниці, що було новим у кримінально-правовій практиці радянської держави [450, с. 27–28]. Для посадових осіб санкція передбачала позбавлення волі на строк до 5, а за умов тяжких наслідків – до 10 років. Для приватних осіб розголошення «відомостей, які завідомо є державною таємницею», загрожувало трирічним ув'язненням.

Указ не увійшов до Кримінальних кодексів союзних республік, а діяв як загальносоюзний закон, тому випадки розголошення державної таємниці кваліфікувалися безпосередньо за цим Указом, а справи про такі злочини були підсудні військовим трибуналам.

Завдання посилення охорони державної таємниці в післявоєнний час ніскільки не ослабли, навпаки, посилилися. Майже відразу по закінченню війни на міжнародній арені починається нове протистояння наддержав, т. зв. «холодна війна», а отже, захист секретних відомостей не лише не втрачає актуальності, а й надалі відіграє одну з основних ролей у справі забезпечення державної безпеки.

З метою перекриття каналів витоку важливих відомостей до супротивника з боку радянських громадян, установлення єдності в кримінальному законодавстві щодо суб'єктів розголошення державної таємниці 9 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР видала новий Указ «Про відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, що містять державну таємницю», який посилював караність розголошення державної таємниці та диференціював відповідальність залежно від суб'єкта злочину, чітко визначивши категорію осіб, які були суб'єктами втрати документів і розголошення відомостей (посадова особа, військовослужбовець, приватна особа [378]. Указ, таким чином, зберігав загальну відповідальність за розголошення державної таємниці. Якщо відповідну позицію попереднього Указу 1943 р. ще можна виправдати надзвичайними умовами воєнного часу, то в даному випадку було явне порушення прав людини, піднесене в ранг закону.

Виданий Указ 1947 р., встановивши єдність кримінального законодавства з цього питання, передбачив три таких склади злочину: розголошення державної таємниці, втрата документів та інших матеріалів, що містять державну таємницю, оголошення за межею держави винаходів, відкриттів і удосконалень.

Після цього у 1947 р. Радою Міністрів СРСР було опубліковано постанову «Про встановлення переліку відомостей, складових державної таємниці, розголошування яких карається згідно із законом». У цьому переліку були виокремлені: відомості військового характеру, відомості

економічного характеру, відомості про відкриття, винаходи та удосконалення невоєнного характеру і зведення іншого роду. Через рік, 1 березня 1948 р., було прийнято іншу постанову, яка утвердила «Перелік найголовніших відомостей, що становлять державну таємницю», у якому відомості поділялися на групи: мобілізаційні питання та відомості про резерви; відомості військового характеру; відомості економічного характеру: промисловість, корисні копалини, сільське господарство, транспорт і зв'язок; фінанси; зовнішня політика і торгівля; питання науки та техніки: атомна енергія, радіолокаційна техніка; реактивна техніка, відкриття та винаходи, відомості з картографії, геології; відомості про Арктику; різні відомості.

У березні 1954 р. після утворення КДБ при Раді Міністрів СРСР було передано й функції забезпечення охорони державної таємниці. Вже у 1956 р. Головою КДБ при РМ СРСР було затверджено «Інструкцію із забезпечення збереження державної таємниці в установах і на підприємствах СРСР» [355]. В ній викладено завдання секретних відділів, секретних частин; описано необхідні вимоги до приміщень секретних відділів і частин та їх охорони; визначено допуск осіб до документів та інформації «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно»; крім того, визначено обов'язки осіб, допущених до роботи з документами з грифами «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно»; чітко визначено ступінь секретності.

Документ регулював ведення документації з грифами «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно» робіт, розробку, облік і розмноження, збереження «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно» креслень і технічної документації; розмноження видань з грифами «цілком таємно» і «таємно» у друкарнях; ведення «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно» діловодства; складання і проходження шифротелеграм; користування «особливої важливості»,

«цілком таємно» і «таємно» відомостями у відрядженнях; правила проведення нарад з «особливої важливості», «цілком таємно» і «таємно»; створення та функціонування бібліотек та зберігання в них видань з грифами «цілком таємно» і «таємно» тощо. Основні положення цього документа свідчать про вмілу організацію органами КДБ забезпечення захисту одного з найважливіших видів інформації з обмеженим доступом – державної таємниці.

Наприкінці 1950-х рр. під час відчутної відлиги назріла потреба в черговій кодифікації кримінального законодавства про державні злочини. 25 грудня 1958 р. був прийнятий Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», згідно з яким перший і другий розділи КК (1927 р.) трансформувалися відповідно в «Особливо небезпечні державні злочини» та «Інші державні злочини» [447, с. 110]. Суттєвим нововведенням такого нормативно-правового акта стало встановлення диференційованої відповідальності за розголошення державної таємниці залежно від того, чи не спричинило воно тяжкі наслідки (ст. 12). У цьому кримінально-правовому акті відповідальності за розголошення державної таємниці приватною особою не встановлено.

Норми загальносоюзного закону без будь-яких змін увійшли до КК Української РСР, який був прийнятий 28 грудня 1960 р. та введений у дію 1 квітня 1961 р. Правова норма, що встановлювала кримінальну відповідальність за розголошення державної таємниці (ст. 67 КК УРСР 1960 р.), проіснувала у редакції ст. 12 Закону (1958 р.) до вересня 2001 р., тобто залишалася незмінною протягом понад 40 років.

З прийняттям Кримінального кодексу УРСР 1960 р. кримінально-правовими засобами також охоронялася інформація, яка є власністю держави, а також інформація фізичних чи юридичних осіб [156].

Глава 1 Кодексу «Злочини проти держави», підглава 1 «Особливо небезпечні злочини проти держави» містила норму про державну зраду у

формі шпигунства. Визначальним є те, що безпосереднім об'єктом цього складу злочину є державна безпека України в двох її аспектах: зовнішня і внутрішня, а також те, що названі діяння можуть бути вчинені лише з прямим умислом.

Такий склад злочину традиційно лишається формальним – він вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у законі дій незалежно від того, чи була заподіяна шкода безпеці України.

Спочатку Кодекс як самотійну форму державної зради називав видачу державної чи військової таємниці іноземній державі. Під видачею законодавець розумів діяння особи, яка вже володіла такими відомостями по службі або роботі й передала їх іноземній державі або її представнику. У цьому випадку було відсутнє попереднє збирання вказаних відомостей для їх передачі. Останнє є характерним для розуміння передачі вказаних відомостей при шпигунстві. Пізніше законодавець припинив відносити видачу до зради. Видачу такої таємниці треба розглядати як одну із складових частин передачі, яка характерна для шпигунства, інакше кажучи, видачу державної чи військової таємниці іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам треба розглядати як один із способів шпигунства. Таке положення знайшло відображення у ст. 68 Кодексу.

Шпигунство як форма державної зради полягало в передачі або зберіганні з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, які містять державну чи військову таємницю, а також відомостей, які не становлять такої таємниці, але передаються чи збираються за завданням іноземної розвідки для використання їх на шкоду інтересам України.

Також КК УРСР містив окрему статтю «Шпигунство» (ст. 57), суб'єктом такого злочину, на відміну від попереднього, є іноземний громадянин або особа без громадянства. Якщо дії, що становлять

об'єктивну сторону даного злочину, вчинені громадянином України, то він несе відповідальність за наявності підстав за ст. 56.

Підрозділ 2 Розділу 1 Кодексу містить перелік інших злочинів проти держави, серед них «Розголошення державної таємниці» (ст. 67), що визначає кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі по службі чи роботі, при відсутності ознак державної зради або шпигунства.

Об'єктом злочину є життєво важливі інтереси України – у сфері оборони, економіки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, зовнішніх відносин і охорони правопорядку.

Розголошення полягає в незаконному обнародуванні відомостей, які містять державну таємницю (внаслідок чого ці відомості стали надбанням сторонніх осіб). Форми розголошення таких відомостей можуть бути різноманітні. Сам факт розголошення відомостей, які містять державну таємницю, якщо вони були сприйняті як такі сторонніми особами, утворює склад закінченого злочину. З суб'єктивної сторони розголошення державної таємниці може бути вчинене як умисно, так і необережно. Суб'єктом розголошення державної таємниці можуть бути посадові особи, яким такі відомості стали відомі по службі.

Розголошення державної таємниці відрізняється від державної зради у формі шпигунства, де передача відомостей, які містять державну таємницю, пов'язана з наявністю іноземного адресата і бажанням винного, щоб такі відомості стали надбанням іноземної держави, іноземної організації або їх представників.

Інший склад злочину – втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 68), особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановлених правил поведінки із зазначеними документами або предметами, тобто цей злочин містить такі ознаки:

порушення правил користування (шляхом дії чи бездіяльності); вихід таких відомостей з володіння особи (тобто втрата можливості розпоряджатися ними), якій вони були довірені; ознайомлення/можливості ознайомлення з ними сторонніх осіб. Втрата предметів або документів, що містять державну таємницю, вважається закінченим злочином незалежно від того, чи заподіяла така втрата шкоду інтересам України.

Кримінальний кодекс 1960 р. містив ще одну статтю, що визначала злочин «Передача іноземним організаціям відомостей, що становлять службову таємницю». Предметом посягання у цьому випадку можуть бути тільки відомості, які містять службову таємницю. Якщо предметом посягання є відомості, що містять державну чи військову таємницю, винний, при наявності всіх необхідних для того ознак, підлягає відповідальності за державну зраду у формі шпигунства [156].

В середині 1960-х рр. стало очевидним, що багато відомостей секретного характеру про об'єкти оборонних галузей промисловості противник отримує в результаті радіоперехоплення і використання інших технічних засобів збирання інформації. З цього часу почала активно складатись система протидії технічним розвідкам.

1 жовтня 1970 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо посилення режиму секретності», якою протидію технічній розвідці було включено в загальнодержавну систему захисту секретів як її важливий складовий елемент.

Постановою РМ СРСР № 903-303 від 18 грудня 1973 р. «Про протидію іноземним технічним розвідкам» було утворено систему комплексної протидії технічним розвідкам противника на чолі з загальнодержавним органом – Державною технічною комісією СРСР по протидії іноземним технічним розвідкам, створеною на базі існуючих підрозділів МО і КДБ СРСР. Саме на неї були покладені функції протидіяти витoku інформації технічним шляхом. Це доводило, що увага

до захисту державної таємниці не була меншою, прикладом того є створення у 1973 р. Державної технічної комісії з протидії іноземним технічним розвідкам (Держтехкомісія СРСР) [41, с. 86].

Значимим є також прийняття Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15 листопада 1976 р. № 941-323 «Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи збереження державних секретів».

У середині 70-х рр. XX ст. в СРСР загалом та в Україні зокрема завершилось створення загальнодержавної системи охорони державної таємниці. Основними структурними елементами цієї системи були галузеві міністерства, державні комітети, підприємства, установи та організації, а також міністерства, державні комітети та відомства, що мали спеціальну (надвідомчу) компетенцію з цих питань, діяльність яких будувалася в централізованому порядку під керівництвом ЦК КПРС та вищих органів державної влади та управління.

До органів державного управління, що мали надвідомчу компетенцію, належали КДБ при РМ СРСР, МО СРСР, Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР, Державна технічна комісія СРСР з протидії іноземним технічним розвідкам, МВС СРСР, МЗС СРСР, Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР, Державний комітет Ради Міністрів СРСР із зовнішньоекономічних зв'язків, Міністерство зв'язку СРСР, Державний комітет Ради Міністрів СРСР з науки і техніки, Вища атестаційна комісія при Раді Міністрів СРСР, Головне управління геодезії та картографії при Раді Міністрів СРСР, Академія наук СРСР, Держплан СРСР, Держпостач СРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР. Всі ці міністерства і відомства виконували функції органів державного управління в певних сферах адміністративно-політичної діяльності СРСР. Тому вони були наділені повноваженнями не тільки щодо керівництва підлеглими їм установами, підприємствами, організаціями, але також виконували

функції координуючо-регулюючих органів державного управління загалом у конкретній сфері адміністративно- політичної діяльності.

Коли ж у період перебудови в колишньому радянському суспільстві прискорився розвиток інформаційних процесів, проблеми правового регулювання режиму секретності та обізнаності громадян про режимно-секретну діяльність держави постали достатньо гостро. Їх нерішучість спричинила хворобливі реакції суспільства і, як наслідок, неадекватне емоційно-психологічне реагування на зусилля держави щодо забезпечення збереження державної таємниці. У 1988 р. в колишньому СРСР вперше гласно постало питання про необхідність правового регулювання інформаційних відносин і режиму секретності.

Варто зазначити, що у другій половині 1980-х рр. у Радянському Союзі відчутною стала потреба в удосконаленні системи охорони секретів.

Важливим елементом складання перебудовчої радянської системи охорони інформації з обмеженим доступом було прийняття Інструкції з забезпечення режиму секретності в міністерствах, відомствах, на підприємствах, в установах і організаціях СРСР, яку введено в дію Постановою Ради Міністрів СРСР від 12 травня 1987 р. № 556-126. У цій Інструкції захист інформації з обмеженим доступом на підприємствах і установах покладался на режимно-секретні органи, які створювалися на правах структурних підрозділів. До складу структурних підрозділів входили підрозділ режиму і підрозділ секретного діловодства. Крім того, Інструкція конкретизувала забезпечення охорони інформації з обмеженим доступом в організаціях та установах.

Фактично саме за цією Інструкцією здійснювався захист інформації з обмеженим доступом аж до розпаду СРСР і створення на його теренах незалежних держав, які почали створювати свої системи охорони інформації.

Усі функції по захисту державної таємниці було покладено на контррозвідувальні органи, у зв'язку з чим у подальшому оперативні заходи поєднано з діяльністю по організації та контролю за дотриманням режимно-секретних вимог.

Не варто забувати і про цензуру, яка на той період розвитку системи поділялась на два види: відкрита та закрита. Так, з метою уніфікації усієї видавничої справи і недопущення витоку інформації в ЗМІ про СРСР 21 грудня 1987 р. Головлітом було затверджено «Єдині правила друкування несекретних видань»; 25 березня 1988 р. – «Положення про порядок підготовки матеріалів, призначених для відкритого опублікування і видання з грифом «Для службового користування» (Положення–88). Відповідно до цих документів і здійснювалося забезпечення охорони інформації в пресі.

Таким чином, органи та підрозділи державної безпеки здійснювали захист секретної інформації шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретної діяльності, військової цензури та ін. Крім діяльності спецслужби, роль якої у збереженні секретної інформації визначальна, було створено механізм захисту від розголошення секретної інформації через друковані органи. Закладена в ті часи структура проіснувала протягом усього періоду існування СРСР і була успадкована незалежною Україною. Оскільки більшість елементів цієї структури було збережено, а згодом розвинуто й удосконалено, при подальшій її адаптації до умов сьогодення необхідно використовувати досвід становлення цих систем, звичайно ж з урахуванням різниці історичних епох.

В умовах тоталітарного політичного режиму захист державної таємниці набуває гіпертрофованих форм, супроводжується масовими порушеннями прав людини. У Радянському Союзі мало місце існування фактично двох систем таємниці: державна і партійна. Традиційно існуючі

стереотипи примату влади над правом зумовили триваючу впродовж багатьох років політико-правову ситуацію, коли секретність виступала як соціальний інститут, що підносився над багатьма соціальними інститутами.

Демократичні зміни в країні настійно вимагали трансформації всієї системи віднесення відомостей до державної таємниці, обмеження її законодавчими рамками. В умовах радикальних змін у політичному і економічному устрої країни, раніше розроблені механізми захисту державної таємниці перестали відповідати новим умовам і значною мірою втратили свою ефективність.

Соціальна і політична перебудова, формування ринкової економіки призвели до необхідності істотної зміни інформаційних відносин у суспільстві. Сьогодні право людини і громадянина на інформацію – одне з невід’ємних прав, закріплених Конституцією України.

Водночас система охорони державної таємниці в СРСР характеризувалася певною ефективністю, а її окремі елементи, якщо вони не суперечать нормам чинного законодавства, можуть бути використані й сьогодні.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що створення власних органів, які б захищали українські державні утворення від витоку інформації з обмеженим доступом і від розвідувально-підривної діяльності спецслужб ворога, почалося ще за часів національних змагань 1917–1921 рр. Однак нетривале існування цих утворень у стані війни не дало змоги налагодити ефективну систему захисту інформації з обмеженим доступом та існування окремих її інститутів.

З приходом радянської влади внутрішній розвиток країни і зовнішня обстановка зумовили необхідність захисту певних видів інформації, а це, своєю чергою, змушувало державу реагувати шляхом вжиття адекватних заходів, зокрема створювати відповідні органи які б реалізовували її

політику у сфері захисту інформації. За такої влади було закладено основи системи захисту секретної інформації, яка ефективно діяла впродовж кількох наступних десятиліть.

Початком стало затвердження у 1926 р. «Першого загальносоюзного переліку відомостей, що становили державну таємницю» (призначався для посадових та інших осіб державних підприємств, установ і організацій, чия службова діяльність була пов'язана з секретним діловодством, а також з проведенням секретних робіт, і мав гриф «Цілком таємно») та прийняття постанови «Про затвердження переліку відомостей, що за своїм змістом є державною таємницею, яка спеціально охороняється», якою визначено по категоріях перелік відомостей, що становили державну таємницю та охоронялись державою.

Своєю чергою, створені суб'єкти, повноваження яких на той час відповідали наявним вимогам, захист секретної інформації здійснювали шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретної діяльності, військової цензури тощо. Крім діяльності спецслужби, роль якої у збереженні секретної інформації була визначальною, було створено механізм захисту від розголошення секретної інформації через друковані органи. Закладена в ті часи структура проіснувала протягом усього періоду СРСР і була успадкована незалежною Україною. Тому при подальшій її адаптації до умов сьогодення необхідно використовувати досвід становлення цих систем, звичайно ж, з урахуванням різниці історичних епох.

Загалом радянський етап формування кримінально-правової системи охорони інформації (1922–1991 рр.) є основним етапом формування національної системи охорони державної таємниці України, а також найдовшим і найвагомим, оскільки сильна централізована влада змогла сформувати дієвий апарат захисту державної таємниці, який, як відомо, прославився своїми карально-репресивними діями.

2.4. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України

Як вже було досліджено, протягом історії розвитку людства інформація розглядалася як важливий військовий, політичний, економічний і соціальний фактор, що обумовлює стрімкий розвиток держави, суспільства та особистості в конкретних історичних умовах.

Одна з головних особливостей сучасності полягає в колосальному збільшенні інформації, її значущості, прагненні суспільства до відкритості економічних, культурних, наукових зв'язків на основі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. В умовах посилення міждержавних зв'язків, існування конкурентної боротьби за сфери впливу на міжнародній арені, тотального використання новітніх технологій, становлення економічних ринків, питання захисту державних секретів залишаються важливими на порядку денному. Сьогодні в Україні активно відбувається процес формування інформаційного суспільства, що створює широкі можливості для активного й ефективного розвитку суспільства, держави, міжнародного співтовариства. Однією з ознак цього процесу є інформаційні відносини, у межах яких відбувається реалізація права суб'єктів на інформацію. Такі відносини виникають у зв'язку зі збиранням, розповсюдженням, перетворенням і використанням інформації.

Проблема охорони і захисту інформації ускладнюється тим, що реалізація охорони будь-якої інформації з обмеженим доступом відбувається тепер в умовах демократизації суспільства, боротьби за цивільні права та свободу доступу до інформації. А це потребує високої

правової культури від тих, хто покликаний на практиці забезпечувати належний захист інформації з обмеженим доступом.

Погоджуємося з Ю. О. Дрейсом, який зазначає, що на початок незалежності України практичні питання охорони державної таємниці регламентувалися закритими підзаконними нормативними актами, тобто фактично мало місце відчуження питання охорони державної таємниці від суспільства, внаслідок чого публічно не розглядалися принципи діяльності, її елементи, організаційна структура, критично не аналізувався механізм і методи, їх ефективність і дієвість [474, с. 176].

Водночас, характеризуючи основні засади режиму державної таємниці, варто зазначити, що період існування колишнього СРСР й до 1992 р. характеризувався відсутністю в Україні чіткого та якісного інформаційного законодавства. Так, наприклад, бракувало законодавчих актів щодо регулювання державної таємниці та інформації взагалі. Відносини, що виникали у сфері охорони державної таємниці, регулювалися на рівні урядових рішень, які у більшості випадків мали закритий характер і не давали змоги ознайомитися з ними як ученим-юристам, так і широкому загалу [446, с. 69].

Варто ще раз наголосити, що система охорони державної таємниці формувалася на основі системи колишнього СРСР. З моменту незалежності в Україні система захисту такої інформації почала трансформуватися та удосконалюватися, що було зумовлено новим рівнем міждержавних й інформаційних відносин, новими методами доступу до секретної інформації та іншими факторами, які й обумовили необхідність удосконалення існуючої системи. Тому й не є дивним той факт, що в Україні останнім часом зросла кількість спроб порушити режим захисту державної таємниці, виявлено низку фактів вивідування та передачі відомостей, що становлять державну таємницю. Так, у непростий для країни час виявлено низку безпрецедентних фактів шпionaжу, державної

зради, вивідування та передачі державної таємниці, особливо військового характеру, серед останніх: збирання інформації криптографічного та технічного характеру, передача таємної інформації про найновітніші системи самонаведення боєголовок та ін. Зазначені факти становлять загрозу національним інтересам і завдають нищівного удару безпеці України.

Чинне законодавство регулює охорону інформації, державної таємниці, утвердження інформаційного суверенітету України, її права на встановлення особливого порядку користування і розпорядження інформацією з обмеженим доступом, тобто відомостями конфіденційного або таємного характеру, правовий статус яких передбачений законодавством України і доступ до яких обмежений власником таких відомостей. У ст. 17 Конституції України закріплено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [132]. У ст. 34 проголошено право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію [132].

Разом з цим право доступу до інформації, передбачене у Конституції й інших нормативно-правових актах, не є абсолютним, оскільки законодавством встановлено обмеження на доступ до певних видів інформації. Чинне законодавство забезпечує захист інформації, утвердження інформаційного суверенітету України, її права на встановлення особливого порядку користування і розпорядження будь-якою інформацією з обмеженим доступом.

Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України варто розпочати з того, що після проголошення незалежності нашої держави, у 1992 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято рішення «Про захист таємної та службової інформації» [324], яке стало

підґрунтям для регулювання державної таємниці, а Верховною Радою України прийнято Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657 «Про інформацію» [325], що став нормативно-правовим актом, який регулює, серед іншого, суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречування, розсекречування її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України, визначаючи при цьому основи державної інформаційної політики.

Так, ст. 21 «Інформація з обмеженим доступом» цього Закону України визначає, що такою є конфіденційна, таємна та службова інформація.

У цьому контексті відразу хочемо зауважити, що якщо говорити про державну таємницю як різновид секретної інформації, то можна з упевненістю сказати, що наразі захист такої інформації знаходиться на досить високому як правовому, так і на організаційному рівні, чого не можна, на жаль, сказати про інші види інформації, що належить до інформації з обмеженим доступом. Дуже часто серед видів таємної інформації, крім державної таємниці, важко навіть знайти встановлену на законодавчому рівні структуру конкретної таємниці, хоча чітке закріплення такої структури має особливо важливе значення, оскільки інакше фактично відбувається обмеження права на інформацію. Шляхом аналізу змісту правових норм, що регулюють функціонування окремих таємниць, звичайно, можна визначити таку структуру, однак це негативно впливає на якість правового регулювання таких відносин та є дуже заплутаним. Тому актуальною є ідея щодо прийняття Закону України «Про інформацію з обмеженим доступом», який значною мірою полегшив би регулювання інформаційних відносин у цій сфері.

Чи не єдиною законодавчою основою встановлення видів таємної інформації є ст. 8. Закону України «Про доступ до публічної інформації»,

в якій визначається, що таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю [313]. Отже, таємниця певної інформації може встановлюватися виключно законом і ніяким іншим нормативно-правовим актом. Це ґрунтується, зокрема, і на положеннях Конституції України, ч. 3 ст. 32 якої передбачає, що кожен громадянин має право знайомитися з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Наведене конституційне положення найкращим чином відображає суть таємної інформації – це та інформація, яка потребує захисту і для якої такий захист встановлюється безпосередньо законом [132].

Водночас не всі види таємної інформації прямо називаються такими в законах, як і не всі «таємниці» можна віднести до таємної інформації, зазначають автори наукового коментаря до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [313]. У цьому випадку варто сказати про розмежування таких видів інформації, як таємна та конфіденційна. Перша відмінність цих видів інформації полягає у тому, що таємна інформація має більш важливе значення, а обмеження доступу до неї здійснюється відповідно до закону, незважаючи на бажання особи, якої ця інформація якимось чином стосується. Водночас для того, щоб надати інформації статусу конфіденційної, першочерговим є волевиявлення власника або розпорядника такої інформації. Другою відмінністю є те, що режим доступу конфіденційної інформації встановлюється тим, хто його обмежив, тобто фізичною або юридичною особою, тоді як режим доступу до таємної інформації встановлюється виключно на підставі закону. Незважаючи на те, що таємна інформація охороняється законом, така інформація все ж може бути розголошеною у разі надання особою, якої вона стосується, відповідного дозволу на таке оприлюднення або

самостійно оприлюднити її. Але до моменту такого розголошення інформація знаходиться під охороною закону [446, с. 71].

Варто також сказати, що інколи конфіденційна інформація може одночасно бути таємною. При цьому таємна інформація не є однаковою і відрізняється такими ознаками, як:

- предмет інформації, що охороняється;
- суб'єкти, які зобов'язані зберігати таємницю від розголошення;
- взаємозв'язок з професійною чи службовою діяльністю.

На підставі аналізу різних видів таємниць, передбачених законодавством, до професійної таємниці зараховують: лікарську, адвокатську, аудиторську, нотаріальну, таємницю сповіді, журналістських джерел, страхування, таємницю слідства, таємницю нарадчої кімнати тощо. Натомість, таємниця особистого життя містить таємницю про: стан здоров'я, кореспонденцію, усиновлення, заповіт, голосування, державну реєстрацію актів цивільного стану.

Службову таємницю, за визначенням О. Яременка, становлять тільки відомості про діяльність державних та муніципальних органів, які визначені керівником того чи іншого органу [470, с. 99]. Своєю чергою, В. М. Лопатін трактує об'єкт службової таємниці як конфіденційну інформацію, яка захищається законом, і яка стала відомою державним органам та органам місцевого самоврядування на законних підставах і в силу виконання їх представниками службових обов'язків, а також службова інформація про діяльність державних органів, доступ до якої є обмеженим законом або внаслідок службової необхідності.

З даною позицією, на нашу думку, неможливо погодитись, оскільки:

1) суб'єктами отримання і зберігання від незаконного розголошення службової таємниці є фізичні особи, які, відповідно до закону, є державними службовцями;

2) така інформація отримується зазначеними вище особами відповідно до закону в процесі своєї службової діяльності;

3) відомості, які вона містить, відносяться як до конфіденційної, так і до таємної інформації;

4) до такої інформації не може бути віднесено державну таємницю та службову інформацію.

Таким чином, на нашу думку, під поняттям «службова таємниця» потрібно розуміти будь-яку інформацію з обмеженим доступом (крім державної таємниці та службової інформації), яка була отримана державними службовцями під час виконання своєї службової діяльності, та яка не підлягає розголошенню, крім випадків, передбачених законом.

Звертаючи увагу на ту обставину, що суб'єктами отримання професійних таємниць повинні бути фізичні особи, які не відносяться до державних службовців, тобто осіб, які відповідно до Закону України «Про державну службу» не займають відповідних посад державних службовців в органах виконавчої влади, у правовій науці виокремлюють певні критерії, за наявності яких інформація може бути віднесена до професійної таємниці, а саме:

1) така інформація довірена або стала відомою особі виключно через виконання нею своїх професійних обов'язків;

2) особа, якій довірено таку інформацію, не повинна перебувати на державній або муніципальній службі;

3) заборона на поширення довіреної або такої, що стала відомою, інформації, яка може зашкодити правам або законним інтересам довірителя, встановлена законом;

4) така інформація не може бути віднесена до предмета розгляду відомостей, що становлять державну таємницю [138, с. 138]. Наприклад, особа з метою захисту своїх прав та законних інтересів може звернутися за допомогою до адвоката чи психолога, для розпорядження своїм майном –

до нотаріуса, у разі захворювання – до лікаря, за духовною підтримкою і сповіддю – до священнослужителя тощо. Така позиція дає нам підстави під професійною таємницею розглядати певну інформацію, яка стала відомою особі виключно в силу виконання нею своїх професійних обов’язків, не пов’язаних з державною або муніципальною службою.

Втрата або розголошення комерційної таємниці є суттєвою загрозою інформаційній безпеці суб’єкта господарювання. Комерційна таємниця – це визначена у певній формі секретна інформація, яка є невідомою широкому загалу та має комерційну цінність, що зумовлює вжиття відповідних заходів для її захисту суб’єктами, які здійснюють контроль над нею. Режим доступу до такого виду інформації встановлюється її власником, своєю чергою, органи державної влади, котрі мають законні підстави для отримання такої інформації, мають дотримуватися відповідних процедур доступу, з метою недопущення порушень законних прав власника на таку інформацію.

На думку фахівців, до комерційної таємниці можна віднести технологію виробництва, технологічні засоби та обладнання, модифікацію раніше відомих технологій і процесів, перспективні методи управління, виробничі, комерційні та фінансово-кредитні відносини з партнерами, факти ведення переговорів щодо купівлі-продажу тощо [5, с. 107]. Інші науковці виокремлюють також такі види інформації, яка становить комерційну таємницю: концептуальну, організаційну, технологічну, параметричну, експлуатаційну [32].

Закон України «Про інформацію» (1992 р.) [325] став фундаментом для прийняття інших законів, положень та інструкцій, що регулюють порядок обігу й захисту різних видів інформації з обмеженим доступом, на кшталт: Положення про порядок і умови надання органам державної виконавчої влади підприємствам установам і організаціям дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов’язаної з державною таємницею, та

про особливий режим цієї діяльності, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 426 від 20 червня 1994 р.; Інструкція про порядок охорони державної таємниці, а також іншої інформації з обмеженим доступом, що є власністю держави, під час прийому іноземних делегацій, груп та окремих іноземців і проведення роботи з ними, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 558 від 22 травня 1996 р.; Положення про порядок надання, скасування та переоформлення допуску громадян України до державної таємниці, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 30 липня 1996 р.; Положення про порядок надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять відомості, що становлять державну таємницю, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 538 від 8 червня 1998 р. тощо.

Не варто забувати і про Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [330], який сьогодні також відіграє досить важливу роль при забезпеченні охорони державної таємниці. Так, зазначеним Законом України передбачено перевірку осіб у зв'язку з отриманням допуску до державної таємниці, у разі звернення із запитом про таку перевірку уповноважених органів, установ та організацій. Така перевірка здійснюється у межах проведення оперативно-розшукових заходів (ст. 6).

Запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку:

а) з їх допуском до державної таємниці. Згідно із Законом України «Про державну таємницю» допуск до державної таємниці – оформлення права громадянина на доступ до секретної інформації. Залежно від ступеня секретності інформації встановлюються такі форми допуску до державної таємниці:

форма 1 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно»;

форма 2 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «цілком таємно» та «таємно»;

форма 3 – для роботи з секретною інформацією, що має ступінь секретності «таємно».

Терміни дії допусків:

для форми 1 – 5 років;

для форми 2 – 7 років;

для форми 3 – 10 років.

Допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його за умовами своєї службової, виробничої, наукової чи науково-технічної діяльності або навчання, органами СБУ після проведення їх перевірки. В окремих випадках, які визначаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, за погодженням з СБУ громадянам України віком від 16 років може надаватися допуск до державної таємниці із ступенями секретності «цілком таємно» та «таємно», а віком від 17 років – також до державної таємниці із ступенем секретності «особливої важливості».

Порядок надання допуску до державної таємниці визначається в постанові Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 р. № 1601 «Про затвердження положень з питань державної таємниці та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» [319]. Перевірка громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці здійснюється органами СБУ у двомісячний строк у порядку, встановленому Законом України «Про державну таємницю» і Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

У разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці України, оголошення рішення про проведення мобілізації та (або) введення правового режиму воєнного стану допуск до державної таємниці громадянам України, яких призивають на військову службу, а також військово-службовцям та працівникам Збройних Сил України (далі – ЗСУ), інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які переміщуються на посади, зайняття яких передбачає наявність допуску до державної таємниці, надається у десятиденний термін.

У травні 1993 р. з метою реалізації державної політики національної безпеки України у сфері охорони державної таємниці було створено спеціально уповноважений центральний орган державної виконавчої влади – Державний комітет з питань державних секретів України (Держкомсекретів України). На Держкомсекретів України були покладені такі завдання: участь у формуванні та реалізації проведення державної політики з охорони державної таємниці у сферах оборони, економіки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку; організація, координація та контроль режимно-секретної діяльності державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності [212, с. 101].

Прийнятий згодом, у 1994 р., Закон України «Про державну таємницю» визначив особливий порядок правового регулювання державної таємниці [311], який є єдиним нормативно-правовим актом, що регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречування, розсекречування її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної

безпеки України. Тому в аспекті дослідження проблематики варто зупинити на ньому увагу.

Прийняття такого Закону свого часу змінило правовий режим службової таємниці, тобто особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному симбіозі юридичних засобів і створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права. В інформаційному просторі України ця інформація займає не дуже значну частку, на відміну від тієї кількості інформації, що була засекречена в часи СРСР, так, зокрема, лише за перші часи незалежності було розсекречено понад 100 тис. документів, які містили державну таємницю.

Державна таємниця стосується чітко окреслених сфер державної діяльності – оборони; економіки, науки і техніки; зовнішніх відносин; державної безпеки і охорони правопорядку, що закріплено в ст. 6 Закону України «Про державну таємницю» [311], розширений перелік міститься у Зводі відомостей, що становлять державну таємницю [104].

Державна таємниця за своєю природою є одним з важливих інститутів права, що дозволяє встановити міру інформаційної захищеності, оптимально співвіднести інтереси особи, суспільства і держави, визначити кордони і межі дозволеного втручання в межах закону в сферу приватного та особистого інтересу. Результативність та ефективність заходів, що реалізуються державою в сфері захисту таємниці, безпосередньо залежить від нормального функціонування державно-правових інститутів (інститут законодавчої, виконавчої і судової влади), у тому числі й від кримінально-правового регулювання інформаційних відносин.

З 1990-х рр. ступінь секретності «таємно» став надаватися не службовій, а державній інформації, а відомості економічного, науково-технічного чи іншого характеру, що не є державною таємницею, але не

підлягають розголошенню, визначаються як конфіденційна інформація, що є власністю держави [249]. Прийняття Закону України «Про державну таємницю» визначило основні засади формування державної політики щодо державної таємниці як складової частини загальнонаціональної політики та забезпечення її безпеки від внутрішніх і зовнішніх загроз. Саме на його підставі розв'язуються проблеми суспільних відносин, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, її засекречуванням і охороною з метою захисту життєво важливих інтересів України.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» державна таємниця (або ж секретна інформація) – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою. Таким чином, нормами Закону виокремлено 4 сфери, стосовно яких інформація може бути віднесена до державної таємниці (ст. 8).

Основним критерієм віднесення інформації до державної таємниці в Україні є те, що її розголошення завдаватиме або може завдати шкоди інтересам національної безпеки України. Оцінка такої інформації повинна даватися критично, з урахуванням сучасних умов, та зважаючи на історичний досвід. Водночас забороняється відносити до державної таємниці будь-які відомості, якщо цим звужуватимуться зміст і обсяг конституційних прав та свобод людини і громадянина, які є невідчужуваними та непорушними, згідно зі ст. 21 Конституції України, або завдаватиметься шкода здоров'ю та безпеці населення.

Так, відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» до державної таємниці не може відноситися інформація:

про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, про вплив товару (роботи, послуги) на життя та здоров'я людини;

про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян;

про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;

про факти порушень прав і свобод людини і громадянина, про незаконні дії державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб та інша інформація, доступ до якої відповідно до законів і міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути обмежено.

Законом України «Про державну таємницю» визначається низка правопорушень, за вчинення яких настає відповідальність. Зокрема, посадові особи та громадяни, винні у:

розголошенні державної таємниці;

втраті документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації;

недодержанні встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації;

засекречуванні інформації, що не може належати до секретної;

навмисному невіднесенні до державної таємниці інформації, розголошення якої може завдати шкоди інтересам національної безпеки України, а також необґрунтованому заниженні ступеня секретності або необґрунтованому розсекречуванні секретної інформації;

безпідставному засекречуванні інформації; наданні грифу секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної

інформації, яка не становить державної таємниці, або ненаданні грифу секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю;

безпідставному скасуванні чи зниженні грифу секретності матеріальних носіїв секретної інформації;

порушенні встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці;

порушенні встановленого законодавством режиму секретності та невиконанні обов'язків щодо збереження державної таємниці;

невжитті заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпеченні контролю за охороною державної таємниці;

провадженні діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без одержання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщенні державних замовлень на виконання робіт, доведенні мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

недодержанні вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства і проведення роботи з ними;

невиконанні норм і вимог технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення цілісності цієї інформації або просочення її технічними каналами, несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність [311].

У 1995 р. введено в дію Звід відомостей, що становлять державну таємницю (ЗВДТ), який визначив конкретні категорії інформації у сферах

оборони, економіки, зовнішніх зносин, державної безпеки й охорони правопорядку, що становлять державну таємницю, та розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України. Пізніше цей нормативний акт втратив чинність на підставі наказу СБ України «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» від 12 серпня 2005 р. № 440, який теж втратив чинність на підставі чинного наказу СБ України «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» від 23 грудня 2020 р. № 383 [104].

ЗВДТ – акт, в якому зібрані переліки відомостей, що згідно з рішеннями державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у визначених Законом України «Про державну таємницю» сферах [311]. Він є єдиною формою реєстрації таких відомостей в Україні. З моменту його опублікування держава забезпечує захист і правову охорону відомостей, які зареєстровані в ньому. Варто зазначити такий цікавий момент, що уперше Звід відомостей було надруковано аж через півтора роки після прийняття Закону, 18 серпня 1995 р. в «Урядовому кур'єрі». Зазначений Звід відомостей був неодноразово передрукований. Однак перші зміни до нього, внесені наказами Держкомсекретів № 2 від 29 вересня 1995 р., № 3 від 12 грудня 1995 р., № 1 від 16 січня 1996 р. і № 2 від 6 лютого 1996 р., не публікувалися. Два перші накази мали гриф секретності «таємно», а інші два – «для службового користування». Цілком очевидним є те, що така ситуація є порушенням законодавства. Згодом Зводу відомостей взагалі було надано гриф «таємно» і його було видалено з усіх комп'ютерних правових систем. Чинний Звід відомостей, що становлять державну таємницю, опубліковано в усіх обов'язкових офіційних виданнях і джерелах.

Звід відомостей, що становлять державну таємницю, формується органами СБ України на підставі рішень державних експертів з питань таємниць – посадових осіб, уповноважених здійснювати віднесення

інформації до державної таємниці у визначених сферах, зміни ступеня секретності цієї інформації та її розсекречування; а у випадках, передбачених ст. 12 Закону України «Про державну таємницю», – на виконання рішень суду.

У ЗВДТ відомості, що становлять державну таємницю, розміщені за сферами та подані у вигляді таблиці, де визначено: номер статті ЗВДТ (1); зміст відомостей (2); ступінь секретності (3); строк рішення про віднесення інформації до державної таємниці (4); суб'єкти режимно-секретної діяльності, державними експертами яких прийняті рішення про віднесення інформації до державної таємниці (5).

Законом передбачено три ступені секретності, що визначають рівень охорони державною інформації:

«особливої важливості»,

«цілком таємно»,

«таємно».

Рішення про віднесення інформації до державної таємниці діє впродовж певного терміну: для інформації «особливої важливості» – не більше 30 років, для інформації «цілком таємно» – 10 років, для інформації «таємно» – 5 років. Після закінчення терміну дії режиму секретності експерт з питань таємниць робить висновок про відміну рішення щодо віднесення відомостей до державної таємниці або приймає рішення про продовження терміну дії вказаного рішення в межах зазначених вище термінів.

Таким чином, наявна ціла низка правових норм, які можуть бути згруповані у правовий інститут державної таємниці.

Прийняття Законів України «Про інформацію» та «Про державну таємницю» було важливим моментом на шляху побудови сучасних законодавчих основ у сфері охорони державної таємниці. Такими нормативно-правовими актами визначено основні засади охорони

секретної інформації та врегульовано суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням і розсекречуванням її матеріальних носіїв. Вони стали помітним кроком на шляху від тотального засекречування інформації за часів СРСР до регулювання питань таємності, притаманного демократичній країні, – зазначає А. І. Марущак [201, с. 123]. Крім того, вказаний законодавчий акт закріпив розподіл сфер компетенції державних органів. Цей Закон також регулює суспільні відносини, які пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречування та/або розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України.

У новій редакції Закону України № 3855-XII від 21 вересня 1999 р. СБ України визначено як головний орган державної влади, який уповноважений забезпечувати охорону державної таємниці в Україні. Окрім того, зазначений Закон України розпочав створення правової основи для функціонування системи охорони державної таємниці [311]. Завдання оперативних підрозділів СБ України – захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від РПД іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці [297, с. 41].

Серед нормативно-правових актів СБУ щодо регулювання режиму державної таємниці потрібно назвати: наказ «Про затвердження форм документів для оформлення громадянам допуску до державної таємниці та порядку їх заповнення» від 4 лютого 2002 р. за № 179/ 6467, яким затверджено форми облікової картки громадянина про надання допуску до державної таємниці, журналу реєстрації облікових карток про надання доступу, картки про результати перевірки у зв'язку з допуском

розглядається питання про надання допуску до державної таємниці, картки з анкетними даними на громадянина, щодо якого розглядається питання про надання допуску до державної таємниці [321]; наказ «Про затвердження зобов'язання громадянина України у зв'язку з допуском до державної таємниці» від 28 серпня 2001 р. № 753/5944, яким затверджено зобов'язання громадянина України у зв'язку з допуском до державної таємниці та анкета для оформлення допуску до державної таємниці [318].

Прийняття у 2003 р. Закону України «Про основи національної безпеки України» стало ще одним кроком на шляху забезпечення національного інформаційного суверенітету та національної безпеки загалом. Цей Закон України визначив суб'єктів та об'єктів національної безпеки, встановив основні напрями розвитку політики державної безпеки та був чинним до 08 липня 2018 р. Сьогодні чинним є Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII [327].

Надалі питання щодо визначення та розмежування повноважень державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створення основ для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, запровадження всеосяжного підходу до планування у сферах національної безпеки і оборони врегульовуються Законом України «Про національну безпеку України» [291].

Режим таємності в системі органів державної влади було встановлено на основі Постанови Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. № 1561-12, яка затвердила Порядок організації забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах, організаціях. Пізніше і цей нормативно-правовий акт втратив чинність. Сьогодні діє Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і

організаціях, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 939. Головною метою такої Постанови є захист і забезпечення таємної інформації. У зазначеному порядку встановлено основні засади та вимоги до функціонування режиму секретності (порядок користування, зберігання, транспортування секретної інформації тощо), у будь-якому органі, установі або організації незалежно від форми власності, в роботі яких має місце державна таємниця. Цікаво, що спочатку відповідному документу було надано гриф обмеження доступу «Таємно». З першого погляду можна погодитися з тим, що такому досить важливому документу надано гриф обмеження доступу і це є позитивним моментом, особливо з огляду на забезпечення безпеки. Водночас варто сказати, що відповідні відносини мають регулюватися на рівні закону, а не підзаконним нормативно-правовим актом.

У січні 2011 р. було прийнято Закон України «Про доступ до публічної інформації», яким у ст. 6 визначено в якості публічної інформації з обмеженим доступом наступні види інформації: конфіденційну, таємну та службову інформацію [313]. Ухвалення Верховною Радою України такого Закону та нової редакції Закону України «Про інформацію» сприяло визначенню поняття «таємна інформація». Зокрема, у ст. 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації» таємна інформація це – інформація, доступ до якої обмежується відповідно до ч. 2 ст. 6 цього Закону України, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу, передбачену законом, таємницю [313]. Це визначення дає підстави виокремити такі ознаки таємної інформації:

до таємної інформації належать державна, професійна, банківська або інша передбачена законом таємниця;

залежно від виду таємниці її втрата або розголошення може

зашкодити особі, суспільству чи державі;

таємність інформації встановлено законом.

Варто зазначити, що законодавством визначено не всі сфери суспільних відносин у державі, в яких може функціонувати державна таємниця, однак зазначені вище сфери є найбільш важливими. Такі сфери державного життя відіграють вагомую роль у забезпеченні національної безпеки. Особливо варто наголосити, що будь-яка інформація, що циркулює у зазначених сферах, є державною таємницею, тому законодавством встановлюються відповідні категорії державної таємниці. Відтак, державною таємницею буде вважатися лише та інформація, яку буде віднесено конкретно до відповідної категорії. Поряд з цим варто наголосити, що, незважаючи на важливість державних інтересів у сфері інформації, не треба забувати і про інтереси суспільства і громадянина. Так, наприклад, Законом встановлено перелік відомостей, які не можна засекретити, а, відповідно, і відносити до державної таємниці:

про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту;

про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян;

про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;

про факти порушень прав і свобод людини і громадянина;

про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

інша інформація, яка відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути засекречена [313].

Адміністративна відповідальність за порушення державної таємниці настає в межах ст. 212-2 КУпАП «Порушення законодавства про державну таємницю» [122] (що не є об'єктом дослідження).

Кримінально-правовий захист інформації, що має статус державної таємниці, знайшов безпосереднє відображення у Розділі XIV Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації», а також розділах I та XIX Особливої частини КК України [155].

Так, кримінальна відповідальність за посягання на державну таємницю, порушення встановленого порядку її збереження передбачена у наступних статтях: розголошення державної таємниці (ст. 328); втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329), а також державна зрада (ч. 1 ст. 111); шпигунство (ст. 114); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2); розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422).

Предметом кримінальних правопорушень найчастіше виступають певним чином матеріалізовані відомості (документи, інші матеріальні носії секретної інформації, предмети, відомості), що становлять державну таємницю.

Кваліфікованим видом цих кримінальних правопорушень переважно є спричинення тяжких наслідків. Чи є ті або інші наслідки тяжкими – питання, яке має вирішуватися залежно від сукупності обставин, що характеризують ступінь секретності інформації, її якість і кількість, чи

була фактично використана на шкоду інтересам України, правам та законним інтересам громадян тощо.

Так, до тяжких наслідків можна віднести випадки, коли відповідні державні органи вимушені були істотно змінювати зміст стратегічних, оперативних, мобілізаційних та інших важливих планів, організацію охорони об'єктів, систему зв'язку, напрями науково-дослідних чи конструкторських робіт, що було пов'язано із заподіянням державі значної матеріальної шкоди тощо.

Говорячи про родову належність державної таємниці, ми зазначали про такі складники:

це інформація (відомості) про явища, процеси, події, що відбуваються в житті людей, суспільства, держави;

не підлягають розголошенню;

їх розголошення може спричинити шкоду або створити загрозу;

внаслідок цього інформація має захищатися від доступу до неї третіх осіб;

протиправні дії щодо такої інформації тягнуть за собою юридичну відповідальність. Окрім зазначеного, такі дії одночасно мають негативно оцінюватись з боку суспільства.

Аналіз поняття державної таємниці, наданого в Законі, та кримінально-караних діянь дає змогу дійти висновку, що ознаками державної таємниці є:

суттєвість інформації для держави в її визначених сферах;

така інформація має гриф секретності, суворо регламентований порядок засекречування і розсекречування, процедури допуску до роботи з нею, закріплені на законодавчому рівні;

суб'єктами кримінально-правових відносин, пов'язаних з охороною державної таємниці, можуть бути особи, кому така таємниця довірена або стала відома по службі чи роботі;

склад перелічених злочинів переважно є формальним;

недоторканність відомостей забезпечується державним захистом і встановленою юридичною відповідальністю.

Правову систему охорони державної таємниці, окрім цілої низки норм зазначених й інших нормативно-правових актів, також становлять органи, що забезпечують такий захист. Створена у 1990-ті рр. нормативна база забезпечувала контроль за станом охорони державної таємниці на всіх напрямках діяльності, де створювались, використовувались і зберігались матеріальні носії секретної інформації. Усі відомства держави здійснювали охорону державної таємниці відповідно до нормативно-правових актів держави та відомчих розпоряджень. Контролював їхню роботу у цьому напрямі Держкомсекретів України. За період свого існування Держкомсекретів України було отримано на виконання 108 указів, розпоряджень і доручень Президента України, 12 доручень Адміністрації Президента України, 6 постанов Верховної Ради України, 10 доручень РНБО України, 434 доручення Кабінету Міністрів України, 369 постанов, розпоряджень і витягів з протоколів засідань Кабінету Міністрів України [212, с. 213].

Діяльність Держкомсекретів України здійснювалася до середини 1999 р. За інформацією Служби безпеки України Держкомсекретів України й особливо його регіональні органи не змогли забезпечити належного контролю за збереженням державної таємниці. Керівники деяких підприємств, установ та організацій, зокрема й оборонно-промислового комплексу та науки, вимоги щодо збереження державної таємниці виконували формально. З різних причин безпідставно ліквідували режимно-секретні органи або скорочували їхній штат. Ураховуючи це та з метою вирішення питання щодо поєднання адміністративно-правових та оперативно-розшукових функцій в одній державній структурі, у рамках адміністративної реформи, Указом

Президента України [335] функції та повноваження Державного комітету з питань державних секретів було покладено на СБ України. Згідно з новою редакцією Закону України «Про державну таємницю» [311] СБУ стала спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері охорони державної таємниці, формує та публікує в офіційних виданнях ЗВДТ, займається безпосередньо захистом державної таємниці в особі уповноважених органів; має право контролювати стан охорони державної таємниці в усіх органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, а також у зв'язку з виконанням цих повноважень одержувати від них інформацію з питань забезпечення охорони державної таємниці. Крім традиційних функцій контррозвідального захисту секретної інформації СБУ створює або вдосконалює систему збереження державної таємниці, нормативно-правову базу в цій галузі, здійснює організаційне та методичне керівництво системою охорони державної таємниці, контролює стан режиму секретності в органах державної влади, міністерствах, відомствах, на підприємствах та в організаціях Ці завдання розв'язує Управління охорони і контррозвідального захисту державної таємниці. Безпосередньо реалізацію завдань у сфері збереження державних секретів покладено на деякі інші структури й регіональні органи СБУ [212, с. 104].

Загалом державну політику щодо державної таємниці як складову засад внутрішньої та зовнішньої політики визначає Верховна Рада України.

Президент України, забезпечуючи національну безпеку та її складову – інформаційну безпеку, видає укази та розпорядження з питань охорони державної таємниці.

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці.

Кабінет Міністрів України спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування здійснюють державну політику у сфері охорони державної таємниці в межах своїх повноважень, передбачених законом.

Органи державної влади можуть створювати галузеві або відомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, а також створювати міжгалузеві або міжвідомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, що проводять діяльність, пов'язану з державною таємницею, за ініціативою та погодженням із замовником робіт, пов'язаних з державною таємницею, можуть створювати власні розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Такі переліки погоджуються з СБУ та затверджуються державними експертами з питань таємниць та реєструються у СБУ.

З метою встановлення режиму секретності в державі на всій її території формується комплекс конкретних правових, політичних, соціально-економічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на захист державної таємниці. Охорона державної таємниці містить у собі комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних заходів, спрямованих на запобігання розголошенню інформації, що становить державну таємницю. Серед організаційно-правових заходів щодо охорони державної таємниці застосовуються такі:

встановлення єдиних вимог до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обігу носіїв інформації, що становить державну таємницю;

ліцензування підприємств, установ і організацій, які здійснюють діяльність, пов'язану з державними таємницями;

спеціальний порядок доступу громадян до державної таємниці;

спеціальний порядок здійснення судових, наглядових, контрольно-ревізійних та інших функцій органів державної влади стосовно підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державними таємницями;

відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю тощо.

З науково-дослідницької точки зору важливу роль для розробки та удосконалення державної таємниці відіграє законопроект України «Про державні секрети», який було розроблено СБУ, де враховано вітчизняний досвід і досвід авторитетних країн світу, зокрема країн Європейського Союзу, особливо країн-членів НАТО, у сфері інформації з обмеженим доступом. У законопроекті державні секрети (секретна інформація) визначаються як відомості (інформація) з обмеженим доступом, які становлять державну та службову таємницю і підлягають охороні державою [77]. На жаль, наразі розгляд цього законопроекту досі триває, але дискусії щодо необхідності прийняття цього закону є актуальними й дотепер. І хоча законопроект як і будь-який нормативно-правовий акт не позбавлений окремих недоліків, не виникає сумніву щодо необхідності прийняття зазначеного закону, який значною мірою допоміг би усунути прогалини у відповідній сфері. Так, наприклад, у ньому запропоновано уточнення критеріїв віднесення інформації до державної таємниці та надання такій інформації відповідного грифу таємності; розширено перелік інформації, яку не можна відносити до державних секретів. Крім

того, як зазначає А. І. Марущак «... у даному законопроекті мають бути розмежовані підстави і критерії доступу до різних видів державної інформації» [202].

З метою охорони державної таємниці наразі можуть впроваджуватися такі заходи:

єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації;

дозвільний порядок провадження органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації;

обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування і переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать;

особливості здійснення органами державної влади їх функцій щодо органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державною таємницею;

режим секретності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею;

спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці;

технічний та криптографічний захисти секретної інформації.

В Україні в інтересах охорони державної таємниці встановлена загальнодержавна система організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних заходів, і саме в цьому аспекті можна використовувати термін «захист державної таємниці», пізніше буде

пояснено чому. Сьогодні система потребує моніторингу та оновлення. Так, є нагальна потреба у прискоренні роботи з підготовки правових актів: нової редакції Стратегії кібербезпеки України; Концепції реформування охорони державної таємниці України, що наразі формується спеціалістами Департаменту охорони державної таємниці СБ України із залученням іноземних партнерів –експертів НАТО, КМЄС тощо; нової редакції Закону України «Про державну таємницю», і врешті – методичних рекомендацій щодо охорони державної таємниці в умовах ведення воєнних, бойових дій і спеціальних операцій та агресії проти України.

Основним критерієм віднесення інформації до державної таємниці є те, що її розголошення завдаватиме або може завдати шкоди інтересам національної безпеки України. Водночас забороняється відносити до державної таємниці будь-які відомості, якщо цим будуть звужуватися зміст і обсяг конституційних прав та свобод людини і громадянина, які є невідчужуваними та непорушними, згідно зі ст. 21 Конституції України, завдаватиметься шкода здоров'ю та безпеці населення [132]. Так, в Україні заборонено відносити до державної таємниці наступну інформацію: про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян; про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення; про факти порушень прав і свобод людини і громадянина; про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб; інша інформація, яка відповідно до законів та міжнародних договорів не може бути засекречена [311].

Підсумовуючи викладене вище, варто констатувати, що забезпечення національної безпеки України в умовах сьогодення

досягається шляхом реалізації виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, конвенцій і програм у таких сферах, як: політична, економічна, соціальна, воєнна, економічна, науково-технологічна, інформаційна. Кожна з них має певну специфічну своєрідність, і разом з тим усі вони знаходяться у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Всі названі напрями однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова. Сьогодні в країні створена і діє національна система охорони державної таємниці, яка загалом відповідає вимогам часу. Чинним законодавством визначено правовий статус державної таємниці й перелік відомостей, що відносяться до цього виду інформації з обмеженим доступом, визначено організацію її охорони, розподілено повноваження усіх органів, що забезпечують охорону цього найважливішого виду інформації, встановлено відповідальність за розголошення відповідної інформації. У міністерствах, на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, де циркулює державна таємниця, створено відповідні режимно-секретні органи, на які покладено функції захисту державної таємниці.

Однак суспільні відносини у сфері державної таємниці постійно трансформуються та розширюються, що зумовлено загальною тенденцією до розширення кола інформаційних відносин, тому правове забезпечення функціонування режиму секретності в сучасних умовах потребує постійного вивчення, дослідження та удосконалення на законодавчому і підзаконному рівні. Корисним для вітчизняної кримінально-правової та кримінологічної системи захисту інформації було б вивчення та запозичення міжнародного досвіду захисту таємної інформації, розробка на нормативному рівні й впровадження нових шляхів її охорони,

зважаючи на військову агресію з боку РФ, зокрема прийняття розробленої нами Концепції охорони державної таємниці.

Отже, в Україні в інтересах охорони державної таємниці у 1990-ті рр. встановлено загальнодержавну систему організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних заходів, в тому числі кримінально-правових, кримінологічних, які наразі потребують перегляду й оновлення.

З урахуванням викладеного вище можна надати таке поняття охорони державної таємниці як необхідного інституту забезпечення національної безпеки країни за допомогою кримінально-правових, кримінологічних і кримінально-виконавчих заходів – це взаємопов'язані стратегічні напрями діяльності уповноважених суб'єктів, що містять систему кримінально-правових норм, організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативних заходів (що мають захисну сутність), спрямованих на недопущення розголошення таємної інформації та втрати її матеріальних носіїв, запобігання кримінальним правопорушенням, а також забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

Висновки до розділу 2

1. Аналіз пам'яток вітчизняного законодавства дозволив стверджувати, що розвиток форм захисту відомостей, що становлять державну таємницю, змінювався разом з розвитком держави та колом відомостей, що становили державну таємницю. Державна таємниця за часів Київської Русі – це секретна інформація, яка включала в себе відомості у сфері оборони, зовнішніх відносин і внутрішніх справ. Першим кроком захисту був контроль за чужоземцями й припинення їх

контактів з реальними або можливими секретноносцями. Крім того, секретноносців і тих, кому вона доручалась тимчасово, завжди було мало. Коло таких осіб розширювалось лише у крайньому випадку. Пізніше набирав силу стародавній інститут присяги (клятви).

2. Охорона таємниці простежується з часів Київської Русі, однак реальне нормативне закріплення та правове значення охорони таємниці відбулося лише з середини XV ст. Литовський статут містив багато постанов однакового походження з Руською Правдою та інших руських пам'яток права, а в подальшому став найвагомим джерелом правового закріплення охорони державної таємниці. Виокремлення різних видів таємниці у законодавстві стало результатом усвідомлення законодавцем її значення, передусім як необхідності її обмеженого доступу. У подальшому, рівень захисту таємниці залежав від конкретного історичного періоду та окреслених пріоритетів.

3. Кримінально-правову охорону державної таємниці розглянуто в контексті доволі широкого історико-правового проміжку, що пояснюється характерними спробами становлення системи охорони державної таємниці на кожному з періодів, зокрема:

козацький (1648–1803 рр.), який можна поділити на: а) період «визвольний» (1648–1657 рр.), тобто, протягом гетьманування Б. Хмельницького, при якому було вжито комплекс заходів, які дали значний поштовх організації контррозвідувальних органів з метою здійснення захисту життєво важливої інформації; б) період «руїни» (1657–1803 рр.) – формування системи охорони державної таємниці відбувалося на загальнодержавному рівні та на рівні автономних органів влади, що підпадали під вплив гетьманів, які намагалися сформувати власний державний механізм;

імперський (1803–1903 рр.) – розгорнуто діяльність зі створення та реформування вищих і центральних органів державного управління. Така

діяльність по формуванню кримінально-правової системи охорони державної таємниці стала базою для сучасної кримінально-правової системи охорони інформації. Також було вдосконалено законодавчі акти, які встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення певної категорії злочинів проти держави. Основними видами інформації, яка захищалася, була військова та службова. У цей час під державною таємницею розуміли відомості, які мали відношення до оборони країни, її зовнішньої безпеки, а під іншими таємницями – різноманітні службові секрети, розголошення яких призводило в основному до майнових збитків. Службова таємниця відрізнялася від державної тим, що відомості, які є державною таємницею, були передбачені спеціальними загальнодержавними переліками, а відповідні документи і предмети мали ступінь секретності «цілком таємно» та на той період «особливої важливості». Документам суворої звітності, які не містили державної таємниці, привласнювався гриф обмеження доступу «Для службового користування»;

царський (1903–1918 рр.) – розширення і деталізація норм про кримінальну відповідальність за порушення різних видів таємниць. Прийняте Кримінальне Уложення у 1903 р. було спрямоване на уніфікацію усіх попередніх нормативно-правових актів і передбачало низку суттєвих змін щодо кримінальної відповідальності за порушення таємниці. Характерною була поява кваліфікованих складів порушення таємниць, що сприяло більш широкій диференціації кримінальної відповідальності за дані діяння.

4.3 приходом радянської влади внутрішній розвиток країни і зовнішня обстановка зумовили необхідність захисту певних видів інформації, а це, своєю чергою, змушувало державу реагувати вжиттям адекватних заходів, зокрема створювати відповідні органи, які б реалізовували її політику у сфері захисту інформації. За такої влади було

закладено основи системи захисту секретної інформації, яка ефективно діяла впродовж кількох наступних десятиліть.

Початком стало затвердження у 1926 р. «Першого загальносоюзного переліку відомостей, що становили державну таємницю» (призначався для посадових та інших осіб державних підприємств, установ і організацій, чия службова діяльність була пов'язана з секретним діловодством, а також з проведенням секретних робіт, і мав гриф «Цілком таємно») та прийняття постанови «Про затвердження переліку відомостей, що за своїм змістом є державною таємницею, яка спеціально охороняється», якою визначено по категоріях перелік відомостей, що становили державну таємницю та охоронялись державою.

5. Загалом радянський етап формування кримінально-правової системи охорони інформації (1922–1991 рр.) є основним етапом формування національної системи охорони державної таємниці, а також найдовшим і найвагомим, оскільки сильна централізована влада змогла сформувати дієвий апарат захисту державної таємниці, який, як відомо, прославився своїми карально-репресивними діями.

6. Сьогодні в інтересах охорони державної таємниці діє встановлена на кінець ХХ ст. загальнодержавна система організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних заходів, у тому числі кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-виконавчих, які потребують перегляду та оновлення.

На початок незалежності України практичні питання охорони державної таємниці регламентувалися закритими підзаконними нормативними актами, тобто фактично мало місце відчуження питання охорони державної таємниці від суспільства, внаслідок чого публічно не розглядалися принципи діяльності, її елементи, організаційна структура, критично не аналізувався механізм і методи, їх ефективність і дієвість.

7. Забезпечення національної безпеки України в умовах сьогодення

досягається шляхом реалізації виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, конвенцій і програм у таких сферах, як: політична, економічна, соціальна, воєнна, економічна, науково-технологічна, інформаційна. Кожна з них має певну специфічну своєрідність, водночас усі вони знаходяться у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Всі названі напрями однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова. В країні створено і діє національна система охорони державної таємниці, яка загалом відповідає вимогам часу. Чинним законодавством визначено правовий статус державної таємниці та перелік відомостей, що відносяться до цього виду інформації з обмеженим доступом, визначено організацію її охорони, розподілено повноваження всіх органів, що забезпечують охорону цього найважливішого виду інформації, встановлено відповідальність за розголошення відповідної інформації. У міністерствах, на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, де циркулює державна таємниця, створено відповідні режимно-секретні органи, на які покладено функції захисту державної таємниці.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

3.1. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці

Дедалі більшого значення набувають питання, пов'язані з визначенням та охороною державної таємниці, а також правовим інститутом таємниці загалом, у тому числі з позиції кримінального права. Держава охороняє цей вид інформації шляхом криміналізації відповідних кримінальних протиправних діянь у розділі XIV Особливої частини КК України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» [155]. Таким чином, протидія кримінальній протиправності та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони таємниці є частиною кримінально-правової політики України. Кримінальний кодекс України містить систему норм, якими здійснюється кримінально-правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із захистом різних видів таємниць. Від узгодженості їх між собою, а також узгодженості з іншими нормами в межах частин КК України як підсистем кримінального законодавства залежить ефективність зазначеного кримінально-правового регулювання. Як зазначає Н. О. Гуторова, цілком природно, що кримінально-правовій охороні піддаються не всі суспільні відносини, а тільки ті з них, які є найбільш важливими для людини, суспільства і держави [80, с. 33]. Тому одним із засобів захисту таємниці є закріплення в КК України переліку тих посягань, які визнаються кримінальними

правопорушеннями і за вчинення яких передбачена кримінальна відповідальність.

У кримінальному законодавстві таємниця як інститут – відомості, що охороняються кримінальним законом, довірені обмеженому колу суб'єктів через виконання ними службових, професійних та інших обов'язків, і за розголошення яких встановлюється кримінальна відповідальність [14; 148; 146].

Кримінально-правова охорона та захист інформації, що має статус державної таємниці, знайшла відображення у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України». Крім цього розділу, кримінально-правовий захист та охорона суспільних відносин щодо державної таємниці здійснюється також на підставі положень розділу XIV Особливої частини КК «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» [155].

У чинному КК України відповідальність за посягання на державну таємницю, за порушення встановленого порядку її збереження передбачена у п'яти статтях. Серед них: державна зрада у формі шпionaжу (ч. 1 ст. 111); шпигунство (ст. 114); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2); розголошення державної таємниці (ст. 328); втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329); розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422) [155].

Санкції зазначених кримінально-правових норм, у переважній більшості, передбачають позбавлення волі на певний строк. Зокрема, за

дії, передбачені ч. 1 ст. 111 КК України, санкція статті передбачає позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років; ст. 114 КК України – позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років; ст. 114-2 КК України – позбавленням волі на строк від трьох до дванадцяти років; ч. 1 ст. 328 КК України – позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого, ч. 2 ст. 328 КК України – позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років; ч. 1 ст. 329 КК України – позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого, ч. 2 ст. 329 КК України – позбавленням волі на строк від двох до п'яти років; ч. 1 та ч. 2 ст. 422 КК України – позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, ч. 3 ст. 422 КК України – позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Проведемо кримінально-правовий аналіз зазначених норм.

Так, ст. 111 КК України закріплює склад кримінального правопорушення «Державна зрада», тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, що карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої [155].

Характерними ознаками цього кримінального правопорушення є: а) безпосередній об'єкт злочину – державна безпека України в двох її аспектах: зовнішня і внутрішня безпека; б) вичерпний перелік дій: в тому числі, шпигунство як форма державної зради, в) спрямованість таких дій на шкоду; г) адресатами вказаних дій є іноземні держави, іноземні

організації або їх представники; г) названі діяння можуть бути вчинені тільки умисно, д) суб'єктом державної зради може бути лише громадянин України [157].

Суспільна небезпечність такого кримінального протиправного діяння пов'язана з своєрідною спільною діяльністю з боку громадянина України і представника іноземної держави, іноземної організації.

Об'єктом злочину є державна безпека України у будь-якій її сфері. Відповідно до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України національна (у тому числі державна) безпека України передбачає відсутність загрози у сферах: політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній і полягає, зокрема у: безпеці конституційного ладу і державного суверенітету України, невтручанні у внутрішні справи України з боку інших держав, відсутності сепаратистських тенденцій в окремих регіонах та у певних політичних сил в Україні, непорушенні принципу розподілу влади, злагодженості механізмів забезпечення законності й правопорядку (в політичній сфері); відсутності проблем ресурсної, фінансової та технологічної залежності національної економіки від інших країн, невідпливі за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів (в економічній); відсутності посягань на державний суверенітет України та її територіальну цілісність (у воєнній сфері); відсутності науково-технологічного відставання від розвинутих країн (у науково-технологічній сфері); у невитоку інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави (в інформаційній сфері) [398].

Безпосередній об'єкт складу злочину – це, зокрема, суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку держави. Звідси випливає, що безпосередній об'єкт державної зради складається з таких самостійних груп, що становлять основні інтереси держави у сфері:

суверенітету; територіальної цілісності й недоторканності; обороноздатності; державної безпеки; економічної безпеки; інформаційної безпеки. Відтак це засвідчує, що злочин, визначений ст. 111 КК України, враховуючи його безпосередній об'єкт, необхідно віднести до так званих «багатооб'єктних» злочинів, які одночасно заподіюють шкоду декільком суспільним відносинам. Беззаперечним є той факт, що наведені групи суспільних відносин є альтернативними та цілком самостійними об'єктами злочину, передбаченого ст. 111 КК України. Отже, для наявності складу державної зради достатньо установити наявність посягання бодай на одну із названих груп відносин, на одну зі сфер інтересів суспільства й держави [18, с. 152; 135, с. 91].

Державна безпека – це відсутність загрози, стан захищеності життєво важливих інтересів держави від внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх вказаних вище сферах життєдіяльності держави. Серед інших використаних у диспозиції ст. 111 понять, за допомогою яких визначається об'єкт цього злочину, поняття «державна безпека» є найбільш широким, оскільки воно охоплює відсутність загрози суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності держави. Проте воно є вужчим, ніж поняття «національна безпека», яке охоплює, крім безпеки держави, також безпеку суспільства й особи [74, с. 119].

Суверенітет держави означає верховенство державної влади, її самостійність усередині країни та незалежність у міжнародних відносинах, яка може бути обмежена лише необхідністю виконувати договори і зобов'язання в галузі міжнародних відносин [267].

Територіальна цілісність держави передбачає, що всі складові території держави (адміністративно-територіальні одиниці) перебувають в нерозривному взаємозв'язку, характеризуються єдністю і не мають власного суверенітету.

Територіальна недоторканність – це захищеність території країни в

існуючих кордонах від будь-яких посягань, що можуть стосуватися незаконної зміни території України, визначеної рішеннями Верховної Ради України і міжнародними договорами України [362].

Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ визначає обороноздатність держави як її здатність до захисту у випадку збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації (п. 2 ст. 1) [328].

Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок воєнної організації України, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, за необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, а також готовності населення і території держави до оборони (п. 1 ст. 2). Обороздатність означає підготовленість держави до захисту від зовнішньої збройної агресії або збройного конфлікту. Складовими такої підготовленості є сукупність економічного, політичного, соціального, наукового, морально-психологічного і суто військового потенціалів. Стан обороноздатності України відображають її мобілізаційні можливості, кількість і якість Збройних Сил, їх здатність швидко переходити на військовий стан, організовано вступати у воєнні дії та успішно виконувати завдання по обороні від агресії [188, с. 97].

З'ясування предмета складу злочину державної зради, безумовно, має ґрунтуватися передусім на положеннях Закону України про кримінальну відповідальність, а також з огляду на основний безпосередній об'єкт відповідного посягання. Варто зазначити, що предмет є ознакою державної зради, яка полягає у шпигунстві. Інші способи державної зради – безпредметні. Вказівка на предмет цього складу злочину міститься у ст. 114 КК України, де передбачено відповідальність за шпигунство. Оскільки

цей самостійний склад злочину є водночас одним із форм вчинення державної зради, то їхній предмет є тотожним. Таким чином, предметом складу злочину «державна зрада» є відомості, що становлять державну таємницю.

Предметом складу злочину «державна зрада» є відомості, що становлять державну таємницю, зміст яких розкривається завдяки бланкетності диспозиції ст. 111 КК України, що обумовлює визначення такого поняття шляхом звернення до іншогогалузевих нормативних приписів. Відповідно, відомості, які становлять державну таємницю, мають такі ознаки:

- 1) є інформацією, яка підлягає засекречуванню, тобто існує обмеженість на поширення та доступ до конкретних секретних даних;
- 2) є значущими та важливими для інтересів держави;
- 3) щодо цієї інформації встановлюється особливий порядок обігу;
- 4) чітко визначені у сферах, у яких вона може існувати.

З об'єктивної сторони державна зрада може виявитися у таких формах:

- 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту;
- 2) шпигунство;
- 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

Перехід на бік ворога означає, що громадянин України надає безпосередню допомогу державі, з якою Україна на той час перебуває у стані війни або збройного конфлікту. В конкретних випадках цей злочин може полягати у вступі на службу до певних військових чи інших формувань ворожої держави (поліції, каральних загонів, розвідки), наданні засобів для вчинення злочинів агентам спецслужб іноземних держав,

усуненні перешкод для їх вчинення або наданні зазначеним агентам іншої допомоги [136, с. 99].

Перехід на бік ворога є закінченим злочином з того моменту, коли громадянин України виконав в інтересах ворога певні дії на шкоду України. Один лише факт надання згоди виконати такі дії (наприклад, поступити на службу до поліції) є лише готуванням до вчинення злочину і залишає можливість добровільно відмовитися від доведення злочину до кінця. Вчинення громадянином України в інтересах ворожої держави суспільно небезпечних дій, які передбачені іншими статтями КК України, наприклад диверсії, посягання на життя державного діяча тощо, потребує кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 111 і, відповідно, ст. ст. 113, 112 [217, с. 92].

Специфікою цієї форми державної зради є те, що вона може бути вчинена лише в умовах воєнного стану або, хоча й у мирний час, але в період збройного конфлікту.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [336], а також п. 11 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII [328] «воєнний стан» – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Окрім того, у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» зазначено, що пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її

місцевостях на розгляд Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб (ч. 1, 3 ст. 5) [336].

Збройний конфлікт міжнародного характеру розглядають як зіткнення збройних сил держав усупереч міжнародно-правовій забороні війни як засіб вирішення суперечок між державами. Такі конфлікти характеризуються інтенсивністю ведення бойових дій та відносною нетривалістю в часі [18, с. 90].

Натомість збройним конфліктом неміжнародного характеру називається збройне протистояння, що відбувається у межах території держави. У такому протистоянні, з одного боку, беруть участь Збройні Сили України або інші законні формування, а з іншого – незаконні воєнізовані або незаконні збройні формування (повстанці, заколотники, революціонери, сепаратисти) [26, с. 117].

Для державної зради, вчиненої способом переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, характерні такі ознаки:

перехід на бік ворога може бути вчинений лише в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту;

полягає у наданні громадянином України безпосередньої допомоги іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам;

вчинення зрадницьких дій може відбуватися і на території України, і на території супротивника чи нейтральній території (третьої держави);

вчинення злочину може мати форму дії або бездіяльності.

Державна зрада способом шпигунства полягає у вчиненні таких дій:

1) передача іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам відомостей, що становлять державну таємницю;

2) збирання з метою передачі названим адресатам відомостей, що становлять державну таємницю;

3) зберігання відомостей, що становлять державну таємницю, за вказівкою представника іноземної держави чи організації – надання громадянином України допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їхнім представникам у проведенні підривної діяльності проти України. Такий спосіб можна назвати загальним способом державної зради, різновидами якої є перехід на бік ворога та шпигунство. Відтак, очевидно, що третій спосіб державної зради буде наявним тільки тоді, коли вчиняються вказані дії, що не охоплюються першими двома способами [133, с. 10–11].

Передача громадянином України відомостей, які становлять державну таємницю, може вчинятися лише шляхом дії. Однак виключати можливість передачі секретних відомостей шляхом бездіяльності, на думку О. Ф. Бантишева та О. В. Шамари, не варто. Зокрема, автори як аргумент наводять такий приклад. Громадянин України, котрий встановив злочинний зв'язок з іноземною розвідкою і працює на цілком секретному об'єкті, у службові обов'язки якого входить увімкнення протипідслухувальної системи, у визначений час за завданням цієї розвідки не вмикає таку систему, у результаті чого секретні відомості стають відомими іноземній розвідці [18, с. 109]. Відтак видається, що в цьому випадку має місце ніщо інше, як сприяння у передачі відомостей, які становлять державну таємницю. Більшість дослідників вважає, що передача відомостей, які становлять державну таємницю, є закінченим злочином з моменту їх вручення представнику іноземної держави, тобто з моменту, коли в адресата є фактична можливість ними розпорядитися [147, с. 60; 216, с. 87; 134, с. 84]. Однак деякі з них переконані, що в такому разі немає значення, на скільки сприйняті і чи взагалі були сприйняті адресатом зміст і суть цих відомостей [18, с. 110–111].

Тут поставатиме слухною перша позиція, оскільки особа, яка передала відповідні відомості, вчинила усі необхідні дії для того, щоб представник іноземної держави міг ними розпоряджатися. Як приклад вчинення державної зради способом шпигунства варто навести вирок Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 22 червня 2016 р. Так, підсудний К., будучи льотчиком Збройних Сил України, був завербований своїм близьким родичем за завданням представників спецслужб РФ. Для підтримання конфіденційного зв'язку з представниками спецслужб РФ підсудному були надані адреса поштової скриньки та пароль до неї, а також детальні інструкції користування поштовою скринькою з метою недопущення зберігання переданої та отриманої інформації. Маючи доступ до матеріальних носіїв інформації зі ступенем секретності «Цілком таємно» та «Таємно» за формою № 2, К. завчасно повідомляв представників ворожої сторони про обставини проведення спеціальних розвідувальних польотів (час та маршрут виконання спеціального польоту вздовж державного кордону України), відомості про які, відповідно до висновку державного експерта з питань таємниць, належать до державної таємниці. Органом досудового розслідування та судом вказані дії правильно кваліфіковані як державна зрада, вчинена способом шпигунства, оскільки К. передав представнику іноземної держави відомості, що становлять державну таємницю у сфері оборони [134, с. 85].

Потребує також з'ясування питання, чи буде закінченим злочином передача громадянином України відомостей, що становлять державну таємницю, якщо така «допомога» взагалі може не використовуватись ворожим супротивником. Причиною цього можуть бути різні обставини. Передусім надана інформація може бути застарілою (вже відома представнику іноземної організації з інших джерел) або ж адресат може просто не повірити зраднику. Відтак, у такому разі буде наявний

закінчений замах на вчинення злочину, передбаченого ст. 111 КК України, оскільки винний виконав усі дії, які він вважав необхідними для надання допомоги ворожій стороні.

Зміст діяння «збирання» з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю, прийнято трактувати як пошук та здобуття відомостей (шляхом візуального спостереження, опитування, виготовлення копій документів, зняття інформації з каналів зв'язку) з подальшим їх зосередженням в одному або кількох місцях [220, с. 244]. Ю. В. Баулін з цього приводу зазначає, що «нерідко для отримання зазначених відомостей використовується найскладніша сучасна техніка (спеціально обладнані літаки, кораблі або автомашини, спеціально встановлені на суші чи на морі прилади для отримання розвідувальної інформації, вхід до інформаційних мереж тощо)» [23, с. 206].

Потрібно зазначити, що «оскільки й передача, й збирання в даному разі вживаються для позначення недоконаності, то названі дії вважаються виконаними, а злочин – закінченим з моменту початку збирання чи передачі інформації або певних предметів – носіїв інформації» [216, с. 76]. Тому в кримінально-правовій літературі спірним залишається питання щодо доцільності криміналізації збирання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою їх передачі як закінченого злочину. З цього приводу можна виокремити два підходи. Представники першого вважають таку позицію законодавця виправданою. Аргументи, які наводяться на її користь, полягають у тому, що діяння, спрямовані на здобуття відомостей, що становлять державну таємницю, мають підвищений ступінь суспільної небезпеки. Відповідно, в подальшому передача таких відомостей ворожій стороні може завдати непоправної шкоди державі [85, с. 129]. Натомість представники другого підходу переконані, що збирання з метою передачі певних відомостей ворожій стороні, згідно з ч. 1 ст. 14 КК України, може розглядатися як готування до їх передачі (умисне створення умов для

вчинення злочину), тому вислів «або збирання з метою передачі» у диспозиції ст. 114 КК України є зайвими [428, с. 120].

Суб'єктом державної зради у будь-якій її формі може бути тільки громадянин України, який досяг 16-річного віку, однак зі спеціальними ознаками. Відповідно, ознакою, яка виокремлює осіб, котрі вчинили державну зраду, з-поміж інших суб'єктів злочинів, є наявність громадянства України. Встановлено, що громадянин України, щодо якого оформлюють припинення громадянства України, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується тим обсягом прав, якими наділені передусім громадяни України. Такий громадянин перебуває під суверенітетом держави, яка має його захищати. Своєю чергою, держава може вимагати від громадянина виконання певних обов'язків. За таких умов учинення вказаним громадянином суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки державної зради, має отримати кримінально-правову оцінку за ст. 111 КК України.

Якщо під час провадження у справі буде встановлено, що особа, яка обвинувачується у державній зраді, має, крім українського, ще й громадянство іншої держави, варто виходити з того, що набуття нею іноземного громадянства виключає її з числа громадян України. Тому вчинені нею шпигунські дії потрібно кваліфікувати за ст. 114, а діяння, вчинені нею в інших формах із числа передбачених ст. 111, за відповідними іншими статтями Особливої частини КК України, якщо фактично вчинене містить склад іншого злочину.

За сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 111 і 114, діяння може бути кваліфіковане лише у разі, якщо шпигунські дії протягом певного періоду особа вчиняла, будучи громадянином України, а протягом іншого періоду – будучи іноземцем.

Факт виїзду громадянина України з України навіть для постійного проживання в іншій країні ще не виключає його із сфери відносин з

Українською державою. Тому, наприклад, передача такою особою представникам іноземної держави відомостей, що становлять державну таємницю, кваліфікується за ст. 111 КК України.

Суб'єктивна сторона державної зради характеризується виною у вигляді прямого умислу. При вчиненні державної зради винний усвідомлює, що він здійснює перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту (вчиняє шпигунські дії, надає іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомогу в проведенні підривної діяльності проти України) і бажає цього.

Слова «на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України» визначають суб'єктивну спрямованість дій винного і не є характеристикою суспільно небезпечних наслідків діяння. Факт заподіяння вказаної шкоди не має значення для кваліфікації діяння за ст. 111 КК України. Проте фактичне спричинення діями винного такої шкоди створює підстави для додаткової кваліфікації його діяння за іншою статтею КК України (наприклад, за ст. 112).

Окремої уваги потребує встановлення мети вчинення відповідних дій при державній зраді. Так, при вчиненні цього злочину у першій його формі мета вчинення відповідних дій має враховуватися для правильної кваліфікації [368]. Наприклад, такі дії, передбачені ст. ст. 427, 429, 431, 430 КК України, як здача ворогові начальником ввірених йому військових сил, не зумовлені бойовою обстановкою залишення ворогові укріплень, бойової та спеціальної техніки чи інших засобів ведення війни, самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю, вчинені з метою сприяння ворогові, добровільна участь військовополоненого у роботах, які мають воєнне значення, або в інших заходах, які завідомо можуть заподіяти шкоду Україні, а так само насильство над іншим військовополоненим чи жорстоке поводження з ним

з метою припинити таку, що провадилась останнім у таборі, діяльність, спрямовану на шкоду ворогові, мають кваліфікуватися за ст. 111 КК України як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту або як надання іноземній державі допомоги у проведенні підривної діяльності проти України, а добровільна здача в полон з метою участі у воєнних діях на боці ворога – як готування до злочину, передбаченого ст. 111 КК України.

Мотивами державної зради можуть бути користь, помста, бажання полегшити виїзд на постійне місце проживання в іншій країні тощо.

У ч. 2 ст. 111 КК України визначено спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності, що може мати місце за наявності трьох умов у їх сукупності:

1) суб'єктом звільнення є лише такий громадянин України, який вступив у зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та отримав їх злочинне завдання;

2) цей громадянин не вчинив жодних дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників;

3) він добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та про отримане завдання.

Із зазначеного випливає, що вказані умови практично унеможливляють застосування на практиці норми ч. 2 ст. 111 КК України, оскільки:

а) саме по собі встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками й отримання від них злочинного завдання при прямому умислі на державну зраду є готуванням до державної зради (без такого умислу – лише виявленням наміру). Тому, якщо громадянин України, встановивши вказаний зв'язок і отримавши відповідне злочинне завдання, не вчинив ніяких дій та добровільно

відмовився від продовження реалізації свого наміру, то незалежно від того, заявив він органам державної влади про вказаний зв'язок або не зробив цього, підстав для притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 111 КК України немає;

б) громадянин, який вчинив державну зраду за власною ініціативою, без відповідного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, має притягатися до відповідальності за ст. 111 КК України. Норма ч. 2 ст. 111 КК України на такого громадянина не поширюється;

в) у випадку закінченої державної зради особа також має притягатися до відповідальності за ст. 111 КК України. При цьому варто мати на увазі, що державна зрада є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи з моменту отримання від них злочинного завдання, а з моменту вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні: вступу до лав ворожої армії, початку збирання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою їх наступної передачі вказаному адресату тощо.

У ст. 114 КК України передбачено склад злочину «Шпигунство» – передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства [155].

Безпосереднім об'єктом злочину є зовнішня безпека держави – її суверенітет, територіальна недоторканність, обороноздатність або державна економічна чи інформаційна безпека України [377, с. 352].

Предмет посягання при вчиненні злочину становлять відомості, що містять державну таємницю.

З об'єктивної сторони злочин вважається закінченим з моменту вчинення самого діяння – передачі або збирання відомостей, що становлять державну таємницю. Під передачею відомостей науковці

розуміють повідомлення таких відомостей будь-яким способом, через будь-які засоби зв'язку адресатам; під збиранням розуміється добування відомостей у будь-який спосіб [218, с. 230; 472].

Передача або збирання іноземцем чи особою без громадянства з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам будь-яких інших відомостей, крім тих, що становлять державну таємницю, у тому числі в одержанні яких зацікавлена іноземна розвідка (скажімо, відомостей про місткість того чи іншого аеродрому цивільної авіації, про пропускну спроможність того чи іншого напрямку залізниці, про потреби певної галузі народного господарства у дорогоцінних металах і природних алмазах, про номенклатуру, обсяг і фінансування конкретної операції з експорту, імпорту певних видів сировини і продукції, про науково-технічне співробітництво України з окремою іноземною державою, відомостей про фахівців у галузі військових наук, про систему охорони конкретного військового арсеналу, про виробничу потужність конкретного підприємства з ремонту озброєння тощо) та які, на її погляд, можуть бути придатні для використання на шкоду інтересам України (для вчинення диверсій чи іншого використання в умовах воєнного стану чи в інший особливий період, або для виконання перспективних вербувальних завдань тощо), не містить складу злочину, передбаченого ст. 114 КК України.

Передача або збирання з метою передачі іноземним організаціям, підприємствам, установам або їх представникам економічних, науково-технічних або інших відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави, у тому числі вчинені іноземцем або особою без громадянства, яким ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, кваліфікується за ст. 330 КК України, а передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під

захист, вчинені, скажімо, особою, яка здійснює ці заходи, за певних обставин, – за ст. 381 КК України. Крім того, збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять комерційну таємницю, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності, кваліфікується за ст. 231 КК України [219, с. 288].

З об'єктивної сторони шпигунство полягає у таких діях:

- 1) передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю;
- 2) збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю.

З суб'єктивної сторони шпигунство вчиняється з прямим умислом.

Суб'єктом злочину може бути іноземець або особа без громадянства.

У контексті предмета дослідження зупинимо свою увагу на новій кримінально-правовій нормі, зокрема ст. 114-2 КК України «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану».

Така норма, за слушним зауваженням В. А. Мисливого, *цілком виправдано могла б зайняти своє місце у Розділі XIV Особливої частини КК серед кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів та інших діянь, що посягають на обороноздатність країни* [207].

З початком відкритого нападу РФ на Україну було зафіксовано низку випадків, коли особи розповсюджували інформацію про направлення, переміщення іноземної військової допомоги в Україну, а

також рух або розташування ЗСУ чи інших військових формувань України. Навіть більше: на численні заклики ЗСУ суб'єкти, причетні до здійснення згаданої діяльності, не реагували та продовжували таку поведінку, що неодноразово призводило до того, що відповідна інформація ставала відома ворогу, який надалі її використовував на свою користь.

Відповідаючи на такі небажані факти несанкціонованого поширення різноманітної інформації, яка надалі для зручності позначатиметься як «військово значуща», 24 березня 2022 р. парламентарії ухвалили Закон України № 2160-IX, головним результатом чого стало доповнення КК України новою ст. 114-2, у межах якої було передбачено відповідальність за два самостійні злочини – несанкціоноване поширення інформації про іноземну військову допомогу (ч. 1) й про дислокацію ЗСУ та інших військових формувань (ч. 2) [108; 374; 60, с. 137–160].

Основний безпосередній об'єкт злочину – національна безпека України, передусім у воєнній та інформаційній сферах.

Предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 114-2 КК України, є інформація про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України.

Направлення в Україну – прийняття рішення про направлення, оформлення направлення, пакування, завантаження, розміщення на залізничному чи іншому транспорті. Переміщення в Україну – фактичне переміщення до кордону з Україною будь-яким видом транспорту чи своїм ходом.

Керуючись граматичним тлумаченням кримінального закону, зокрема вказівкою перед поняттям «переміщення територією України» на «у тому числі», М. І. Хавронюк логічно пов'язує це поняття лише з іноземною (міжнародною) допомогою і пропонує під ним розуміти переміщення

відповідних предметів тільки від кордону України до проміжного чи кінцевого пункту призначення [431].

Під зброєю, озброєнням та бойовими припасами розуміється:

а) зброя: вогнепальна переносна ствольна зброя; артилерійська і ракетна зброя; пристрій, вражаюча дія якого базується на використанні фізичних факторів;

б) боєприпаси: предмети, призначені для здійснення пострілів з вогнепальної переносної ствольної, артилерійської зброї та враження людини чи спричинення шкоди її здоров'ю або знищення чи пошкодження матеріального об'єкта (патрон у комплекті, постріл для гранатомета для вогнепальної переносної ствольної зброї; снаряд у комплекті для артилерійської зброї; ракети).

Бойові припаси – артилерійські та стрілецькі, бомби авіаційні та їх складові одиниці, гранати, бойові частини, боєголовки та вибухові компоненти керованих (некерованих) ракет і снарядів, міни наземні та фугаси, міни морські та їх компоненти, торпеди та їх компоненти, бомби глибинні та їх компоненти, військова піротехніка, пристрої підривні, речовини вибухові та порохи, піропатрони та пристосування приводні та їх складові одиниці, інструменти та обладнання спеціальні для знешкодження наземних та підводних боєприпасів, капсулі, підривники, вибухові компоненти та інше приладдя для боєприпасів, спеціальне обладнання для експлуатації та обслуговування боєприпасів.

Обов'язковою властивістю інформації, про яку йдеться у ч. 1 ст. 114-2 КК України, є те, що вона не розміщувалася (не поширювалася) у відкритому доступі Головного штабу ЗСУ, Міністерства оборони України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України чи Служби безпеки України або в офіційних джерелах країн-партнерів [60, с. 143];

в) озброєння – озброєння стрілецьке та артилерійське, системи (комплекси) ракетні й ракетно-космічні, керовані (некеровані) ракети та їх

складові частини, комплекси (установки) для їх запуску та складові одиниці до них, засоби керування зброєю (вогнем), системи дистанційного керування ракетами, обладнання для транспортування і обслуговування ракет, апарати торпедні та бомбомети для глибинних бомб (п. 2 р. 1 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю [104]). У цьому ж пункті ЗВДТ міститься і визначення поняття «військова техніка».

У Законах України «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про Національну гвардію України», «Про військово-цивільні адміністрації» та інших поняття «озброєння» та «військова (бойова) техніка» розрізняються. Іноді термін «озброєння» вживається як синонім терміна «зброя» (Закон України «Про оборону України»). Водночас вказується, що зброєю (озброєнням) оснащуються кораблі, катери і повітряні судна (Закон України «Про Державну прикордонну службу України»).

Отже, озброєння є практично невід'ємним елементом більшості видів бойової техніки – літаків і гелікоптерів, безпілотників, бойових кораблів та катерів, машин бойових колісних і гусеничних тощо.

Проте складно віднести як до озброєння, так і до бойової техніки такі види військової техніки, як обладнання для технічного обслуговування літальних апаратів, спеціальна техніка телефонного зв'язку та передачі даних, апаратура шифрувальна, техніка спеціального радіозв'язку, апаратура радіонавігаційних систем, обладнання радіолокаційне, гідролокаційне, техніка протидії засобам виявлення цілей, програмне забезпечення тощо.

На нетотожність досліджуваних понять вказує і наявне у ЗВДТ визначення «бойового та чисельного складу», до якого включено штатну за списком і наявну (фактичну) кількість: особового складу; озброєння; військової техніки.

Крім згаданих положень ЗВДТ, той факт, що поняття «бойова техніка» та «спеціальна техніка» не є складовими поняття, а тому не можуть вважатись «озброєнням», підтверджують як положення низки інших нормативно-правових актів (Закони України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» (ст. 1), «Про основи національного супротиву» (ст. ст. 12, 15 тощо), «Про Національну гвардію України» (ст. ст. 6, 15, 18, 19 тощо), «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (ст. 14); Стратегія воєнної безпеки України, виданий і затверджений наказом Міністерства оборони України Військовий довідник 01.300.002 тощо), так і деяких норм чинного кримінального законодавства. Зокрема, якщо ми проаналізуємо положення ст. 412 КК України «Необережне знищення або пошкодження військового майна», то побачимо, що серед перерахованих у диспозиції ч. 1 цієї заборони предметів знову ж таки міститься окрема вказівка, з одного боку, на зброю та бойові припаси, а з іншого – на засоби пересування, військову і спеціальну техніку [210].

Направлення в Україну – прийняття рішення про направлення, оформлення направлення, пакування, завантаження, розміщення на залізничному чи іншому транспорті.

Переміщення в Україну – фактичне переміщення до кордону з Україною будь-яким видом транспорту чи своїм ходом.

Переміщення територією України – переміщення від кордону України до проміжного чи кінцевого пункту призначення.

Переміщення військових формувань – зміна їх розміщення відносно інших матеріальних об'єктів.

Рух військових формувань – синонім «переміщення»; також можна розтлумачити як напрям переміщення.

Розташування військових формувань – їх дислокація з визначенням координат, точне географічне місце, яке вони займають, а також порядок, в якому розміщені їхні підрозділи.

Воєнний стан – особливий правовий режим (політико-економічна ситуація), що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України чи її територіальній цілісності. Він передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню й органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав та свобод людини й громадянина і прав та законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надзвичайний стан: 1) особливий правовий режим, який 2) може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях 3) при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, 4а) що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, 4б) створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або 4в) при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і 5) передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також 6) допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1 Закону «Про правовий режим надзвичайного стану») [337];

Інші уповноважені державні органи – державні органи (органи державної влади), уповноважені відповідно до законодавства України

поширювати у відкритому доступі інформацію про переміщення, рух або розташування військових формувань України. Очевидно, що такими державними органами є самі ці військові формування (їх адміністрація), кожне в межах своєї компетенції, – Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Національна гвардія України, Управління державної охорони, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Можливість ідентифікації військових формувань на місцевості – можливість визначення тотожності конкретного військового формування чи його підрозділу; йдеться про точні координати місцевості, необхідні агресору з метою здійснення бойових дій (для інкримінування цього злочину недостатньо поширення інформації про те, що, наприклад, полк «Азов» захищає Маріуполь).

Розміщення (поширення) у відкритому доступі – оприлюднення в ЗМІ чи соціальній мережі.

Країни-партнери – всі країни, які надають Україні військову допомогу (зброя, озброєння, бойові припаси, військова допомога в інших формах).

Офіційні джерела країн-партнерів – сторінки вебсайтів чи друковані видання міністерств оборони чи закордонних справ, генеральних штабів тощо.

Держава-агресор – РФ [154, с. 197; 300].

Об'єктивна сторона аналізованих злочинів полягає в поширенні відповідної інформації, яке вчиняється в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Поширення інформації – це її повідомлення невизначеному числу осіб (хоча б одній людині) незалежно від способу таких дій (усно, письмово, друкованим способом, за допомогою комп'ютерної мережі,

оголошення в публічному виступі на зборах, мітингу, засіданні тощо, у творі, що публічно демонструється тощо) [37].

Наприклад, за ч. 2 ст. 114-2 КК України були кваліфіковані дії: 28-річного мешканця Львівщини, який у квітні опублікував у соціальній мережі TikTok відео про рух української військової техніки. Відеозапис давав змогу ідентифікувати на місцевості переміщення колони ЗСУ, встановити вид і кількість озброєння [97]; жінки, яка на особистій сторінці у соцмережі Facebook публікувала точні дані про розташування українських військових у Львові [417].

Також варто звернути увагу на те, що караним за ст. 114-2 КК України визнається:

1) будь-яке, а не лише публічне, поширення відповідної інформації. Отже, вчинене з будь-якою метою навіть непублічне передання відповідної інформації, скажімо, родичам, знайомим тощо формально вже є достатньою підставою для кваліфікації таких дій за ст. 114-2 КК України.

Наприклад, Кіровським районним судом м. Кропивницький було з'ясовано, що Особа-1, перебуваючи за місцем свого проживання, використовуючи особистий мобільний телефон, зателефонувала Особі-2 та під час приватної бесіди з останньою розповіла їй про розташування у Фортечному районі м. Кропивницький Кіровоградської області ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, із зазначенням відомостей, що дають можливість їхньої ідентифікації на місцевості. Як наслідок, суд визнав Особу-1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 114-2 КК України [52]

2) не лише, так би мовити, «первинне», а й «вторинне» поширення інформації. Тобто, до кримінальної відповідальності може бути притягнута не тільки особа, яка власноруч, скажімо, проводила фото-, відеозйомку відповідних об'єктів (збирання відомостей), а потім

поширювала цю інформацію, а й особа, яка, наприклад, здійснила репост (перепост) вже опублікованої інформації у Facebook, відповідний ретвіт тощо. Це стосується і дій суб'єкта, який, зовсім не будучи причетним до збору, потім здійснив «первинне» поширення зібраної кимось іншим та ще неопублікованої інформації, яка вказується у ст. 114-2 КК України.

Таке кримінальне протиправне діяння визнається закінченим з моменту поширення відповідної інформації і не залежить від того, наприклад, чи стала така інформація відома ворогу, чи зміг він ідентифікувати місця розташування ЗСУ, чи скористався він цими даними тощо. А тому всі подальші дії винної особи (наприклад, це стосується випадків, коли суб'єкт після розповсюдження інформації згодом її видаляє) на кваліфікацію впливати не повинні.

Поширення відповідної інформації тягне кримінальну відповідальність за ст. 114-2 КК України лише за умови, що такі дії вчиняються в певній обстановці — в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Суб'єкт злочину загальний. На відміну від деяких інших злочинів проти основ національної безпеки, ним може бути як громадянин України, так і іноземець чи особа без громадянства. Суб'єктивна сторона характеризується умислом — необережне поширення відповідної інформації (наприклад, через випадковий клік на комп'ютері) виключає можливість інкримінування ст. 114-2 КК України. Водночас варто зазначити, що при вчиненні цих умисних дій винний може повною мірою і не усвідомлювати їхню суспільну небезпечність [411, с. 46; 412].

Якщо винний свідомо припускає, що внаслідок поширення ним тієї чи іншої інформації (наприклад, про розташування підрозділу ЗСУ) може настати смерть військовослужбовця, то його психічне ставлення до неї не охоплюється ч. 3 ст. 114-2 КК України і потребує додаткової кваліфікації

за відповідними частиною і пунктом ст. 115 КК України або іншими кримінально-правовими нормами [60, с. 151].

Мотиви та мета не є обов'язковими ознаками злочину і за загальним правилом на його кваліфікацію не впливають. Винятком є поширення відповідної інформації з мотивів або з метою, які вказані у ч. 3 ст. 114-2 КК України.

Ці злочини закріплені у розділі I КК України «Злочини проти основ національної безпеки України».

Розділ XIV КК України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» містить інші норми, віднесені до регулювання таємниці, в тому числі державної таємниці.

Так, ст. 328 КК України визначає відповідальність за розголошення державної таємниці: «розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства, або спричинило тяжкі наслідки.

Однією з головних ознак складу злочину, передбаченого ст. 328 КК України, є предмет даного злочину – інформація, що становить державну таємницю [155]. Зазначимо, що предметом цього кримінального правопорушення є відомості, що становлять державну таємницю. У визначенні державної таємниці наявні такі ознаки:

1) обмеженість доступу до державної таємниці як виду таємної інформації, тобто відомості, що становлять таку таємницю, підлягають засекречуванню (обмеженню їх поширення і доступу до їх матеріальних носіїв);

2) значущість, важливість таких відомостей у певний проміжок часу для інтересів держави, тобто в разі розголошення державної таємниці

національній безпеці України може бути завдана суттєва шкода (матеріальний критерій);

3) чітке визначення сфер, у яких може існувати державна таємниця (оборона, економіка, наука і техніка, зовнішні відносини, державна безпека й охорона правопорядку);

4) передбаченість відомостей, що становлять державну таємницю, Законом, тобто встановлення переліку таких відомостей у спеціальному правовому акті – Зводі, на підставі та в межах якого створюються розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю (формальний критерій);

5) охорона такої секретної інформації державою, тобто встановлення на підставі чинного законодавства єдиного порядку забезпечення охорони зазначеної інформації державно-правовими засобами [449, с. 23].

Об'єктом злочину, що визначило належність злочину до розділу КК України, є режим державної таємниці, тобто встановлений згідно з вимогами відповідних актів законодавства єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці, що забезпечує безпеку держави. Предметом є матеріалізовані відомості, що становлять державну таємницю [1, с. 114; 271, с. 21; 51].

З об'єктивної сторони злочин передбачає розголошення відомостей, яке полягає у діях (таких як усна чи письмова розповідь стороннім особам, по радіо тощо про зміст таємних документів, про таємні вироби чи інші матеріали, аналогічні публікації у відкритій пресі, демонстрування таємних документів, виробів чи інших матеріалів на зібранні або по телебаченню та інше віддання гласності, обнародування певних відомостей) чи бездіяльності (недбале зберігання відповідних відомостей) [246].

Відповідальність за ст. 328 КК України настає незалежно від характеру відомостей, що становлять державну таємницю, які були

розголошені (окрім інформації у сфері оборони). З об'єктивної сторони складу розголошення державної таємниці вирішальне значення має поняття «розголошення», зміст якого не визначається КК України. При цьому в наукових колах під розголошенням державної таємниці розуміється як таке діяння (дія або бездіяльність) особи, внаслідок якого секретна інформація, що була їй довірена або стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків, була сприйнята хоча б однією сторонньою особою [449, с. 22]. Під сторонньою ж особою, на наш погляд, необхідно розуміти таку особу, яка, виконуючи покладені на неї обов'язки, відповідно до її службових повноважень не має доступу до секретної інформації, що розголошується.

З об'єктивної сторони розголошення державної таємниці складається з трьох моментів, які потребують обов'язкового встановлення:

порушення певних вимог нормативних актів, які встановлюють порядок поводження з державною таємницею, що виявляється в дії або бездіяльності;

сприйняття відомостей, що становлять державну таємницю, сторонньою особою;

причинний зв'язок між порушенням винним установлених правил поводження з державною таємницею та їх сприйняттям сторонньою особою.

Суб'єкт злочину спеціальний – це особа, якій відомості, що становлять державну таємницю, були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Такою визнається особа, що має відповідний допуск (першої, другої, третьої форм) до державної таємниці², наданий відповідно до законодавства України. Для кваліфікації злочину не

² *Примітка.* Допуск до державної таємниці надається осудним особам віком, як правило, від 18 років (як виняток, такий допуск можуть отримати й особи у віці від 16 до 18 років).

має значення, були такі відомості довірені вказаній особі (надані за реєстром, іншим обліковим документом) чи стали відомі за інших обставин (за специфікою служби певні відомості, що становлять державну таємницю, можуть стати відомі такій особі і випадково). Розголошення державної таємниці в сфері оборони (відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю), вчинене військовослужбовцем або військовозобов'язаним під час проходження останнім зборів, кваліфікується за ст. 422 КК України. За ст. 328 КК України вказані особи несуть відповідальність лише у випадку розголошення ними інформації у сфері економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки й охорони правопорядку, яка становить державну таємницю.

З суб'єктивної сторони злочин може бути вчинений як умисно, так і з необережності.

Розголошення державної таємниці кваліфікується за ст. 328 КК України тільки за відсутності ознак державної зради або шпигунства. Відмежування злочинів, передбачених ст. ст. 328, 111 і 114 КК України, здійснюється, насамперед, за змістом умислу винного: державна зрада або шпигунство передбачають, що суб'єкт злочину бажає передати відомості, що становлять державну таємницю, іноземній державі, іноземній організації або їх представникам, а при розголошенні державної таємниці суб'єкт злочину, який діє навіть і з прямим умислом, бажає передати зазначені відомості сторонній особі, яка не є одним із вказаних адресатів. Крім того, злочин, передбачений ст. 328 КК України, відрізняється від державної зради і шпигунства за змістом безпосереднього об'єкта та об'єктивної сторони і спеціальним суб'єктом [200; 217].

Кваліфікуючим видом злочину, як і інших, є розголошення державної таємниці, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, те на чому наголошувалося в нашій роботі. Чи є ті або інші наслідки тяжкими – питання факту, яке має вирішуватися залежно від сукупності обставин, що

характеризують ступінь секретності інформації, її якість і кількість, до кого вона потрапила, чи була фактично використана на шкоду інтересам України, правам і законним інтересам громадян тощо. При розголошенні державної таємниці суспільна небезпечність полягає в створенні можливості потрапляння відомостей, що становлять державну таємницю, у розпорядження іноземної розвідки чи інших організацій і осіб, які можуть використати їх на шкоду державі, суспільству чи окремим громадянам.

У ст. 329 КК України «Втрата документів, що містять державну таємницю» встановлено відповідальність за втрату документів або інших матеріальних носіїв секретної інформації, що містять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановленого законом порядку поводження із зазначеними документами та іншими матеріальними носіями секретної інформації або предметами.

Предметом цього злочину є документи, що містять відомості, які становлять державну таємницю (схеми, карти, накази, звіти, наукові висновки тощо), інші матеріальні носії секретної інформації (дискети, кінофільми та ін.); предмети, відомості про які є державною таємницею.

З об'єктивної сторони цей злочин характеризується наявністю трьох ознак:

- 1) порушення встановленого законом порядку поводження з документами, матеріальними носіями інформації або предметами;
- 2) втрата документа або предмета;
- 3) причинного зв'язку між порушенням правил і втратою.

Порушення встановленого порядку поводження з документами або предметами може виражатися як у дії, так і бездіяльності, що порушують конкретні правила, спеціально встановлені для охорони документів, носіїв

інформації, предметів, унаслідок чого вони втрачаються, тобто виходять із володіння особи, якій вони були довірені (десь забуті, викрадені, випадково викинуті тощо). Між порушенням правил і втратою має бути встановлений необхідний причинний зв'язок.

Обов'язковою умовою втрати є вихід документів, предметів із володіння (тобто неможливість утримувати те, що на законних підставах належить [221, с. 211]) особі, якій вони були довірені, поза її волею. Якщо ж предмет переданий, залишений за волею особи, і відомості стали надбанням сторонніх осіб, то це буде розголошенням відомостей, що становлять державну таємницю, і кваліфікується за ст. 328 КК України.

Водночас, розмістивши ст. 422 КК України «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» у Розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», законодавець відступив від загальновизнаної систематизації кримінально-правових норм, поклавши в його основу не об'єкт злочину, а особливості його суб'єкта, визнавши при цьому родовим об'єктом зазначеного діяння суспільні відносини щодо забезпечення порядку несення військової служби.

Розголошення таких відомостей, за відсутності ознак державної зради, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років. Втрата документів або матеріалів, що містять відомості військового характеру, які становлять державну таємницю, предметів, відомості, які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановлених правил поведінки із зазначеними документами, матеріалами або предметами, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років [155].

Військова присяга і військові статuti зобов'язують кожного військовослужбовця зберігати державну та військову таємницю.

Розголошення відомостей, що становлять державну чи військову таємницю, може спричинити велику шкоду інтересам безпеки держави, бойовій готовності Збройних Сил України [344].

До відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, відноситься, зокрема, інформація про зміст стратегічних і оперативних планів та інших документів бойового управління, підготовку та проведення військових операцій, стратегічне та мобілізаційне розгортання військ, а також про інші найважливіші показники, які характеризують організацію, чисельність, дислокацію, бойову і мобілізаційну готовність, бойову та іншу військову підготовку, озброєння та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань; про напрями розвитку окремих видів озброєння, військової і спеціальної техніки, їх кількість, тактико-технічні характеристики, організацію і технологію виробництва, наукові, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, пов'язані з розробленням нових зразків озброєння тощо, що плануються або здійснюються в інтересах оборони України; про сили і засоби Цивільної оборони [311].

За втрату документів або матеріалів, які містять відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, відповідальність передбачена ч. 2 ст. 422 КК України, а за втрату документів або матеріалів з відомостями невійськового характеру, що становлять державну таємницю, – за ст. 329 КК України (при відсутності ознак державної зради).

Відомості військового характеру, які становлять військову таємницю, можуть одночасно бути і державною таємницею. Одночасно відомості військового характеру можуть становити не державну чи військову таємницю, а конфіденційну інформацію. Коло таких відомостей визначають компетентні органи військового управління.

Розголошення відомостей, що становлять військову таємницю, полягає в тому, що особа, яка володіє ними, на порушення встановленої заборони повідомляє їх, унаслідок чого вони стають надбанням сторонніх осіб.

Суб'єктивна сторона розголошення військової таємниці характеризується як умисною, так і необережною, а втрата документів або матеріалів – необережною формою вини.

Суб'єкт злочину є спеціальним, ним може бути військовослужбовець рядового, сержантського (старшинського) складу, прапорщик, мічман й офіцер, незалежно від службового становища. Не може притягатися до відповідальності військовослужбовець у разі втрати документів або матеріалів, що містять державну таємницю, якщо вони не були довірені йому по службі, а виявилися у нього випадково.

Варто звернути увагу на склад злочину, передбаченого ст. 330 КК України, що визначає відповідальність за передачу або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави. Цей злочин не належить до тих статей КК України, що встановлюють відповідальність за посягання на державну таємницю. При тому, що родовим об'єктом злочину є суспільні відносини саме у сфері охорони державної таємниці. Видовим об'єктом є інформаційна безпека держави у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, яка є власністю держави. Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 330 КК України, є інформаційні відносини у сфері охорони відомостей, які становлять конфіденційну інформацію, що є власністю держави. Предметом є, власне, відомості. У такому разі ми поділяємо погляд науковців, які досліджують дане питання, і підтримуємо пропозицію щодо застосування для конфіденційної інформації, яка є власністю держави, терміна «службова таємниця» [372, с. 85].

Кримінальні правопорушення у сфері обігу інформації, що становить державну таємницю, та її охорони, містяться у різних розділах Особливої частини КК України, однак спільним для них є предмет кримінального протиправного посягання у:

а) розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України» розміщені склади, пов'язані з встановленим порядком охорони та захисту відомостей, що становлять державну таємницю: статті 111 «Державна зрада», 114 «Шпигунство», 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану»;

б) розділі XIV Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації»:

стаття 328 «Розголошення державної таємниці» передбачає кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства;

стаття 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю» закріплює кримінальну відповідальність за втрату документів або інших матеріальних носіїв секретної інформації, що містять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановленого законом порядку поводження із зазначеними документами та іншими матеріальними носіями секретної інформації або предметами;

в) розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)»: ст. 422 «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» передбачена кримінальна відповідальність за порушення встановленого законом порядку зберігання відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю.

Водночас результати аналізу системи кримінальних норм, наукових праць і практики діяльності уповноважених органів дозволили говорити про необґрунтованість такого розміщення, позаяк не враховано специфіку об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 328, 329 та 422 КК України, як єдиного критерію їх систематизації, визначення якого залежить від правильного розуміння предмета правового регулювання і змісту Закону України «Про основи національної безпеки України», а з метою усунення конкуренції норм, передбачених такими статтями КК України, останню (ст. 422) доцільно декриміналізувати.

Також вироблені наукою кримінального права підходи і критерії систематизації кримінально-правових норм, з метою підвищення якості закону про кримінальну відповідальність, а також приведення його положень у відповідність до чинного законодавства доцільно об'єднати та розмістити у розділі, де родовим об'єктом виступає національна безпека України в інформаційній сфері, тобто в розділі I Особливої частини КК «Злочини проти основ національної безпеки».

Аналіз кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці дає підстави говорити про необхідність внесення до КК України нової статті, яка б стосувалася розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності, зокрема:

«Стаття 114³. Розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності

1. Умисне розміщення в публічному доступі відомостей, що становлять таємну інформацію юридичних осіб державної форми власності, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, –

карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Передача сторонній особі відомостей, що становлять таємну інформацію юридичних осіб державної форми власності, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю до трьох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки, вчинені в умовах особливого періоду, –

караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю до трьох років.».

3.2. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці

Як було зазначено, функціонування державної таємниці регулюється низкою нормативно-правових актів. Це зумовлено як потребами формування системи складових державної таємниці та її правових

режимів, так і встановленням юридичної відповідальності за їх порушення залежно від ступеня суспільної небезпечності того чи іншого діяння.

Незалежно від такої об'єктивної зумовленості є необхідність аби понятійно-термінологічний апарат інституту державної таємниці був за своїм змістом єдиним, несуперечливим і відображав сутність державної таємниці, а положення законодавства – забезпечували адекватність її правового регулювання та охорони.

Разом з тим варто уточнити, що змістом державної таємниці є інформація як невід'ємна, закономірна основа суспільних відносин взагалі, що має свій термінологічний апарат. Тому мова вестиметься як про удосконалення певних норм законодавства, так і про необхідність адаптації термінів у понятійну сферу державної таємниці.

Проблема удосконалення правової системи охорони державної таємниці та відповідного законодавства не є новою. Описавши історичний аспект і реальний стан речей, можемо виокремити наявні теоретичні проблеми.

Закон України «Про державну таємницю» [311] в якості базового нормативно-правового акта в цій сфері регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, та визначає терміни, пов'язані із засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України.

За Законом, державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці країни та які визнані у порядку, встановленому Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [311].

Однак уже при визначенні ключових понять має місце суттєва розбіжність. Так, поряд з терміном «державна таємниця» законодавець в ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» визначає в якості тотожного термін «секретна інформація» [311].

Припускаємо, що це зроблено, передусім, з метою уникнення тавтології у тексті законодавчого акта.

Проте, на наш погляд, це не є доречним, оскільки «секретна інформація» є терміном більш загальним, який може бути використаний для означення будь-якої публічної інформації, доступ до якої обмежується [248].

Так, у ст. 329 КК України визначено відповідальність за втрату документів, що містять державну таємницю, і передбачено, що втрата документів або інших матеріальних носіїв *секретної* інформації, що містять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановленого законом порядку поводження із зазначеними документами та іншими матеріальними носіями *секретної* інформації або предметами [313]. Цей приклад доводить, що поняття «секретна інформація» є ширшим і включає «державну таємницю».

Види інформації з обмеженим доступом визначено у нормах Закону України «Про доступ до публічної інформації», зокрема, це конфіденційна інформація; службова інформація; таємна інформація [313]. Згідно з положеннями ст. 8 даного Закону України таємною є інформація, доступ до якої обмежується відповідно до цього Закону, і розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю.

Крім того, вважаємо, що «секретна інформація» – термін, пов'язаний, передусім, з визначенням рівня секретності інформації – категорією, що характеризує важливість секретної інформації, ступінь обмеження доступу до неї та рівень її захисту державою.

Тобто, використання в законодавстві двох термінів «таємна інформація» і «секретна інформація» може призвести до неоднозначності тлумачення того чи іншого поняття, кваліфікації діяння, хоча вони й відображають один і той же об'єкт захисту – державну таємницю.

Дане зауваження є важливим не лише з огляду на те, що розглядається базовий закон для правового інституту й сфери захисту державної таємниці, але й враховуючи те, що до сьогодні вітчизняне реформування законодавства супроводжується вирішенням проблемних питань функціонування юридичної термінології в правовій сфері, що зумовлено потребою забезпечити всі правові галузі унормованою мовою на сучасних методологічних засадах кодифікації термінів у законодавчих актах. На цьому наголошують науковці, підкреслюючи, що проблематика нормативного визначення та реалізації принципу національної мови у правотворчому процесі актуалізована потребою вдосконалення чинного законодавства, гармонізації українського права із правом європейських співтовариств, зміни пріоритетів, цілей і завдань правотворчого процесу в Україні.

Ще один аспект термінологічної розбіжності пов'язаний з співвідношенням юридичних понять «захист державної таємниці» та «охорона державної таємниці». Хоча, на перший погляд, здається, ніби ці поняття ідентичні. Проте це не зовсім так. Проблема співвідношення понять «захист» і «охорона» (передусім, суб'єктивних прав) у правовій літературі стоїть досить гостро і не є новою.

Детальний аналіз поглядів на цю проблему проведено неодноразово. Саме термін «захист», згідно з етимологічним аналізом, застосовується

для визначення активної протидії порушенню прав і зниження негативних наслідків від певних порушень.

Так, у нас наявні суспільні відносини, пов'язані з охороною державної таємниці, як складової національної безпеки України, що регулюються Законом [311], відповідно до вимог якого створена та діє система охорони державної таємниці, яка складається з підсистем: режиму секретності, секретного документального забезпечення; *захисту* інформації та підсистеми технічного забезпечення – це вже ми можемо говорити про захист державної таємниці [247].

Ю. С. Шемшученко зазначає, що охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечити його здійснення і не допустити його порушення [457, с. 38]. Отже, можна дійти висновку, що наявність самого законодавства про державну таємницю вже є свідченням охорони цього інституту. Вчений далі наголошує, що до захисту порушеного права з'являється необхідність вдатися лише при його порушенні, заперечування або загрози порушення.

Захист і охорона права є синонімами і передбачають застосування до порушника санкцій. Відмінності між категоріями трактуються як суто термінологічні. Вважаємо, тут скоріш працює діалектика двох категорій: процесу та його результату. В даному випадку, процес – це функціонування системи державної таємниці, а захист – показник її результативності та ефективності.

Отже, охорона – це діяльність держави щодо забезпечення прав суб'єктів правовідносин, а «захист» – одна з форм цієї охорони [9]. Очевидно, якщо зосередитись на охороні прав, тоді їх буде потрібно менше захищати.

Усе вірно, але заходи захисту можуть бути свідченням ефективності охоронної діяльності, коли вона сигналізує про потребу захисту. Наприклад, у випадку можливості витоку таємної інформації може бути

порушена система її охорони, отже, вона потребує захисту. Така логіка здається сприйнятною з позицій філософії права.

Представлені поняття не випадково переплітаються й окремими авторами сприймаються як єдине ціле. Справа в тому, що як охорона без захисту, так і захист без охорони втрачає свій сенс, оскільки незрозуміло, що охороняти.

У КК України [155] вживається саме термін «охорона» – кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці. Законом України «Про державну таємницю» вживаються як термін «захист» (у більшості випадків), так і термін «охорона» (їй присвячено розділ 4 Закону) [155].

При цьому неможливо простежити чітку позицію законодавця з даного питання, що породжує тлумачення та інтерпретації на власний розсуд. Не дають пояснень і норми Закону України «Про доступ до публічної інформації» [313]. Це доводить не тільки те, що наявні проблеми тлумачення норм права, але й показує, що часто між науковою, практикою і законодавством відсутній належний зв'язок. У будь-якому разі, прийнятним залишається підхід і орієнтація на забезпечення захисту державної таємниці як прояву охоронної функції держави.

Законом України «Про державну таємницю» [311] охорона державної таємниці у ст. 1 «Визначення термінів» визначається як комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв.

Зазначимо, що перше визначення поняття «система охорони державної таємниці» дав І. І. Божков, на переконання якого, – це комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв.

Наразі це визначення відповідає поняттю «охорона державної таємниці» [36, с. 9].

Найбільш повним вважається визначення А. С. Пашкова, який під системою охорони державної таємниці розуміє організовану державою сукупність суб'єктів, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, повноваженнями яких, згідно з чинним законодавством України, є розробка і реалізація організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на запобігання розголошенню відомостей, що становлять державну таємницю, та втратами матеріальних носіїв секретної інформації і використання цієї інформації на шкоду безпеці держави [272].

Своєю чергою, Ю. О. Дрейс, узагальнивши всі попередньо надані визначення, визначив систему охорони державної таємниці як організацію державою сукупності суб'єктів режимно-секретної діяльності, які у межах визначеної законодавством компетенції охороняють державну таємницю для забезпечення національної безпеки України від загрози розголошення (витоку) державної таємниці чи втрати матеріальних носіїв секретної інформації в інформаційній сфері [93].

Так, важливе значення відіграв системний підхід, оскільки в роботі вивчається саме система охорони державної таємниці. Система розглядається автором традиційно: як загальнонаукове поняття, що виражає сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем й утворюють цілісність або єдність. Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта [93].

Таким чином, оскільки державною таємницею є найважливіші для України відомості в різних сферах її життєдіяльності й витік такої інформації загрожує як окремим сферам державних інтересів, так і національній безпеці України загалом, отже, охорона і захист її були й

залишаються складовою частиною загальної системи забезпечення національної безпеки України [232].

При визначенні поняття «*таємний*» можливо зазначити, що у буквальному розумінні останнє означає те, що не підлягає розголошенню, тобто є секретним [7]. Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» цей термін розглядається у двох значеннях: по-перше, як інформація, доступ до якої обмежено відповідно до чинного законодавства, та розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі, й по-друге, як інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю (ч. 1 ст. 8) [313].

У зв'язку з цим на практиці виникає запитання, яке полягає у тому, що саме має на увазі законодавець під іншою передбаченою законом таємницею?

Системний аналіз вітчизняного законодавства, яке регулює суспільні відносини в тих чи інших інформаційних сферах, дає нам змогу дійти висновку про те, що як видів таємної інформації, так і законодавчих актів, у яких вона закріплена, достатньо багато. Така обставина на практиці створює умови до невиправданого обмеження доступу громадян до необхідної їм інформації, чи навпаки, сприятиме її безпідставному отриманню, поширенню або розголошенню, що дає нам можливість відносно даного питання погодитись з позицією В. А. Ліпкана, В. А. Залізняка [189, с. 132], Б. Є. Захарова [102, с. 13; 103], О. В. Ботвінкіна, В. П. Ворожка [43, с. 10–11], А. І. Марущака [201, с. 10–25], Л. С. Харченко, О. В. Логінова, Р. А. Калюжного [110, с. 54] та ін.

Крім цього, складність даного питання полягає і у неоднозначності наукових поглядів стосовно наявних видів таємної інформації. Так, одні вчені виокремлюють понад чотирнадцять видів останньої [43], інші

налічують близько п'ятдесяти [347]. Норми вітчизняного кримінального процесуального законодавства також не дають з цього приводу чіткої відповіді, незважаючи навіть на те, що перелік видів таємної інформації, на відміну від Закону України «Про доступ до публічної інформації», на що нами було вказано вище, при регламентації ч. 1 ст. 8, у них був значно розширений.

Так, у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві було приділено увагу таким видам таємної інформації, як:

1) *таємниця спілкування*, яка кожному гарантує таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також інших форм спілкування (п. 7 ч. 1 ст. 7, ст. 14 КПК України);

2) *адвокатська таємниця*, відповідно до якої захисник, без згоди клієнта, не має права розголошувати відомості, які становлять адвокатську таємницю (ч. 3 ст. 47 КПК України), а також законом визначена заборона допитувати в якості свідка адвоката про відомості, які можуть становити адвокатську таємницю (п. 2 ч. 2 ст. 65 КПК України);

3) *нотаріальна таємниця*, де законом заборонено допит нотаріуса в якості свідка про відомості, які становлять нотаріальну таємницю (п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК України);

4) *лікарська таємниця*, де законом заборонено допит в якості свідків медичних працівників та інших осіб, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про відомості, що становлять лікарську таємницю (п. 4 ч. 2 ст. 65 КПК України), а також, надано право особі, яка допитується, не відповідати на запитання з приводу тих обставин, що становлять лікарську таємницю (ч. 8 ст. 224 КПК України);

5) *таємниця сповіді*, де законом заборонено допит в якості свідка священнослужителів про відомості, одержані ним на сповіді віруючих (п. 5 ч. 2 ст. 65 КПК України), а також надано право особі, яка

допитується, не відповідати на запитання з приводу тих обставин, що становлять таємницю сповіді (ч. 8 ст. 224 КПК України).

Крім цього, окремою нормою було визначено й перелік речей і документів, які можуть містити охоронювану законом таємницю, відносячи до останніх *лікарську таємницю* (п. 2 ч. 1 ст. 162 КПК України); *таємницю вчинення нотаріальних дій* (п. 3 ч. 1 ст. 162 КПК України); *комерційну таємницю* (п. 4 ч. 1 ст. 162 КПК України); *банківську таємницю* (п. 5 ч. 1 ст. 162 КПК України); *особисте листування особи та інші засоби особистого характеру* (п. 6 ч. 1 ст. 162 КПК України); *державну таємницю* (п. 9 ч. 1 ст. 162 КПК України), охорона якої під час кримінального провадження також урегульована главою 40 КПК України, де ст. 517 визначено порядок проведення кримінального провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю; ст. 518 регламентовано особливості проведення експертиз у кримінальному провадженні щодо документів, які містять державну таємницю; ст. 546 передбачено порядок міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, якщо у зібраних матеріалах міститься інформація, що становить державну таємницю.

Окрему увагу відповідними нормами КПК України було приділено й *професійній таємниці захисника* (ч. 8 ст. 224); *таємниці нарадчої кімнати* (ч. 8 ст. 224); *таємниці наради суддів* (ст. 367), також ст. 222 встановлено обов'язок учасників кримінального провадження не розголошувати відомості досудового розслідування, що у своєму змісті передбачає *таємницю досудового розслідування* [161].

Порівнюючи види таємної інформації, які містяться у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, з Конституцією України, доцільно зазначити, що Основним Законом також гарантується *таємниця голосування* під час виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 71). Право на таємне голосування також

додатково врегульоване під час виборів до Верховної Ради України (ч. 1 ст. 76); Президента України (ч. 1 ст. 103); Голови Верховного Суду України (ч. 2 ст. 128); сільського, селищного та міського голів (ч. 2 ст. 141), а також Голови Конституційного суду України (ч. 2 ст. 148) [132].

Деякі види таємної інформації можуть виступати і в якості предмета кримінальних правопорушень та цивільно-правових відносин. До останніх нормами КК України віднесено й *таємницю усиновлення (удочеріння)* (ст. 286), а також *військову таємницю* (ст. 422) [155]. Своєю чергою, цивільним законодавством України гарантовано право на *таємницю діяльності психолога* (ч. 6 ст. 284); *таємницю про стан свого здоров'я* (ст. 286), а також *журналістську таємницю* (ст. 308) [444], яка, відповідно до Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ще визначається як *таємниця авторства та джерела інформації* (п. 11 ч. 2 ст. 26) [314].

Водночас цивільним процесуальним законодавством України приділено увагу *службовій таємниці* й *таємниці діяльності психолога* (п. 2 ч. 1 ч. 2 ст. 51 Цивільного процесуального кодексу України) [445]; Законом України «Про Службу безпеки України» – захисту державної, військової, службової та комерційної таємниці, а також інформації конфіденційного характеру, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України та честі й гідності особи (ч. 3 ст. 7) [342] тощо.

У зв'язку з цим можливо зробити висновок, що правове регулювання віднесення інформації до таємної у вітчизняному законодавстві є недосконалим, а у деяких випадках й суперечливим. Таке становище зумовлене значним обсягом тих нормативно-правових актів, у нормах яких вона закріплена, які у більшості випадків приймалися без узгодження понятійного апарату різними скликаннями єдиного законодавчого органу України, що призвело до неоднозначного розуміння

низки визначень стосовно видів таємної інформації та ускладнило їх пошук під час практичного застосування.

З огляду на це поділяємо позицію В. А. Ліпкана стосовно того, що українському законодавству, яке регулює суспільні відносини в інформаційній сфері, притаманні такі негативні особливості, як: фрагментарність, неповнота, дублювання та наявність суперечностей в окремих нормативно-правових актах та їх нормах, що, своєю чергою, як справедливо стверджує автор, уповільнює розвиток інформаційних відносин у суспільстві та впливає на результативність використання певного виду таємної інформації у сфері кримінального судочинства [189, с. 137].

Разом з тим окремими науковцями при дослідженні даного питання пропонувалися, на наше переконання, слушні пропозиції щодо розробки єдиного кодифікованого нормативно-правового акта, який би встановлював, класифікував і захищав від незаконного розголошення усі наявні види інформації з обмеженим доступом, у тому числі й таємної інформації. До такого вченими та практиками було віднесено «*Кодекс України про інформацію*», проєкт якого неодноразово розроблявся та обговорювався останніми [189, с. 196–209].

Ще одним свідченням неузгодженості є те, що на сьогодні одним з найважливіших завдань держави є забезпечення збереження державної таємниці від розголошення різноманітними засобами й методами, у тому числі й шляхом притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [251].

При цьому, у ст. 2 Закону України «Про державну таємницю», що містить положення про законодавство України про державну таємницю [311], не згадується КК України, а передбачено, що відносини у сфері охорони державної таємниці регулюються Конституцією України, законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної

інформації», цим Законом, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та іншими нормативно-правовими актами.

Водночас у розділі 6 Закону України «Про державну таємницю» визначено відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю, а в ст. 39 надано перелік діянь, за які настає дисциплінарна, адміністративна та кримінальна відповідальність згідно із законом [311].

Серед них кримінально-караними є: розголошення державної таємниці (відповідає і передбачене ст. 328 КК України); втрата документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації (відповідальність передбачена ст. 329 КК України) [155].

Проте у КК України міститься низка й інших правопорушень у сфері охорони державної таємниці. На наш погляд, це зайвий раз доводить, що законодавцем не завжди сприймаються необхідні докорінні зміни, що мають відбуватися в інституті захисту державної таємниці, а враховано лише ті склади злочинів, що були визначені ще в КК 1960 р. [156]. З одного боку, це є зрозумілим з огляду на дату прийняття Закону, проте викликає необхідність корегування та змін понятійний апарат, оскільки інститут державної таємниці та нормативно-правова база його функціонування зазнали значних перетворень.

Зокрема, у ст. 330 КК України застосовується термін «службова інформація». Кримінальна відповідальність настає за передачу або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни.

До 2011 р. цією статтею визначалася відповідальність за розголошення «конфіденційної інформації», що є у власності держави і не є інформацією, яка становить державну, комерційну або іншу таємницю, що охороняється КК України (таємницю усиновлення, голосування тощо).

Цим самим до категоріально-понятійного апарату державної таємниці вводяться терміни, які безпосередньо не стосуються державної таємниці, хоча за змістом ця інформація є обмежено доступною, що робить її співзвучною з державною таємницею, але міра й ступінь її захисту є іншими.

Своєю чергою, ст. 28 Закону «Про державну таємницю» [311] передбачено обов'язки громадянина щодо збереження державної таємниці. Відповідно, і обмеження щодо передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації (ст. 32 Закону) мають, першочергово, враховувати необхідність забезпечення *національної безпеки* України. Посадові особи та громадяни, винні у навмисному невіднесенні до державної таємниці інформації, розголошення якої може завдати шкоди інтересам *національної безпеки* України, а також необґрунтованому заниженні ступеня секретності або необґрунтованому розсекречуванні секретної інформації, несуть юридичну відповідальність.

У даному аспекті особливу увагу варто звернути на те, що поширеною стає практика, коли суб'єкти господарської діяльності усіх форм власності, а не лише державної, виконують певні замовлення держави або держава в якості замовника здійснює закупівлі. Раніше нормами законодавства були передбачені пріоритетні потреби України, що становили собою потреби в товарах, роботах і послугах, необхідних для розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем, підтримання обороноздатності країни та її безпеки, створення і підтримання на належному рівні державних матеріальних резервів, реалізації державних і міждержавних цільових програм, забезпечення функціонування державних органів, що утримуються за рахунок державного бюджету.

На сьогодні на рівні держави регулюються питання державних закупівель, тобто придбання товарів, робіт і послуг замовником

(генеральним) – органом державної влади, місцевого самоврядування, державною, комунальною установою чи організацією, визначені відповідальними за організацію і проведення процедур закупівель в інтересах замовників – органів державної влади, місцевого самоврядування та органів соціального страхування, створених відповідно до закону, а також юридичних осіб (підприємств, установ, організацій) та їх об'єднань, які забезпечують потреби держави або територіальної громади. При цьому діє обмовка, що зазначена діяльність не здійснюється на промисловій чи комерційній основі за рамковими угодами.

Задовольняючи потреби держави (наприклад, у сфері оборони), суб'єкти господарської діяльності можуть бути причетними до забезпечення схоронності секретної інформації у будь-якому з її проявів, а отже, має існувати чітка позиція щодо їх юридичної відповідальності.

І тут варто зважати, що суб'єктами розголошення державної таємниці чи втрати документів, що містять таку таємницю, відповідно до статей Кримінального кодексу України, є особи, яким відомості таємного характеру стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Такими визнаються особи, що мають відповідний допуск до державної таємниці, наданий відповідно до законодавства України. Для кваліфікації кримінального правопорушення не має значення, були такі відомості довірені вказаній особі чи стали відомі за інших обставин (за специфікою служби певні відомості, що становлять державну таємницю, можуть стати відомі й випадково). Інші особи не несуть відповідальність за розголошення державної таємниці.

Проте таке активне залучення фахівців недержавного сектору до забезпечення потреб держави, територіальних громад спричиняє необхідність відмежування не лише службових секретів від державних, але й державних від комерційних (так би мовити, «trade secrets»). Саме зростання свого часу самостійності державних підприємств і приватного

сектору зробило доцільним і необхідним поділ секретів на державні та секрети підприємств. Останні підлягають охороні, оскільки не є загальнодоступними, при цьому така інформація має потребу в захисті, оскільки не є державною таємницею.

У цьому аспекті важливо говорити про проблему взаємовідносин органів державної влади з доступу до комерційної таємниці та їх обов'язки щодо її захисту, оскільки законодавством дане питання не врегульоване. Неможливо побудувати нормальні відносини між державними органами та підприємницькими структурами, якщо першим на законодавчому рівні не буде забезпечено доступ до відомостей, що становлять службову і комерційну таємницю організацій і установ [398].

Органи державної влади повинні нести обов'язки по забезпеченню збереження такої інформації: режим державної таємниці таким відомостями надати неможливо, бо це суперечить самим основам побудови даного правового інституту; режим охорони відомостей «для службового користування» не відповідає рівню захисту комерційних секретів. Щоб не виникло плутанини ані термінологічного плану, ані в процесі практичної діяльності, вчені досить давно ведуть мову про необхідність заборони використання для позначення службової та комерційної таємниці грифів, установлених для державної таємниці, й запровадження єдиних грифів для службової і комерційної таємниці. За будь-яких рішень, є нагальна необхідність встановити основний комплекс правових та організаційних заходів, реалізація яких дозволить забезпечити захист конфіденційної інформації, яка, наприклад, не становить державної таємниці, але підлягає захисту, і державної таємниці, з якою може бути ознайомлений, у разі потреби, приватний сектор.

Окрім того, аналіз норм Закону України «Про державну таємницю», КК України, інших правових актів дає підстави визначати в якості ще однієї проблеми наявний стан, що у КК України кримінально-правові

норми, які передбачають відповідальність за порушення режиму охорони державної таємниці, розміщені не в розділі «Злочини проти основ національної безпеки» (розділ I Особливої частини КК України), а в розділі «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» (розділ XIV Особливої частини КК України). Тим самим, і це думка переважної більшості вчених (на цьому наголошували О. Ф. Бантишев, О. А. Шамсутдінов та ін.), законодавець применшив значення, що має для національної безпеки збереження державної таємниці. Хоча разом з тим у п. 20 Стратегії національної безпеки України (2020 р.) визначено, що відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію загроз; п. 45 – активна та ефективна протидія розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді [398].

Аналіз законодавства багатьох зарубіжних країн свідчить також про визнання порушення режиму схоронності державної таємниці в якості протиправних діянь, спрямованих на підрив основ національної безпеки.

Окрім того, дослідження норм КК України та його співвідношення з нормами інших інституційних правових актів, а також вивчення зарубіжного законодавства дає всі підстави стверджувати, що кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність за порушення режиму охорони державної таємниці, мають бути перенесені з розділу «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» в розділ «Злочини проти основ національної безпеки», як такі, що мають безпосереднє значення для забезпечення національної безпеки. Отже, вирішення означених проблем є важливим з точки зору захисту національної безпеки України, з якою ця сфера споріднена.

На жаль, вітчизняна система охорони державної таємниці досі лишається застарілою і тому є однією із загроз національній безпеці, що визнано на концептуальному рівні – фізична і моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом (Закон України «Про національну безпеку України» (2018 р.); Стратегія національної безпеки України (2020 р.); Стратегія воєнної безпеки України (2021 р.) та ін.) в умовах військової агресії РФ проти України визначає сектору безпеки і оборони завдання щодо забезпечення і реформування системи охорони державної таємниці.

Наразі є нагальна потреба у прискоренні роботи з підготовки таких правових актів: нової редакції Стратегії кібербезпеки України; Концепції реформування охорони державної таємниці України, що наразі формується спеціалістами СБУ із залученням експертів НАТО, КМЄС тощо; нової редакції Закону України «Про державну таємницю» та методичних рекомендацій СБУ щодо охорони державної таємниці в умовах ведення воєнних, бойових дій і спеціальних операцій; формування переліку об'єктів критичної інфраструктури в контексті забезпечення інформаційної безпеки і кібербезпеки.

3.3. Зарубіжний досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці

Сучасні процеси глобалізації, інтернаціоналізації та триваючої конвергенції потребують глибшого знання не тільки власного законодавства, а й законодавства, зокрема кримінального, зарубіжних країн. Тим паче, що сьогодні Україна прагне стати повноправним членом Європейського Союзу і НАТО, а тому має привести своє законодавство у

відповідність до європейських стандартів. Стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору проголошено в Конституції України.

Своєю чергою, охорона державної таємниці є важливою та невід'ємною частиною існування кожної держави світу й для аналізу і подальшого розвитку законодавства у цій сфері необхідно звернути увагу на іноземний досвід, використання якого є значним кроком уперед в інтегруванні української держави у світове співтовариство [421]. Тим більше, як слушно зазначає М. І. Хавронюк, у кримінальному законодавстві України змішані елементи національно-самобутнього з елементами запозиченого чужого – це законодавство завжди розвивалося під певним впливом кримінального законодавства інших держав, а також під впливом міжнародного права, який з часом стає усе більш потужним [430, с. 13].

Насамперед звернемо увагу на аналіз кримінально-правового законодавства про державну таємницю країн близького зарубіжжя, тобто тих країн, що мали, переважно, однакові умови з Україною для розвитку законодавства й становлення ефективної системи охорони державних секретів. Тим більше, що питання національної безпеки у таких країнах розглядається також у контексті забезпечення та захисту інформаційної безпеки.

У сучасних умовах, необхідних для міждержавного співробітництва країн близького зарубіжжя, актуальним питанням є підвищення ефективності захисту державної таємниці, разом з тим є потреба у скороченні числа відомостей, що належать до неї. Обов'язком держав є формування розумного механізму захисту різних видів інформації та встановлення меж дії інститутів таємниць [234]. Необхідність зазначеного обумовлена потребою сучасного суспільства бути більш відкритим, позаяк в умовах антидемократичного режиму державна таємниця стає одним з

бар'єрів відчуження влади від суспільства і засобом маніпулювання ним. І чим держава тоталітарніша, авторитарніша, тим більше у неї секретів. Пострадянські країни й до сьогодні відходять від такої практики.

Республіка Казахстан. У Республіці чинним є новітній Кримінальний кодекс від 3 липня 2014 р. № 226, де враховано реалії сьогодення у поєднанні з головними принципами гуманізму. Як і у низці кодексів інших держав, розділ «Кримінальні правопорушення проти основ конституційного устрою та безпеки держави» (р. 5) слідує після розділів, що визначають відповідальність за посягання на особистість, родинні цінності, права і свободи людини і громадянина та проти миру (р. 1–4 Особливої частини КК) [153].

Зокрема, у Кодексі міститься ст. 185 «Незаконне збирання, поширення, розголошення державних секретів», що визначає: незаконне збирання відомостей, що становлять державні секрети, а також поширення неправомірно отриманих відомостей, що становлять державні секрети, за відсутності ознак державної зради або шпигунства, — караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Кваліфікованими ознаками цього складу злочину є розголошення відомостей, що становлять державні секрети, особою, якій вони були довірені або стали відомі по службі, роботі, або з інших передбачених законом Республіки Казахстан підстав, за відсутності ознак державної зради — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого; а також діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили заподіяння великого збитку або настання інших тяжких наслідків, що караються позбавленням волі на строк від

п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 186 визначає кримінальну відповідальність за втрату носіїв відомостей, що містять державні секрети. Так, втрата з необережності носіїв відомостей, що містять державні секрети, особою, якій вони були довірені по службі, роботі або з інших передбачених законом Республіки Казахстан підстав, якщо втрата стала результатом порушення встановлених правил поводження з носіями відомостей, що становлять державні секрети, карається штрафом у розмірі до п'ятисот місячних розрахункових показників з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

А те саме діяння, що спричинило заподіяння великої шкоди або настання інших тяжких наслідків, карається штрафом у розмірі до чотирьох тисяч місячних розрахункових показників, або обмеженням волі на строк до чотирьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Законом Республіки Казахстан «Про державні секрети» встановлено, що державні секрети – це відомості, що захищаються державою, і становлять державну і службову таємниці, поширення яких обмежується державою з метою здійснення ефективної військової, економічної, науково-технічної, зовнішньоекономічної, зовнішньополітичної, розвідувальної, контррозвідувальної, оперативно-розшукової та іншої діяльності, що не вступає у протиріччя із загальноприйнятими нормами міжнародного права [305].

Державна ж таємниця – відомості військового, економічного, політичного і іншого характеру, розголошування або втрата яких завдає або може завдати шкоди національній безпеці Республіки Казахстан. Поділяються державні секрети на три категорії: державна, військова і

службова таємниці.

На відміну від вітчизняного, Закон Казахстану «Про державні секрети» не визначає в якості ідентичних дані поняття. Так, ст. 18 Закону визначено, що ступінь секретності відомостей, що становлять державні секрети, має відповідати ступеню тяжкості шкоди, яку завдано, або може бути завдано національній безпеці Республіки Казахстан або інтересам державних органів і організацій внаслідок поширення зазначених відомостей.

У державі встановлено три ступені секретності відомостей, що становлять державні секрети, і відповідні цим ступеням грифи секретності для носіїв зазначених відомостей: «особливої важливості», «цілком таємно», «таємно».

Відомостям, що становлять державну таємницю, присвоюються грифи секретності «особливої важливості», «цілком таємно».

Відомостям, що становлять службову таємницю, присвоюється гриф секретності «таємно».

Цікавим є досвід кримінально-правового регулювання *Грузії*. Злочини проти держави окреслені лише у розділі 11 КК Грузії після визначення кримінального покарання за злочини проти людини; економічні злочини; злочини проти громадського порядку та безпеки; злочини проти моральності; злочини проти культурної спадщини; злочини, пов'язані з наркотиками; транспортні злочини; кіберзлочини та злочини проти охорони навколишнього середовища. При цьому державна політика щодо державної таємниці визнається у Грузії складовою частиною політики забезпечення суверенітету, оборони та національної безпеки [252].

Зокрема, розділ 11 КК Грузії містить декілька статей, що стосуються захисту державної таємниці [151].

Так, відповідно до ст. 313 КК Грузії «Видача державної таємниці» під видачею потрібно розуміти надання державної таємниці Грузії іноземній державі, іноземній організації або їх представникам, або її публічне розголошення на шкоду державним інтересам Грузії, або інші діяння, що роблять доступною державну таємницю стороннім особам, вчинені особою, якій ця таємниця була відома в силу службового становища, або була довірена у зв'язку з винятковими обставинами. Караються такі злочини позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати посади або займатися діяльністю на строк до трьох років.

Ті ж самі діяння, вчинені у воєнний час, або які спричинили тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до двадцяти років з позбавленням права обіймати посади або займатися діяльністю на строк до трьох років.

У ст. 320 КК Грузії закріплено відповідальність за розголошення державної таємниці, а саме умисне розголошення або розголошення державної таємниці особою, якій ця таємниця була відома або довірена в силу свого службового становища, за відсутності ознак видачі державної таємниці або шпигунства, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати посади чи займатися діяльністю на строк до трьох років.

У ст. 321 КК Грузії визначено кримінальну відповідальність за порушення порядку дотримання державної таємниці, а саме навмисне або необережне порушення порядку поводження з документами або предметами, що містять державну таємницю, що спричинило пошкодження, знищення або втрату таких документів чи предметів [151].

Закон Грузії «Про державну таємницю» у ст. 1 пропонує наступне визначення державної таємниці – це інформація в сферах оборони, економіки, зовнішніх відносин, розвідки, державної безпеки та охорони

правопорядку в країні, розголошення або втрата якої може завдати шкоди суверенітету, конституційному ладу, політичним та економічним інтересам Грузії або сторін-учасниць міжнародних договорів або угод Грузії, та яка в порядку, встановленому цим Законом або (і) міжнародним договором або угодою Грузії, попередньо засекречена чи визнана державною таємницею, і підлягає державному захисту [308].

Гриф секретності у Грузії є обов'язковим реквізитом інформації, що містить державну таємницю. Він повинен засвідчувати ступінь секретності цієї інформації, зазначати термін засекречування інформації та містити відомості про уповноважену особу, проставивши вказаний гриф.

З урахуванням ступеня секретності законом встановлено наступні грифи секретності:

а) «особливої важливості» (прирівняний до нього – TOP SECRET). До такої інформації, відносяться відомості, розповсюдження чи втрата яких може істотно вплинути на державні інтереси Грузії в сферах оборони, економіки, державної безпеки, охорони правопорядку і політики або (і) спричинити найбільш важкі наслідки для країн і організацій, що беруть участь в міжнародних договорах або угодах Грузії (термін засекречування – 20 років);

б) «цілком таємно» (прирівняний до нього – SECRET). До інформації, якою привласнюється гриф секретності «цілком таємно», відносяться відомості, поширення або втрата яких може спричинити тяжкі наслідки для інтересів Грузії в сферах оборони, державної безпеки, охорони правопорядку, для політичних та економічних інтересів країни, а також для інтересів осіб, визначених підпунктом «Г.Б» (осіб, які співпрацюють або раніше співпрацювали на конфіденційній основі у цих сферах з відповідними органами Грузії, що здійснюють таку діяльність), або (і) розголошення яких може спричинити тяжкі наслідки для країн і

організацій, що беруть участь у міжнародних договорах або угодах Грузії (термін засекречування – 10 років);

в) «таємно» (прирівняний до нього – CONFIDENTIAL). До такої інформації відносяться відомості, поширення яких може завдати шкоди інтересам Грузії в сферах оборони, державної безпеки, охорони правопорядку, політичним та економічним інтересам країни, а також інтересам осіб, визначених підпунктом «Г.Б», або (і) розголошення яких може завдати шкоди інтересам країн і організацій, що беруть участь у міжнародних договорах або угодах Грузії (термін засекречування – 5 років);

г) «обмеженого користування» (прирівняний до нього – RESTRICTED). До інформації, якій привласнюється гриф секретності «обмеженого користування», відносяться відомості, поширення яких може негативно вплинути на інтереси Грузії в сферах оборони, державної безпеки, охорони правопорядку, на політичні та економічні інтереси країни або (і) на інтереси і діяльність країн та організацій, що беруть участь у міжнародних договорах або угодах Грузії (термін засекречування – 3 роки).

При неможливості нанесення грифа секретності безпосередньо на матеріальний носій інформації, він вказується у супровідних документах до нього.

Органи державної влади та місцевого самоврядування Грузії в межах компетенції, наданої їм законодавством Грузії, забезпечують здійснення державної політики щодо державної таємниці.

Так, Служба державної безпеки Грузії: забезпечує проведення організаційних заходів щодо захисту державної таємниці; здійснює заходи щодо забезпечення захисту державної таємниці; контролює здійснення зазначених заходів.

Служба розвідки Грузії є установою спеціального призначення виконавчої влади, що перебуває в безпосередньому підпорядкуванні Прем'єр-міністра Грузії, яка в межах своєї компетенції здійснює заходи щодо забезпечення дотримання режиму державної таємниці як у своєму відомстві, так і щодо дипломатичних представництв й консульських установ Грузії, а також громадян Грузії, які перебувають у тривалому відрядженні, діяльність яких пов'язана з інформацією, що містить державну таємницю, та членів їх сімей.

Інтерес завжди викликає законодавство країн Прибалтики.

У Кримінальному кодексі *Латвійської Республіки* після розділу про злочини проти людства, миру, військові злочини та геноцид міститься розділ, що визначає злочини проти держави [150]. У розділі передбачені наступні склади злочинів, пов'язаних з порушенням режиму державної таємниці:

ст. 94 «Умисне розголошення державної таємниці». Умисне розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, вчинене особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі по службі або роботі за відсутності в даному діянні ознак шпигунства, — карається позбавленням волі на строк до восьми років або грошовим штрафом до ста двадцяти мінімальних місячних заробітних плат;

ст. 95 «Розголошення державної таємниці з необережності». Таке розголошення з необережності або втрата документів, що містять державну таємницю, а також втрата предметів, відомості про які становлять державну таємницю, вчинені особою, якій відомості, документи або предмети були довірені, якщо документи або предмети загублені внаслідок порушення правил охорони державної таємниці, чим заподіяно істотну шкоду, — караються позбавленням волі на строк до трьох років або грошовим штрафом до п'ятдесяти мінімальних місячних

заробітних плат. Причому в ст. 95 включена і втрата документів, предметів, що містять державну таємницю.

Крім того, КК Латвії передбачено відповідальність за розголошення військових відомостей, що не становлять державну таємницю (ст. 352), а так само службову таємницю – «Розголошення відомостей, що не підлягають розголошенню» (ст. 329). Інтерес представляє ст. 330, яка передбачає відповідальність за розголошення відомостей, що не підлягають розголошенню, після залишення посади;

ст. 85 КК Латвійської Республіки «Шпигунство» містить дві частини: ч. 1 передбачає відповідальність за передачу, розкрадання, збирання відомостей, що не підлягають розголошенню, за завданням іноземних розвідувальних служб для використання цих відомостей на шкоду інтересам Латвійської Республіки; ч. 2 – за ті самі дії, якщо відомості становлять державну таємницю.

Зі змісту ст. 85 КК Латвійської Республіки витікає, що суб'єктом шпигунства може бути іноземець, особа без громадянства та громадянин Латвійської Республіки.

До 1996 р. в Латвії неможливо було чітко відповісти на запитання, що ж є державною таємницею. Кінець такої невизначеності поклав прийнятий 17 жовтня 1996 р. Закон Латвійської Республіки «Про державну таємницю» [310], у ст. 2.1 якого чітко визначено, що «Державна таємниця – це захищені державою відомості у її військовій, політичній, економічній, науковій, технічній діяльності, що включені в затверджений Кабінетом Міністрів перелік, втрата або незаконне розповсюдження яких може завдати шкоди безпеці, економічним і політичним інтересам Латвійської Республіки». У 2005 р. ст. 2 було доповнено пунктом 4 про статус державної таємниці: «Статус державної таємниці повною мірою поширюється на засекречені відомості Організації Північноатлантичного договору (НАТО), Європейського Союзу, іноземних і міжнародних

організацій та їх інституцій, якщо інше не передбачено іншими регулятивними нормативними актами».

Своєю чергою, згаданий у Законі та затверджений Кабінетом Міністрів Латвії список відомостей, що є державною таємницею, був розділений на три рівні за ступенем секретності. Так, наприклад, до особливо секретних відомостей відносяться: плани національної безпеки і захисту держави й державних кордонів, окремих напрямів зовнішньоекономічної діяльності, стратегічно значущі зовнішньоекономічні угоди. До секретних належать відомості про: рівні структурних підрозділів національних збройних сил, аналіз загроз державі та їх наслідки, плани мобілізації, об'єкти, важливі для забезпечення безпеки та охорони держави, а так само їх захист і плани евакуації. Конфіденційні відомості – це матеріали службового розслідування про поширення або втрату об'єкта державної таємниці, поширення інформації про боєздатність збройних сил і військової готовності, про види продукції, виробленої для потреб державної безпеки, її кількість і виробничий потенціал, питання системи безпеки Банку Латвії, технічні засоби та заходи захисту і безпеки важливих державних осіб.

Таким чином, поняття секретність застосовувалося і застосовується, переважно, на державному рівні. Як секретні держава визначає певні відомості, які приховуються від потенційних супротивників, і приховування яких дає змогу з мінімальними втратами сил і засобів вирішувати найважливіші питання щодо захисту держави, політичні, науково-технічні та інші проблеми [402].

З одного боку, секретність державної інформації завжди пов'язана із законодавчим обмеженням прав осіб, які мають доступ до цієї інформації. З іншого – латвійським законодавцем встановлено перелік відомостей, які не можуть бути державною таємницею, і отже, не підлягають засекречуванню. Так, ст. 5 Закону «Про державну таємницю» забороняє

надавати статус державної таємниці та обмежувати доступ до інформації про: стихійні лиха; катастрофи та їх наслідки; порушення прав людини; рівень злочинності, корупції; незаконні дії посадових осіб; економічне становище держави; виконання бюджету; рівень життя громадян, а так само про посадових осіб держави та органів місцевого самоврядування.

З перерахованих вище норм випливає висновок, що до сфери державної таємниці може належати інформація, яка не має ринкової вартості, або інформація, яка ніколи прямо не вийде на комерційні ринки. Але в поодиноких випадках, наприклад, при експорті озброєнь і військової техніки, секретні науково-технічні, виробничі та техніко-економічні показники на основі спеціальних договорів передаються іншим державам, які зобов'язуються забезпечити їх захист [152].

Естонська Республіка. Кримінальний кодекс Естонії злочини проти держави визначає відразу після злочинів проти людства та військових злочинів. Зокрема, ст. 73 КК Естонії передбачає кримінальну відповідальність за розголошення державної таємниці:

1. Розголошення або незаконна передача відомостей, що становлять державну таємницю ступеня секретності «Конфіденційно», або видача незаконного дозволу на доступ до них за відсутності ознак шпигунства, – карається штрафом або позбавленням волі на строк до двох років.

2. Розголошення або незаконна передача відомостей, що становлять державну таємницю ступеня секретності «Таємно», або видача незаконного дозволу на доступ до них за відсутності ознак шпигунства, – карається позбавленням волі на строк від двох до чотирьох років.

3. Розголошення або незаконна передача відомостей, що становлять державну таємницю ступеня «Цілком таємно», або видача незаконного дозволу на доступ до них за відсутності ознак шпигунства, – карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Цей підхід є цікавим з погляду на те, що ступінь відповідальності залежить від грифу, наданого відомостям, що становлять державну таємницю. Своєю чергою, ст. 74 КК Естонії визначає відповідальність за втрату носія інформації, що містить державну таємницю:

1. Втрата носія інформації, що містить державну таємницю, особою, якій цей носій інформації був довірений, якщо втрата була зумовлена порушенням правових актів, що регулюють охорону державної таємниці, – карається штрафом або позбавленням волі на строк до двох років.

2. Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, – карається позбавленням волі на строк від одного року до років, якщо воно вчинене з необережності [152].

Закон Естонії «Про державну таємницю» у ст. 2 визначає, що державна таємниця – інформація, яка в інтересах забезпечення державної безпеки потребує захисту від розголошення, є об'єктом власності Естонської Республіки або знаходиться під її контролем чи розроблена нею або для неї, якщо ця інформація віднесена до державної таємниці та засекречена на передбачених цим Законом підставах і в порядку. Відповідна інформація може бути державною таємницею незалежно від виду її носія [309].

Стаття 6 Закону «Про державну таємницю» визначає ступінь секретності інформації, що становить державну таємницю. Є три ступені секретності інформації, їм відповідають грифи секретності:

«цілком таємно» – якщо є вагома підстава вважати, що розголошення цієї інформації може спричинити непоправну шкоду державній безпеці;

«таємно» – якщо є вагома підстава вважати, що розголошення цієї інформації може завдати шкоду державній безпеці;

«конфіденційно».

Вражають терміни засекречування, наприклад інформація відноситься до державної таємниці на строк, якого потребують інтереси державної безпеки, але не може перевищувати 50 років, а стосовно джерел, що використовуються розвідкою і контррозвідкою, а також конфіденційних джерел – 75 років.

Закон Естонії «Про державну таємницю і засекречену інформацію іноземних держав» у § 3 визначає державну таємницю як інформацію, передбачену тільки цим Законом або порядком, який вимагає захисту від розголошення в інтересах національної безпеки або міжнародних відносин Естонської Республіки, за винятком секретної інформації іноземних держав. Державні секрети охороняються на наступних рівнях класифікації:

- 1) «обмежений» – «restricted level»;
- 2) «конфіденційно» – «confidential level»;
- 3) «таємно» – «secret level»;
- 4) «цілком таємно» – «top secret level» [478].

Щоб знайти більш прийнятний варіант кримінально-правового захисту відомостей, що становлять державну таємницю, доцільно звернутися до світового досвіду.

Закономірно склалося, що найбільший інтерес викликає досвід розвинених країн світу, що мають міцні позиції в міжнародній економіці та на політичній арені. Маються на увазі ті, які характеризуються тривалою історією розвитку ринкової економіки, досить високими доходами на душу населення, значними можливостями впливу на світову геополітику. До цієї групи насамперед належать головні економічно розвинені країни так званої «Великої сімки» (Великобританія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія), а так само інші економічно високорозвинені країни Західної Європи, а іноді й країни «переселенського типу» (такі як Австралія, Ізраїль, Нова Зеландія). Ці

країни відрізняються не тільки рівнем розвитку технологій, наявністю конкуренції, високими стандартами життя населення, а й досить високим рівнем захисту цінної інформації, власником якої є держава.

Проаналізуємо відповідні правові акти деяких з цих країн.

Сполучені Штати Америки (США). Говорячи про право США, варто зважати, що для кримінального права цієї держави характерною є:

віднесеність до англо-американської правової сім'ї, де серед джерел права все більшу роль відіграють кримінальні закони, що приймаються Конгресом США і законодавчими органами окремих штатів;

поєднання законодавства і норм загального права як джерел кримінального права;

співвідношення названих джерел на рівні федерації і штатів, зважаючи на те, що США – федеративна держава, в якій діють федеральні кримінальні закони та кримінальні закони окремих штатів. Ці дві системи існують паралельно, причому федеральні кримінальні закони встановлюють лише відповідальність за злочини, що посягають на безпеку держави (державна зрада, шпигунство тощо), а також за злочини федеральних службовців і злочини, що стосуються не менш як двох або всіх штатів [369].

Кримінальна відповідальність за переважну більшість злочинів передбачена в законодавстві окремих штатів.

Варто зазначити, що у законодавстві США немає єдиного нормативно-правового акта про державну таємницю, подібного тому, які є в законодавстві інших країн, у тому числі й відповідної правової системи.

Система класифікації секретної інформації, що діє наразі в США, встановлена Указом № 13526 Президента США, виданим у 2009 р. [473]. Указ встановлює класифікацію, порядок засекречування, розсекречування та обробки інформації, створеної урядом США, його співробітниками і підрядниками, а також інформації, отриманої від інших органів влади.

При оцінці ступеня секретності в США використовується термін «information sensitivity», що позначає рівень шкоди, який може завдати національній безпеці США розкриття даної інформації.

Під шкодою національній безпеці США (damage to the national security) потрібно розуміти шкоду національній обороні або міжнародним відносинам Сполучених Штатів Америки. Тобто, виокремлено лише дві сфери, на відміну від вітчизняного законодавства, в якому визначено шість сфер (так, у Законі України «Про державну таємницю» йдеться про сфери: оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку [311]).

Згідно з Указом № 13526 є три рівні таємності інформації:

«Confidential» («конфіденційно»). Найнижчий – перший – рівень секретності інформації. У разі якщо така інформація стане надбанням суспільства, буде завдано збиток національній безпеці;

«Secret» («таємно»). Така інформація має другий рівень секретності й в разі розголошення може заподіяти шкоду національній безпеці;

«Top Secret» («цілком таємно, особливої важливості»). Така інформація має найвищий рівень секретності, оскільки у разі розкриття дана інформація може становити серйозну загрозу національній безпеці.

В основі даної класифікації лежить традиційний підхід, що визначається ступенем загроз національній безпеці.

Інформація, яка не має грифу, є відкритою. Проте є така категорія інформації, що не має грифу таємності, але поширення якої підлягає обмеженню. Щодо неї використовуються такі терміни (маркування):

«Sensitive Security Information» (SSI) – «інформація, яка стосується питань безпеки»;

«Critical Program Information» (CPI) – «критична програмна інформація»;

«For Official Use Only» (FOUO) – «тільки для службового користування»;

«Restricted» – «для службового користування»;

«Limited Distribution» (LIMDIS) – «поширення обмежене»;

«Law Enforcement Sensitive» (LES) – «для правоохоронних органів» тощо.

Крім того, у США для документів обмеженого доступу використовуються ще й такі позначки (наприклад, у системі Збройних Сил США):

«For training, otherwise» – «для навчальних цілей, в інших випадках ...»;

«Confidential – modified handling authorized» (CONF-MHA) – «розсекречений, можна передавати відкрито»;

«Modified clear» (MOD CLEAR) – «видозмінений відкритий» (для випадків, коли відкритий текст містить кодові слова).

У випадках, коли документація несекретного характеру передається закритим текстом, після грифу «Confidential» на ній ставиться позначка RUUP («Regrade Unclassified Upon Receipt» – «Після отримання вважати несекретним») або EFTO («Encrypt For Transmission Only» – «зашифрувати тільки для передачі») [473].

Згідно із зазначеним Указом, який є правовою основою для засекречування інформації в США, інформація може бути засекречена на одному з трьох рівнів.

Водночас у США передбачено програми особливого доступу до інформації, що вимагає додаткових заходів безпеки [473]. Законодавство США, наприклад, має спеціальні положення щодо доступу до інформації, пов'язаної з атомною енергетикою. Тобто, аналізуючи законодавство США щодо захисту державної таємниці, потрібно враховувати наявність

великої кількості критеріїв ступеня секретності відомостей інформації з обмеженим доступом [215].

Звід законів США, Титул 18, глави 37 (§§ 793–795) і 87 (§ 1905) стосуються злочинів по збору, передачі або втраті інформації оборонного значення і розголошення секретних відомостей, що відповідають наступним критеріям:

- 1) віднесеність інформації до відомостей про об'єкт національної оборони США;
- 2) надання інформації про місце виготовлення і технічних характеристиках такого роду об'єкта;
- 3) спроби придбати документ про стратегічні об'єкти США;
- 4) вступ у змову, що підриває обороноздатність США;
- 5) публікація, розголошення або будь-яке інше оприлюднення, не маючи на те права, будь-якої інформації (а отже, перелік не є вичерпним), отриманої в ході здійснення службових чи посадових повноважень, досліджень або розслідувань, проведених тим, хто є посадовою особою або службовцем США і т. ін. [475].

Відповідно до § 1 «Визначення» Закону «Про процедури із таємною інформацією» від 15 жовтня 1980 р. (додаток № 3 до Розділу 18 Зводу законів США) поняття «таємна (класифікована) інформація» (classified information) означає «будь-яку інформацію чи матеріал, визначений урядом Сполучених Штатів відповідно до виконавчого наказу, закону, керівництва, що вимагають здійснення захисту проти її несанкціонованого розкриття в інтересах забезпечення національної безпеки, та будь-які відомості з обмеженим доступом, про що визначено у параграфі «г» ст. 11 Закону «Про атомну енергію» 1954 р. (ст. 2014 (у) Розділі 42 Зводу законів США)» [475].

З наведеного визначення вбачається, що окремі федеральні закони, серед яких виокремлюють Закони «Про національну безпеку» від 1947 р.,

«Про атомну енергію» 1954 р., «Про внутрішню безпеку» 2002 р., безпосередньо стосуються захисту державної таємниці. Можна дійти висновку, що за законодавством таємна інформація в США поділяється на два види: оборонну (відомості про сферу національної безпеки) та службову (відомості з обмеженим доступом, наприклад відомості про науково-технічний потенціал США в галузі розвідки, зв'язку, криптографічної системи, інформація про оперативну діяльність правоохоронних органів, про кадрову політику того чи іншого державного відомства та інші матеріали) [369, с . 449].

Відповідальність такої категорії, як службовці, та питання захисту таємниці визначаються і в Титулі 5 Зводу. Так, службовець зобов'язаний не розголошувати секретну інформацію; повідомляти визначеному колу осіб і органів дані, які, як обґрунтовано вважає службовець або кандидат на зайняття посади, свідчать про порушення будь-якого закону, правила, постанови, або про очевидно неправильне управління, очевидну розтрату коштів, зловживання владою або про наявність істотної та реальної загрози добробуту чи безпеці суспільства [475]. Посади, пов'язані з роботою із секретною інформацією, виключаються з конкурсної служби.

Також безпосереднє значення для захисту державної таємниці має федеральний закон «Про шпигунство», прийнятий 15 червня 1917 р., незабаром після залучення США в Першу світову війну. Звичайно, за ці роки зміст Закону було виправлено численні рази. Закон прийнято з метою встановлення відповідальності за втручання у військові операції або вербування, а також щоб запобігти непокорі в Збройних Силах під час воєнного часу.

Що стосується організації захисту державних секретів, то вона поставлена на серйозний рівень.

Так, основним органом, що координує режимно-секретну діяльність в США, є Рада національної безпеки (РНБ), якій підпорядкована Вища

міжвідомча група з питань розвідки. До завдань останньої належать як оцінка ефективності контррозвідувальної діяльності, так і захист секретної інформації.

Поряд з РНБ основними вищими органами у сфері захисту державної таємниці є:

Адміністративно-бюджетне управління (АБУ), що встановлює стандарти з питань визначення принципів захисту та класифікації інформації, розробки програм підготовки й навчання співробітників служб безпеки, розробки наукових і практичних посібників з питань засекречування та розсекречення інформації, розробки рекомендацій з організації захисту інформації в приватному секторі. У його складі діє служба нагляду за захистом інформації, до завдань якої віднесено: розробку директив щодо виконання указів президента з питань захисту інформації; здійснення постійного контролю за дотриманням правил роботи з грифованою інформацією; участь у розробці та погодженні інструкцій і правил з питань розсекречення документів; направлення запитів до установ з вимогою надання звітів та інших інформаційних матеріалів з питань організації захисту інформації та надання доступу до матеріалів, що мають гриф секретності; розгляд заявок посадових осіб про надання їм прав і повноважень щодо класифікації (прав щодо встановлення грифів секретності) та розгляд претензій і пропозицій посадових осіб або державних установ з питань реалізації державних програм захисту інформації; консультації з питань стандартизації в галузі захисту інформації; контроль за діяльністю міжвідомчої апеляційної групи за класифікацією безпеки інформації; підготовка для президента США щорічного звіту про виконання указів президента з питань захисту інформації;

Міжвідомча апеляційна група, до основних функцій якої належать: контроль за діяльністю осіб, які наділені правом здійснювати

класифікацію інформації, що має захищатися; розгляд заявок і прийняття рішень за заявками установ про зниження грифів секретності або розсекречування документів; розгляд спірних питань в області розсекречення документів;

Консультативна рада з формування політики безпеки в галузі захисту інформації проводить консультації, готує пропозиції, рекомендації з питань захисту інформації для Президента, інших осіб найвищого державного рівня.

Наразі до складу розвідувальних органів США, що мають функції із захисту державних секретів, входять 14 спецслужб і підрозділів федеральних міністерств і відомств США, що забезпечують Президента і РНБ інформацією для прийняття рішень у галузі зовнішньої, військової та економічної політики. Це Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), Агентство національної безпеки (АНБ), Національна космічна розвідка, Національне агентство картографії зображень, Розвідувальне управління Міністерства оборони, розвідки видів збройних сил (ВПС, ВМС, корпусу морської піхоти, армії тощо), Федеральне бюро розслідувань (ФБР), Секретна служба Міністерства фінансів, Бюро розвідки Державного департаменту, відділ досліджень і розробок Міністерства енергетики, Берегова охорона [180].

У 2001 р. було створено Управління внутрішньої безпеки, що розробляє і реалізує національну стратегію захисту США від загроз нападу з боку терористичних організацій щодо забезпечення національної безпеки. А у 2002 р. прийнято Закон «Про внутрішню безпеку» і створено Комітет із забезпечення внутрішньої безпеки, у складі якого функціонує підкомітет з питань кібернетичної безпеки, науки, досліджень і розробок. Завданнями цього підкомітету стали: контроль за виконанням зазначеного Закону, забезпечення безпеки комп'ютерних і телекомунікаційних мереж,

інформаційних технологій, систем управління виробництвом, баз даних як урядових, так і приватних [367].

Відповідно до зазначеного Закону було створено Міністерство внутрішньої безпеки, до функцій якого належить: зниження уразливості до актів тероризму; захист інформаційних баз даних; розробка та участь у проведенні заходів і реалізації програм в інтересах внутрішньої безпеки; аналіз і розподіл розвідувальної інформації, збір якої здійснюють ЦРУ, ФБР, АНБ та інші органи; запобігання кібернетичним нападам на критичну інфраструктуру та інше.

Сьогодні основним завданням цих органів є налагодження ефективної системи обміну інформацією. Сучасна парадигма обміну інформацією у США розглядає інформацію як продукт, яким має розпоряджатися аналітичний, а не «видобувний» орган [287]. При цьому основна проблема для органів захисту інформації полягає не в тому як зібрати, а як знеособити відомості, отримані оперативним шляхом, зашифрувати агентурні, приховати технічні джерела інформації, але при цьому зробити інформацію доступною для своєчасного прийняття обґрунтованих рішень [111].

У Великій Британії 1 березня 1990 р. набув чинності Закон «Про державну таємницю» [476]. Згідно з нормами цього Закону працівник Служби безпеки і розвідки, попереджений про дотримання положень Закону, здійснює правопорушення, що полягає у безпідставному розголошенні інформації, документа, що стосуються служби безпеки або розвідки («безпека або розвідка» означає діяльність або сприяння службі безпеки і розвідці або будь-якого їхнього підрозділу, а посилення на інформацію, що стосується органів безпеки або розвідки, відносяться до інформації, якою володіють або яку передають ці служби або особи для сприяння якого, або з їхніх підрозділів), які знаходяться або знаходились у

розпорядженні на підставі його службового становища як працівника однієї з даних служб, або в процесі роботи.

До інформації зі ступенем «цілком таємно» відносяться відомості, несанкціоноване розголошення яких може створити загрозу внутрішній стабільності Об'єднаного Королівства або дружніх йому країн; призвести до значних людських жертв; завдати значної шкоди ефективності або безпеці британських чи союзницьких сил або розвідувальним операціям; заподіяти значну шкоду взаєминам з дружніми урядами або спричинити довгострокові збитки економіці Королівства [120, с. 115].

Розголошення інформації полягає у заявах, що припускають розголошення такої інформації або в намірі передати її тим, кому вона не призначається, що є, по суті, розголошенням.

За загальним правилом офіційна інформація повинна бути відкрита, крім випадків, коли це суперечить державним та іншим інтересам. При цьому застосовується положення про те, що інформація може бути розголошена тільки в тому випадку, якщо збиток від її розголошення не переважає суспільний інтерес в її оприлюдненні.

Незвичною виглядала класифікація урядової секретної інформації у Великобританії, що налічувала до 2014 р. п'ять рівнів секретності, які позначалися відповідними ключовими словами. Ключове слово мало бути написане великими літерами в центрі верхньої і нижньої частини кожної сторінки секретного документа. Це, зокрема:

1. «Цілком таємно», «Особливої важливості». До такої інформації належали відомості, втрата яких могла призвести до значних людських жертв, міжнародних дипломатичних інцидентів, або поставити під удар триваючі розвідувальні операції.

2. «Цілком таємно». Цей рівень використовувався для інформації, розголошення якої могло становити загрозу для життя, громадського

порядку або нанести збиток дипломатичним відносинам з дружніми країнами.

3. «Таємно». Наслідки розкриття секретної інформації з таким грифом могли порушувати особисті свободи, наносити збиток дипломатичним відносинам, серйозно порушувати повсякденне життя в країні.

4. «Обмежений доступ». Інформація, позначена таким грифом, у разі розголошення могла заподіяти значні незручності для осіб, які можуть впливати на ефективність бойових дій, або співробітників правоохоронних органів.

5. «Захищена інформація», що містить відомості, які у разі опублікування можуть призвести до фінансових втрат або упущення вигоди, завдати шкоди розслідуванню чи сприяти вчиненню злочину, або завдати шкоди уряду в комерційних чи політичних переговорах (що відповідає поняттю «комерційна таємниця»).

Наразі така система замінена урядовою політикою класифікацій безпеки на спрощену модель грифування:

«цілком таємно» (Top Secret);

«таємно» (Secret);

«конфіденційно» (Confidential);

«для службового користування» (Restricted).

Секретна інформація, поруч із зазначеними рівнями секретності, може маркуватися спеціальною міткою-дескриптором, що визначає сферу, до якої відноситься ця інформація (наприклад, фінанси, бюджет, медицина, політика, персональні дані тощо).

Окрім того, секретна інформація у Великій Британії може мати додаткові позначки, що вказують, яке громадянство повинні мати особи, яким надається допуск до цієї інформації, наприклад:

UK EYES ONLY (тільки для громадян Великобританії) (подібне є і в Канаді, називається «тільки для канадських очей»);

CANUKUS EYES ONLY (тільки для громадян Великобританії, Канади та США);

AUSCANNZUKUS (тільки для громадян Великобританії, Австралії, Нової Зеландії, Канади і США).

Секретні матеріали, залежно від змісту, у Великій Британії можуть мати й інше маркування, яке вказує на категорію осіб, які можуть бути допущені або недопущені до даних матеріалів.

Організація захисту секретної інформації у Великобританії визначається керівництвом Security Policy Framework (SPF), що містить основні принципи політики безпеки і керівництво з управління безпекою та ризиками для державних установ Великобританії і пов'язаних з ним органів. Security Policy Framework включає близько 70 рекомендацій у галузі політики інформаційної безпеки, згрупованих за розділами: управління; контроль доступу та засекречування інформації; персонал, відповідальний за інформаційну безпеку; забезпечення інформаційної безпеки; фізична безпека; боротьба з тероризмом; безперервність бізнесу.

Функції щодо захисту секретної інформації покладено на Секретну розвідувальну службу, що включена в структуру Міністерства закордонних справ. Її основними функціями є:

добування секретної інформації з військових, політичних, економічних, науково-технічних та інших проблем, які становлять інтерес для правлячих кіл Великої Британії;

проведення активних заходів щодо надання вигідного для Великобританії впливу на зовнішню політику інших країн;

зовнішня розвідка.

Головним контррозвідувальним органом, який забезпечує внутрішню безпеку у Великій Британії, є Служба безпеки, що займається,

серед іншого, припиненням діяльності іноземних розвідок на території держави; здійснює перевірку співробітників державних установ і підприємств, які мають доступ до секретної інформації.

До числа контррозвідувальних органів належать спеціальні підрозділи безпеки при Кабінеті Міністрів, які включені до структури Комітету з питань безпеки урядових установ. Вони виконують завдання усіх урядових органів з питань посилення безпеки.

У міністерствах і відомствах функції щодо захисту інформації здійснюються спеціальними підрозділами безпеки – контррозвідувальними відділами.

Відповідно до Закону «Про розвідувальні служби» 1994 р. був створений парламентський комітет з питань розвідки і безпеки, якому надано право управління в сфері вирішення основних завдань щодо забезпечення національної безпеки держави. З метою виконання своїх функцій Комітет має право запитувати в спецслужб необхідну для своєї роботи інформацію [66].

Французька Республіка (Франція). Кримінальним кодексом Франції у книзі 4, розділ 1 «Зазіхання на основоположні інтереси нації» передбачено відповідальність за найтяжчі політичні злочини – зраду і шпигунство. Низка статей Кодексу стосуються безпосередньо захисту державної таємниці [159].

Так, у розділі 4 КК Франції «Про посягання на таємницю» (ст. 226-13) мова йде про службову таємницю, а саме: розкриття інформації секретного характеру особою, яка володіє нею або в силу свого становища чи професії, або в силу займаної посади, або тимчасово виконуваних обов'язків, і карається таке діяння ув'язненням до одного року [159].

У ст. 413-9 КК Франції визначено характер таємниці національної оборони, що мають відомості, технології, предмети, документи, інформаційні дані й дані картотек, і відносяться до національної оборони,

які є об'єктом охоронних заходів, спрямованих на те, щоб обмежити їх поширення.

Можуть бути об'єктом таких заходів відомості, технології, предмети, документи, інформаційні дані або дані картотек, розголошення яких може завдати шкоди національній обороні, або могло б призвести до розкриття таємниці національної оборони.

Рівні класифікації відомостей, технологій, предметів, документів, інформаційних даних або даних картотек, що мають характер таємниці національної оборони, і органи влади, наділені правом встановлювати правила, згідно з якими організована їхня охорона, визначаються декретом Державної ради.

У ст. 413-11 КК Франції визначено, що п'ятьма роками тюремного ув'язнення і штрафом у розмірі 500 000 франків карається діяння, вчинене кожним, хто не зазначений у ст. 413-10, що виразилося у:

заволодінні будь-якими відомостями, технологією, предметом, документом, інформаційними даними або даними картотек, що мають характер таємниці національної оборони;

знищенні, вилученні або відтворенні таких відомостей, технологій, предмета, документа, інформаційних даних або даних картотек, скоєних будь-яким способом;

ознайомленні широкої публіки або будь-якої особи, що не має на це права, з такими відомостями, технологією, предметом, документом, інформаційними даними або даними картотеки.

Таким чином, склади злочинів, пов'язаних з розголошенням державної таємниці, є досить різноманітними:

передача іноземній державі секретних відомостей про національну оборону;

діяння, спрямовані на отримання доступу до секретних відомостей про національну оборону;

організація прихованої системи отримання інформації, пов'язаної з національною обороною;

виробництво без дозволу замальовок або фотозйомок у забороненій зоні;

перебування в забороненій зоні;

збір відомостей, які хоча і не є секретними, але передача інформації про сукупність яких могла б завдати шкоди інтересам національної оборони;

умисне або необережне розголошення секретної інформації або знищення документів чи предметів-носіїв секретної інформації про національну оборону особою, уповноваженою на їх зберігання;

отримання, розголошення та знищення секретної інформації особою, яка не має права на доступ до неї;

передача винаходів, пов'язаних з інтересами національної оборони;

розголошення військової інформації, що не підлягає опублікуванню;

недонесення про діяльність, що завдає шкоди інтересам національної оборони.

Окрім того, статті КК Франції передбачають відповідальність за зраду та шпигунство.

У Франції класифікації секретних даних визначені ст. 413-9 КК. Зокрема, є три рівні військової класифікації (грифи таємності):

«Très Défense» (цілком секретний захист) – розголос інформації є надзвичайно шкідливим для національної оборони і щодо урядових пріоритетів у національній обороні. Ніяка служба чи організація не можуть розробити, обробити, забезпечити, передати, показати або зруйнувати інформацію, класифіковану на цьому рівні без дозволу прем'єр-міністра або національного секретаря Національної оборони. Часткове або вичерпне відтворення суворо заборонено.

«Défense» (секретна) – розголошення інформації вважається дуже шкідливим для національної оборони. Така інформація не може бути відтворена без дозволу влади, крім виняткових надзвичайних ситуацій.

«Confidentiel Défense» (конфіденційний захист) – розголошення інформації є потенційно шкідливим для національної оборони, або може призвести до розкриття інформації, класифікованої на більш високому рівні безпеки.

Питаннями організації доступу до такої інформації займається спеціальна Комісія з доступу до урядових документів. Комісія щорічно публікує звіт про свою діяльність, який є важливим джерелом інформації про роботу системи доступу до документів державних органів [241]. Щоб оскаржити рішення державного органу про відмову в доступі до інформації, необхідно спочатку звернутися до Комісії та отримати її рішення, тому державна адміністрація погоджується зазвичай з рішенням Комісії. У цій області широко застосовується прецедентне право [141, с. 39].

Продовжуючи огляд французької системи організації захисту секретної інформації, потрібно зазначити, що особливе місце тут відведене Головному управлінню зовнішньої безпеки, що діє при Міністерстві оборони. До його основних завдань віднесено: збір та аналіз інформації, що належить до національної безпеки Франції; виявлення і попередження розвідувальної діяльності, спрямованої проти Франції, та за її межами; проведення за необхідності в національних інтересах секретних операцій.

У віданні Міністерства оборони знаходяться також: Управління військової розвідки, яке займається всіма напрямками військової розвідки, включаючи службу оповіщення з повітря; Управління із забезпечення оборонної безпеки, яке спеціалізується на охороні військових об'єктів і оборонних підприємств; Військова поліція, котра попереджає шпигунство,

забезпечує безпеку у військових формуваннях як усередині країни, так і за кордоном.

У підпорядкуванні МВС знаходяться: Управління державної безпеки – Управління спостереження за територією – головний контррозвідувальний орган, основним завданням якого є припинення шпигунства всередині країни та захист державної таємниці; Служба загальної розвідки, яка відповідає за внутрішню безпеку країни, здійснює аналіз інформації, готує для уряду рекомендації з певних проблем; Міжміністерська група контролю, яка знаходиться у віданні Відділу загальної інформації Головного управління поліції (прослуховування телефонних переговорів; аналіз внутрішньополітичної ситуації в країні; збір і перевірка відомостей щодо осіб, інформація використовується при вирішенні кадрових питань при прийомі на державну службу, в приватні фірми і підприємства).

На найвищому рівні діє Генеральний секретаріат національної оборони (створений в 1862 р., що замінив Генеральний штаб національної оборони) – апарат президента і прем'єр-міністра. До його основних завдань віднесено: керівництво обороною і військової політикою; координація діяльності міністерств з проблем оборони; міжнародні переговори з військових питань; військове співробітництво з іншими країнами; програми в галузі національної оборони; оцінка міжнародних кризових ситуацій. З цією метою у Генеральному секретаріаті створено постійно діючу групу оцінки кризових ситуацій, яка здійснює узагальнення та аналіз розвідувальної інформації, що надійшла зі спецслужб, міністерств оборони і закордонних справ. Для цих цілей створені також центр обробки розвідувальних даних і центр обробки науково-технічної інформації, які займаються організаційно-технічним забезпеченням діяльності Міжміністерського комітету з розвідки.

Міжміністерський комітет з розвідки здійснює такі завдання: підготовка пропозицій з питань організації розвідувальної діяльності; координація діяльності розвідувальних і контррозвідувальних служб; підготовка проєкту генерального плану з розвідки, останній затверджується Вищою радою оборони.

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН, Німеччина). На відміну від вітчизняного, КК ФРН після розділу 1, норми якого стосуються питань агресивної війни, державної зради та проявів антиконституціоналізму, вже у розділі 2 Особливої частини містить поняття державної таємниці [149]. Так, під нею розуміють факти, предмети або відомості, які доступні тільки обмеженому колу осіб і які повинні триматися в таємниці від іноземної держави, щоб запобігти небезпеці заподіяння тяжкої шкоди зовнішній безпеці Федеративної Республіки Німеччина (§ 93). При цьому зауважено, що не є державною таємницею факти порушення вільного демократичного конституційного ладу або такі, що зберігаються у таємниці стосовно партнерів ФРН по договорах про узгоджені на державному рівні обмеження в галузі озброєння.

Отже, норми КК ФРН містять загальне поняття державної таємниці, а не відсилають до норм іншого нормативно-правового акта.

Порушення режиму схоронності державної таємниці у Німеччині безпосередньо пов'язане зі зрадою державі.

Так, у § 94 Кодексу ФРН зрада країні визначається через: суб'єкта – того, хто володіє державною таємницею, та його незаконні дії: або повідомляє іноземній державі чи одному з її посередників; або іншим способом робить таємницю доступною для неправомочної особи; або оголошує її публічно, щоб завдати шкоди Німеччині; або є пособником іноземної держави й чим створює небезпеку заподіяння тяжкої шкоди зовнішній безпеці ФРН [149].

Як і в Україні одним зі складів злочину є розголошення державної таємниці, що виражається в наступному: хто робить доступною для неправомочної особи державну таємницю, яка охороняється посадовою інстанцією або на її вимогу, або робить її доступною громадськості й цим створює небезпеку заподіяння значної шкоди зовнішній безпеці ФРН (§ 95), – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п’яти років. Це не стосується випадків, якщо діяння не підлягає покаранню згідно з попереднім § 94. В особливо тяжких випадках покаранням є позбавлення волі на строк від одного до десяти років. Кримінально караним є також замах на злочин.

У ФРН значення надається, передусім, захисту зовнішньої безпеки, оскільки секретна інформація держави тримається у таємниці від іноземних держав, цим самим підкреслено, що не від власних громадян. Останнє зазначено наступним чином: «робить державну таємницю доступною громадськості й створює цим небезпеку заподіяння великої школи зовнішній безпеці ФРН (§§ 95, 97) [146, с. 129].

Наступним складом злочину є зрадницьке шпигунство у формі вивідування державної таємниці (§ 96) [149]. Так, той хто вивідує державну таємницю, щоб її видати (§ 94), – карається позбавленням волі на строк від одного до десяти років. А хто вивідує державну таємницю, яка охороняється державною установою або з її ініціативи, щоб її розголосити у подальшому (§ 95), – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п’яти років. Замах також карається за законом.

У § 97 міститься поняття «кримінально каране діяння», що полягає у видачі державної таємниці. Так, той, хто робить доступною для неправомочної особи державну таємницю, яка охороняється державною установою або з її ініціативи, або робить її доступною громадськості й створює цим небезпеку заподіяння серйозної шкоди зовнішній безпеці

Федеративної Республіки Німеччина, – карається позбавленням волі на строк до п'яти років або грошовим штрафом.

В основі визначення виду таємниць лежить поділ на сфери, які можуть зазнати шкоди від витоку секретної інформації [253]. Так, розділ 2 Особливої частини КК ФРН присвячений злочинам, пов'язаним із зрадою Батьківщині й загрозою зовнішній безпеці, і включає дві групи складів злочинів: безпосередньо пов'язані з видачею та розголошенням державної таємниці у формі зради та пов'язані з проведенням шпигунської діяльності. Критеріями поділу стали суб'єкт злочину та форма його незаконних дій.

Система спецслужб включає три групи органів: органи розвідки; контррозвідки; поліції. Головним контррозвідувальним органом є Федеральна розвідувальна служба (БНД), створена в 1955 р., яка безпосередньо підпорядкована відомству федерального канцлера. Основне завдання Служби – виконання доручень уряду і забезпечення його розвідувальною інформацією. У порівнянні з іншими службами БНД має більш значні сили і технічні засоби.

Тільки БНД дозволено ведення розвідки за допомогою таємних засобів. Федеральна розвідувальна служба займається практично всіма видами розвідки: політичною, військовою, економічною, науково-технічною. Інші органи діють у вузьких специфічних областях [253].

Японія. Кримінальний закон (КК) Японії був прийнятий ще в 1907 р. і в сучасних умовах застосовується з поправками та доповненнями, діючи в редакції Закону № 91 від 12 травня 1995 р. [160].

Крім КК, сучасне кримінальне законодавство Японії утворюють спеціальні кримінальні закони («кихон хо», яких існує більше 30), кримінально-правові норми некримінального законодавства й акти місцевого значення.

Японське кримінальне право є поєднанням систем континентального і загального права. Кримінальний закон Японії являє собою модель романо-германської (континентальної) системи права, спеціальні кримінальні закони виражають переважно англосаксонський вплив. Зокрема, до XIX ст. правова система Японії розвивалася відокремлено від правового впливу західних країн. Після XIX ст. право Японії, при збереженні традиційної системи права, наблизилося до сучасних західних систем. Перший сучасний КК Японії, прийнятий в 1880 р., був складений за зразком класичного французького Кримінального кодексу 1810 р. (Кодексу Наполеона). Однак до початку XX ст. наслідування французького права змінюється орієнтацією на право Німеччини.

Аналіз норм КК Японії показав, що розділ 13, ч. 2 Кодексу містить норму, якою визначається кримінальна відповідальність за розголошення таємниці. Так, лікар, аптекар, фармацевт, акушерка, адвокат, захисник, нотаріус або особа, яка виконує або виконувала таку діяльність, у разі безпричинної видачі ними чужої таємниці, що стала їм відома у зв'язку із здійсненням ними своєї професійної діяльності, – караються позбавленням волі з примусовою фізичною працею на строк до шести місяців або грошовим штрафом на суму до ста тисяч ієн (ст. 134) [363].

Так само караються особи, які виконують або виконували релігійну чи культову діяльність, у разі безпричинної видачі ними чужої таємниці, що стала їм відома у зв'язку із здійсненням ними своєї професійної діяльності [160].

У даному випадку кримінальний закон захищає саме таємницю особистого (або персонального) характеру, що стала відомою у зв'язку з професійною діяльністю названих суб'єктів. При цьому згадки про захист державної таємниці не міститься.

Службовцям забороняється розголошувати таємниці, які вони могли дізнатися у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків, зокрема і

після відсторонення з посади. У разі необхідності передачі інформації службового характеру, що захищається, потрібен дозвіл глави відомства, до якого належить службовець (ст. 100 Закону).

Однак норми, встановлені ст. 100 Закону, не поширюються на інформацію, яку може вимагати Палата у справах персоналу при Кабінеті Міністрів у процесі проведення будь-яких розслідувань. Ця Палата здійснює функції, пов'язані з удосконаленням діяльності управління персоналом, і підпорядкована безпосередньо Кабінету Міністрів Японії.

Для передачі секретної інформації або відомостей, на опублікування яких накладені обмеження, за запитами Палати у справах персоналу службовцю не потрібно спеціального дозволу. Навпаки, особа, яка надала на вимогу Палати таку інформацію, піддається кримінальному покаранню.

Статті 102 та 103 Закону встановлюють обмеження для службовців, багато в чому пов'язані з необхідністю зберігання конфіденційної інформації відомств. До таких обмежень відноситься заборона на: роботу за сумісництвом; ведення приватного підприємництва; участь у діяльності приватних фірм; отримання грошових пожертвувань і т. ін.

Після припинення служби співробітникам державних установ забороняється переходити на роботу в приватні фірми протягом двох років, а якщо державний орган, де працював службовець, здійснював контроль за діяльністю даної фірми, то заборона триває до п'яти років.

З метою контролю Палата у справах персоналу може збирати доповіді про службовців (про володіння акціями, взаємовідносини з приватними фірмами та ін.). Суміщення посади службовця з підприємницькою діяльністю допускається тільки за спеціальним дозволом прем'єр-міністра або глави відомства, де працює службовець [235].

У самому Законі встановлюються заходи кримінальної відповідальності за розголошення службової таємниці. Відповідно до ст.

109 розголошення таємниці тягне за собою позбавлення волі з примусовою працею на строк не більше одного року або грошовий штраф на суму не більше 30 тис. ієн. А якщо службовець не надав запитувану інформацію в Палату по справах персоналу, то мірою покарання є позбавлення волі з використанням примусових робіт на строк не більше трьох років або штраф [237].

Як вже було зазначено, в Японії свого часу були скасовані національні закони, що охороняють державну таємницю. При цьому особливий кримінальний закон охороняє таємниці американських військ в Японії та передбачає санкції за проникнення на територію військових об'єктів США, що пов'язано з дислокацією в країні американських військ, яке передбачено японсько-американською Угодою про статус військ США в Японії (1960 р.) [237].

І лише наприкінці 2013 р. було прийнято новий закон, що покликаний захищати державні секрети Японії (набрав чинності 9 грудня 2014 р.). З'явився він знову ж таки через вимогу США законодавчо забезпечити секретність союзницьких двосторонніх зв'язків, і був прийнятий суспільством дуже неоднозначно. Така реакція пояснюється, передусім, побоюванням надмірного засекречування суспільства. До цього тільки Міністерство оборони Японії могло привласнювати особливий гриф секретності для інформації, що має відношення до національної оборони (вважалося сферою військової таємниці), тепер же такі повноваження надані главам 19 міністерств і відомств. Остеререження такі, що практично вся інформація може бути прирівняна до державної таємниці з посиланням на її зв'язок з питаннями оборони, дипломатії, боротьби з тероризмом або діяльності спецслужб. Крім того, Закон дозволяє Уряду визначати, що є «спеціальним секретом» національної безпеки, а 55 типів інформації кваліфікуються в якості державних таємниць [419].

Водночас деякі аналітики висловлювали думку, що, наприклад, такий Закон дозволить Уряду повністю закрити від громадськості інформацію по аварії на АЕС у Фукусімі та всі відомості, що стосуються ядерної галузі Японії. Дозволимо ж собі нагадати, що це звичайна практика захисту державних секретів майже в усіх країнах світу, крім того, що, зазвичай, забороняється на законодавчому рівні засекречувати певну інформацію (у тому числі, що стосується стихійних лих, аварій, а не загалом якоїсь галузі).

Закон не тільки посилив кримінальну відповідальність за розкриття відомостей, що відносяться до державної таємниці, а й взагалі на рівні закону встановив її. Так, державні службовці та інші особи, які мають доступ до інформації, що відноситься до державної таємниці, можуть отримати до 10 років позбавлення волі за розкриття будь-яких секретних відомостей, журналісти і приватні особи – до 5 років. До цього часу службовцям загрожувало покарання до 1 року позбавлення волі. Виняток становили військові, які могли отримати до 5 років в'язниці за недотримання заходів захисту військової таємниці або до 10 років, якщо відомості стосувалися армії союзника.

Крім того, нормами Закону передбачається, що всі урядові службовці та особи, які мають доступ до державної таємниці, поряд з їхніми сім'ями та родичами, будуть піддаватися постійному контролю й нагляду з боку національних спецслужб, що так само є звичайною практикою в більшості країн.

Захисту таємниці в Японії традиційно приділяється серйозна увага.

До органів захисту інформації відносяться:

розвідувальні органи: Інформаційно-дослідне бюро при Кабінеті Міністрів (ІБ); органи військової розвідки; Управління інформації та досліджень Міністерства закордонних справ;

контррозвідувальні органи: Головне поліцейське управління (ГПУ); Слідче управління громадської безпеки (СУОБ); органи військової контррозвідки; Управління безпеки на морі (УБМ).

Зауважимо, що за відсутності спеціального правового акта або норми, що міститься в Кримінальному законі, тим не менш, в Японії, в більшості випадків, і державні секрети, і комерційні таємниці рідко ставали об'єктом розголошення. Японознавці пов'язують таке явище, насамперед, з тим, дозволимо собі з цим погодитися, що в цій країні розвинена система родинних відносин, виховання почуття патерналізму, коли японці вважають себе членами однієї сім'ї і самі ж забезпечують більш надійний захист від витоку інформації з метою захисту своєї великої родини.

Водночас цілком зрозумілим є прагнення держави законодавчо встановити систему захисту держтаємниці, так само легко можна пояснити застереження суспільства від надмірного засекречування. Часто знаходження компромісу і створює ефективний захист секретів, що будується не стільки на кримінальному покаранні, скільки на моральному обов'язку громадян оберігати секрети своєї країни.

Високий рівень правосвідомості японського суспільства пояснюється повсякденною практикою звернення японців до правових реалій, належною юридичною освітою і відсутністю правового нігілізму як поширеного явища в суспільстві, високим рівнем життя і загальної культури громадян. Саме такі принципи і можуть бути покладені в основу розробки вітчизняних програм захисту секретної інформації.

Китайська Народна Республіка (Китай). У Китаї питання захисту державних секретів регулюється Законом «Про захист державної таємниці», прийнятим у 1988 р (сьогодні Закон діє в редакції 2010 р.). Згідно зі ст. 2 Закону поняття «державна таємниця» належить до питань, що істотно впливають на державну безпеку та державні інтереси,

обумовлені процесуальними нормами, які дозволено розкривати тільки обмеженій кількості людей впродовж певного часового періоду [228].

Розділом 2 зазначеного Закону до відомостей, що становлять державну таємницю, віднесено відомості, розкриття яких може призвести до заподіяння шкоди державній безпеці та державним інтересам у сфері політики, економіки, національної оборони, дипломатії та інших сферах, включаючи: 1) секретну інформацію по найважливіших рішеннях у державних справах; 2) секретну інформацію з питань національної оборони та діяльності Збройних Сил; 3) секретну інформацію в дипломатії і зовнішніх справах, а також секретну інформацію, щодо збереження якої в таємниці держава прийняла зобов'язання перед іноземною стороною; 4) секретну інформацію з питань соціально-економічного розвитку держави; 5) секретну інформацію у сфері науки і техніки; 6) секретну інформацію, пов'язану із захистом державної безпеки та притягненням до кримінальної відповідальності злочинців; 7) іншу секретну інформацію, яка віднесена до державної таємниці Державним управлінням із захисту державної таємниці КНР.

Крім того, до державної таємниці відноситься інформація, що належить до одного з вказаних вище видів і виникає в процесі діяльності партійних органів. Конкретні межі інформації, яка повинна бути віднесена до державної таємниці, встановлюються Державним управлінням із захисту державної таємниці КНР спільно з Міністерством закордонних справ КНР, Міністерством громадської безпеки КНР, Міністерством державної безпеки КНР та іншими центральними органами влади.

Межі інформації, що становить військову таємницю, визначаються Центральною військовою радою КНР.

За ступенем секретності відомості можуть бути віднесені до однієї з трьох категорій (ст. 10):

«цілком таємно» — такою є найважливіша державна таємниця, розкриття якої може спричинити особливо серйозні збитки для національної безпеки і національних інтересів;

«таємно» — важлива державна таємниця, розкриття якої може спричинити серйозні збитки для національної безпеки і національних інтересів;

«конфіденційно» — звичайна державна таємниця, розкриття якої може спричинити збитки для державної безпеки та державних інтересів.

Термін зберігання державної таємниці визначається залежно від характеру та особливостей інформації. У разі якщо термін охорони не визначений, необхідно встановити умови, за яких інформація підлягає розсекреченню. Закон КНР «Про захист державної таємниці» встановлює, що термін зберігання державної таємниці з грифом «цілком таємно» не може перевищувати 30 років, з грифом «таємно» — 20 років, з грифом «конфіденційно» — 10 років. Ці терміни застосовуються, якщо іншими нормативно-правовими актами не передбачені інші строки для зберігання державної таємниці.

Звичайно, що такий перелік держав є не повним. Так, наприклад, завжди викликає непоодиноким інтерес досвід, який мають держави в охороні державної таємниці, що межують кордонами з Україною, або держави, які мають подібний до вітчизняного економічний потенціал. Такі дослідження можуть бути проведені у майбутньому.

У державах Європейського Союзу діє Рекомендація № 2(2002) про доступ до офіційних документів, що перебувають у розпорядженні органів державної влади. Під офіційними документами розуміється будь-яка інформація, що записана в будь-якій формі, складена або отримана органами державної влади, яка перебуває в їхньому розпорядженні й пов'язана з виконанням будь-яких суспільних або адміністративних функцій, за винятком документів, що перебувають у процесі підготовки.

Основним принципом доступу до офіційних документів є гарантування права кожній людині на доступ до офіційних документів, що перебувають у розпорядженні органів державної влади.

Разом з тим держави-учасниці Європейського Союзу можуть обмежувати право доступу до офіційних документів. Такі обмеження повинні бути чітко встановлені законом, тобто діє правило «дозволено все, що не заборонено законом»; повинні бути необхідними для суспільства; та відповідати меті національної безпеки й оборони, міжнародних відносин, суспільної безпеки, а також цілям запобігання, розслідування та судового переслідування кримінальної діяльності, недоторканності особистого життя тощо.

Аналізом правових норм зазначених держав встановлено, що традиційно державній таємниці властива: суттєвість інформації для сфер держави (різні держави ці сфери визначають на власний розсуд, згідно з власними правовими традиціями, загалом вони схожі, окрім того, що низкою держав цих сфер визначено менше, іншою – більше); інформація має гриф секретності (що також різниться у деяких державах світу) та суворо регламентований порядок засекречування і розсекречування, що закріплений на законодавчому рівні; суб'єктами кримінально-правових відносин, пов'язаних з охороною державної таємниці, можуть бути переважно особи, яким така таємниця довірена або стала відома по службі чи роботі, а склад злочинів, здебільшого, є формальним.

За загальним правилом офіційна інформація повинна бути відкрита, крім випадків, коли це суперечить державним й іншим інтересам (не переважає суспільний інтерес в її оприлюдненні).

Окрім того, важливим є те, що у законодавстві більшості країн злочини у сфері захисту державної таємниці належать до злочинів проти держави, на відміну від кримінального права України. Принагідно наголосимо, що вітчизняному законодавцеві потрібно розглянути

можливість подібної структуризації змісту КК України. Натомість маємо те, що у КК України норми, якими передбачено відповідальність за порушення режиму охорони державної таємниці, що має безпосереднє значення для забезпечення національної безпеки, розміщені не в розділі «Злочини проти основ національної безпеки», а в розділі «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». Тим самим законодавець применшив значення, що має для національної безпеки збереження державної таємниці, адже наявний стан не відповідає концептуальним нормам Стратегії національної безпеки України, Закону України «Про основи національної безпеки України» тощо.

Але, разом з тим Україна пішла світовою практикою, коли злочини проти держави в Особливій частині КК (країни Прибалтики, Франція, Німеччина тощо) винесені наперед, позначаючи, що захист держави, національної безпеки не є вторинним від захисту особи та громадянина. Законодавча практика ж більшості країн ближнього зарубіжжя (Казахстан, Грузія) є інакшою: злочини проти держави розташовані після визначення відповідальності за злочини проти людини, громадянина, родини, правопорядку, безпеки транспорту і т. ін. (така ж практика притаманна Китаю та Японії).

У цьому аспекті варто додати, що в більшості держав державна таємниця визначається як інформація, що стосується військової, наукової, економічної й зовнішньополітичної діяльності, роботи органів розвідки і контррозвідки, а також наукових, технічних досліджень тощо, розкриття яких може становити загрозу національній безпеці, ще у низці країн до державної таємниці відносять також відомості політичного характеру, що пов'язано з особливостями існуючого в них політичного ладу (Киргизстан, Казахстан, Туркменія тощо).

Важливо зазначити, що в низці держав суб'єктами злочинів, пов'язаних з недотриманням режиму захисту державної таємниці, визнаються не лише державні службовці й прирівняні до них особи, але й службовці приватного сектору. Так, наприклад, у Франції кримінально караним є діяння, вчинене в публічних або приватних службах, установах чи підприємствах, що мають оборонне значення, і це виразилося в проникненні без дозволу всередину приміщень або закритих територій, де заборонено вільне пересування і які делімітовані для забезпечення охорони установок, техніки або таємниці досліджень, проєктних робіт чи виробництва. Така практика може бути застосована і в Україні.

Цікавими з точки зору кваліфікації є склади злочинів, що містяться у КК ФРН. Так, тут є поняття «нелегальна таємниця», тобто таємниця, що не є державною, але її розголошення створює небезпеку нанесення тяжкої шкоди зовнішній безпеці ФРН. У такому випадку особа, яка видає іноземній державі або одному з її посередників таємницю, що не є державною, і цим створює небезпеку нанесення тяжкої шкоди, – карається як зрадник батьківщини. Також у Німеччині є поняття «відомості, помилково прийняті за державну таємницю». Розголошення таких відомостей карається у випадках, якщо: таку оману можна поставити в докір; дії не пов'язані з наміром перешкодити уявні порушення; діяння, згідно з обставинами, не є засобом для даної мети. Звичайно, що у цьому разі важливим насамперед є встановлення суб'єктивних ознак злочину.

Але варто зазначити, що будь-які, навіть найпрогресивніші норми залишаться лише на папері, якщо не буде внутрішнього переконання громадян у необхідності схоронності важливих державних секретів і захисту національних інтересів. Для прикладу, тривалий період відсутності спеціального правового акта в Японії не став фактором розголошення таємниць в країні, навпаки, і державні секрети, і комерційні таємниці рідко ставали об'єктом розголошення, це пов'язано з тим, що в

цій країні розвинена система родинних відносин, виховання почуття патерналізму, коли японці вважають себе членами однієї сім'ї і самі ж забезпечують більш надійний захист від витоку інформації з метою захисту своєї великої родини – країни. Високий рівень правосвідомості японського суспільства пояснюється повсякденною практикою звернення японців до правових реалій, популярністю юридичної освіти і відсутністю правового нігілізму як поширеного явища в суспільстві, високим рівнем життя і загальної культури громадян. Саме такі принципи можуть бути покладені в основу розробки вітчизняних програм захисту секретної інформації, насамперед програми правового виховання.

Стандартами безпеки НАТО та ЄС для побудови системи охорони інформації з обмеженим доступом запроваджено чотирьохрівневу систему обмеження доступу до вказаної інформації, ступені якої розподіляються за рівнем шкоди, що може бути заподіяна інтересам міжнародних організацій та країн-членів у разі розголошення таких відомостей:

«TOP SECRET» – еквівалент «Особливої важливості»;

«SECRET» – еквівалент «Цілком таємно»;

«CONFIDENTIAL» – еквівалент «Таємно»;

«RESTRICTED» – еквівалент «Для службового користування».

Реформуючи систему охорони державної таємниці, ми маємо визначитися з її новою моделлю. Відомо, що єдиного зразка системи охорони державної таємниці в європейських країнах немає. Наявні загальні принципи охорони державної таємниці в системі НАТО, але кожна країна має право, враховуючи національні традиції, захищати належним чином цей найсуттєвіший вид інформації з обмеженим доступом.

Світова практика напрацювала певний комплекс заходів (організаційно-правових, технічних, криптографічних, оперативно-розшукових), спрямованих на охорону державної таємниці.

Висновки до розділу 3

1. Кримінально-правова охорона та захист інформації, яка має статус державної таємниці, знайшла відображення у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України». Крім цього розділу, кримінально-правовий захист та охорона суспільних відносин щодо державної таємниці здійснюються також на підставі положень розділу XIV Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації».

2. Результати аналізу системи кримінальних норм, наукових праць і практики діяльності уповноважених органів дозволили говорити про необґрунтованість розміщення кримінальних правопорушень у сфері обігу інформації, що становлять державну таємницю, та її охорони у різних розділах Особливої частини КК України, позаяк не враховано специфіку об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 328, 329 та 422 КК України як єдиного критерію їх систематизації, визначення якого залежить від правильного розуміння предмета правового регулювання і змісту Закону України «Про основи національної безпеки України», а з метою усунення конкуренції норм, передбачених такими статтями КК України, останню (ст. 422) доцільно декриміналізувати. Тим самим законодавець применшив значення, що має для національної безпеки збереження державної таємниці, адже наявний стан не відповідає концептуальним нормам Стратегії національної безпеки України, Закону України «Про основи національної безпеки України» тощо.

3. На основі розроблених наукою кримінального права підходів і критеріїв систематизації кримінально-правових норм, з метою підвищення

якості закону про кримінальну відповідальність, а також приведення його положень у відповідність до чинного законодавства (наприклад, Законів України «Про основи національної безпеки України», «Про державну таємницю» та ін.) усі кримінально-правові норми, що спрямовані на охорону державної таємниці, доцільно об'єднати та розмістити у розділі, де родовим об'єктом виступає національна безпека України в інформаційній сфері, тобто в розділі I Особливої частини КК «Злочини проти основ національної безпеки». Також проведений аналіз забезпечення охорони державної таємниці дає підстави говорити про необхідність внесення до КК України нової статті, яка б стосувалася розголошення таємної інформації юридичних осіб державної форми власності, де функціонування державної таємниці регулюється низкою нормативно-правових актів. Це зумовлено як потребами формування системи охорони та її правових режимів, так і встановленням юридичної відповідальності за їх порушення залежно від ступеня суспільної небезпечності того чи іншого протиправного діяння.

4. Доведено, що «секретна інформація» – термін, пов'язаний, передусім, з визначенням рівня секретності інформації – категорією, що характеризує важливість секретної інформації, ступінь обмеження доступу до неї та рівень її захисту державою. Тобто, використання в законодавстві двох термінів «таємна інформація» і «секретна інформація» може призвести до неоднозначності тлумачення того чи іншого поняття, кваліфікації діяння, хоча вони й відображають один і той об'єкт захисту – державну таємницю. Таким чином, проблематика нормативного визначення та реалізації принципу національної мови у правотворчому процесі актуалізована потребою вдосконалення чинного законодавства, гармонізації українського кримінального права з правом європейських співтовариств, зміни пріоритетів, цілей і завдань правотворчого процесу в Україні.

Ще один аспект термінологічної розбіжності пов'язаний із співвідношенням юридичних понять «захист державної таємниці» та «охорона державної таємниці». Проведений науковий аналіз довів, що оскільки державною таємницею є найважливіші для України відомості в різних сферах її життєдіяльності й витік такої інформації загрожувє як окремим сферам державних інтересів, так і національній безпеці України загалом, відтак охорона і захист її була й залишається складовою частиною загальної системи забезпечення національної безпеки України.

5. Аналіз кримінально-правового законодавства про державну таємницю країн близького зарубіжжя (Азербайджан, Казахстан, Грузія) засвідчив актуальність підвищення ефективності захисту державної таємниці, разом з тим є потреба у скороченні числа відомостей, що належать до неї. Обов'язком держав є формування розумного механізму захисту різних видів інформації та встановлення меж дії інститутів таємниць. Необхідність зазначеного обумовлена потребою сучасного суспільства бути більш відкритим, позаяк в умовах антидемократичного режиму державна таємниця стає одним з бар'єрів відчуження влади від суспільства і засобом маніпулювання ним. І чим держава тоталітарніша, авторитарніша, тим більше у неї таємниць. Пострадянські країни й до сьогодні відходять від такої практики.

6. Найбільший інтерес викликає досвід розвинених країн світу, що мають міцні позиції в міжнародній економіці та на політичній арені. Маються на увазі ті, які характеризуються тривалою історією розвитку ринкової економіки, досить високими доходами на душу населення, значними можливостями впливу на світову геополітику. До цієї групи насамперед належать головні економічно розвинені країни так званої «Великої сімки» (Великобританія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія), а так само інші малі економічно високорозвинені країни Західної Європи, а іноді й країни «переселенського типу» (такі як

Австралія, Ізраїль, Нова Зеландія). Ці країни відрізняють не тільки рівень розвитку технологій, наявність конкуренції, високі стандарти життя населення, але і, як наслідок, досить високий рівень захисту цінної інформації, власником якої є держава.

7. У законодавстві окремих країн світу кримінальні правопорушення у сфері захисту державної таємниці належать до злочинів проти держави (країни Прибалтики, Франція, Німеччина та ін.), на відміну від вітчизняного кримінального права. Але, разом з тим Україна пішла практикою, коли злочини проти держави в Особливій частині КК винесені наперед, позначаючи, що захист держави, національної безпеки не є вторинним від захисту особи й громадянина. Законодавча практика ж більшості країн є інакшою (Казахстан, Грузія, Китай, Японія).

8. У більшості зарубіжних країн державна таємниця визначається як інформація, що стосується військової, наукової, економічної й зовнішньополітичної діяльності, роботи органів розвідки і контррозвідки, а також наукових, технічних досліджень тощо, розкриття яких може становити загрозу національній безпеці, ще у низці відносять також до державної таємниці відомості політичного характеру, що пов'язано з особливостями наявного політичного ладу в країнах (Киргизстан, Казахстан, Туркменія тощо). Суб'єктами злочинів, пов'язаних з недотриманням режиму захисту державної таємниці, визнаються не лише державні службовці та прирівняні до них, але й службовці приватного сектору (Франція). Така практика може бути застосована і в Україні. Цікавими є склади злочинів, що містять поняття «нелегальної таємниці», яка є таємницею, що не є державною, але її розголошення створює небезпеку нанесення тяжкої шкоди зовнішній безпеці; «відомостей, помилково прийнятих за державну таємницю» (Німеччина).

Водночас навіть найпрогресивніші норми залишаються нереалізованими, якщо не буде внутрішнього переконання громадян у

необхідності схоронності важливих державних секретів і захисту національних інтересів (Японія – розвинена система родинних відносин, виховання почуття патерналізму). Саме такі принципи можуть бути покладені в основу розробки вітчизняних програм захисту таємної інформації. Реформуючи вітчизняну систему охорони державної таємниці, варто визначитися з її моделлю. Відомо, що єдиного зразка системи охорони державної таємниці в європейських країнах немає. Наявні загальні принципи охорони державної таємниці в системі НАТО (TOP SECRET – еквівалент «Особливої важливості»; SECRET – «Цілком таємно»; CONFIDENTIAL – «Таємно»; RESTRICTED – «Для службового користування»), але кожна країна має право, враховуючи національні традиції, захищати належним чином цей найсуттєвіший вид інформації з обмеженим доступом.

РОЗДІЛ 4

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

4.1. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна мета державної політики національної безпеки [398]. Одним із чинників, які створюють серйозну загрозу розвитку держави, є злочинність як відносно масове явище, що складається із сукупності передбачених кримінальними законами вчинків, учинених на тій чи іншій території протягом певного часу [183, с. 8].

У цьому контексті варто зауважити, що безпека особи виступає першоосновою безпеки суспільства і держави, та її реальний високий рівень і здатність гарантування державою свідчать про високі можливості соціуму й держави, а отже, і високий рівень правової безпеки загалом. Упевненість людини у можливостях реалізації власних інтересів додатково мотивує її до здійснення реально значущих дій для суспільства і держави. Отже, безпека особи виступає імперативом політики правової безпеки України.

Практика забезпечення правової безпеки особи залишається неефективною, оскільки діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування у даній сфері значною мірою невпорядкована, а створення нової системи проходить украй повільно і суперечливо, не ґрунтується на достатніх науково-теоретичних напрацюваннях. Зокрема, не враховується,

що на противагу домінуючій у минулому державоцентристській парадигмі права, право дедалі більше набуває людиноцентристського змісту, відповідно, актуалізується проблема забезпечення правової безпеки саме особи [193]. Відсутність єдиної національної концепції боротьби зі злочинністю, неузгодженість загальнодержавних, регіональних, галузевих державних цільових програм соціальної профілактики за відповідними напрямками не сприяє запобіганню злочинності в країні. Таке становище не відповідає проголошеним конституційним положенням про соціальну, демократичну та правову державу, оскільки ситуація, що склалася, не враховує реалій сучасності.

Не вдаючись до наукових дискусій та підтримуючи С. А. Мозоля, зазначимо, що кримінологічна безпека в цей історичний момент є одним із провідних напрямів у системі забезпечення безпеки, адже зараз ми постійно стикаємося з небувалим зростанням рівня злочинності та посиленням суспільної небезпечності злочинних проявів. Забезпечення кримінологічної безпеки – це система заходів, здійснюваних державними та іншими органами, організаціями й установами, а також окремими громадянами з метою захисту важливих інтересів особи, суспільства та держави. Головну роль у здійсненні цих заходів відіграють правоохоронні органи, хоча пріоритет у цій роботі має бути відданий громадським інституціям. Головною метою забезпечення кримінологічної безпеки суспільства, особи та держави є своєчасне виявлення кримінологічних загроз, їх нейтралізація й відображення. Характер і вид загрози впливає на вибір заходів по забезпеченню кримінологічної безпеки, визначає напрями забезпечення безпеки та сприяє виявленню можливих об'єктів злочинних посягань. Їх конкретизація допомагає координації діяльності різними державними та громадськими структурами [211, с. 127].

Завдання вчених-кримінологів полягає в забезпеченні політиків і суспільства загалом ефективною стратегією впливу на злочинність,

стратегією, яка дозволила б з максимальною результативністю розподіляти ресурси суспільства в протистоянні соціальному злу, яким є злочинність, та запобігати її проявам, а це неможливо без володіння знаннями про причинний комплекс. При цьому робота із запобігання кримінальним правопорушенням являє собою комплекс дуже різноманітних за характером і цілями, але органічно пов'язаних між собою соціальних заходів, ураховуючи, що Конституцією України перед державою поставлено завдання щодо забезпечення безпеки суспільства, належного правопорядку, гарантованого захисту правовими засобами конституційних прав та інтересів громадян, державних організацій та установ, громадських формувань, усіх приватних структур [132].

Своєю чергою, загрози національній і міжнародній безпеці отримують кримінологічний зміст, оскільки тільки кримінологія, єдина з усіх наук так званого кримінального циклу, володіє арсеналом теоретично обґрунтованих і практично перевірених засобів пізнання й оцінювання злочинів, здатна в повному обсязі оцінити стан, тенденції і наслідки як будь-якого окремого кримінально караного діяння, так і всієї їх сукупності. У цьому сенсі суть будь-якої національної безпеки, з правової наукової точки зору, кримінологічна [165]. Зрозуміло, кримінологічна сутність безпеки повинна знайти своє відображення у відповідних нормативних правових актах, що регламентують забезпечення державного й громадського контролю над злочинністю, процесами та явищами, що її детермінують і стримують. Відповідно, аналогічної правової регламентації потребують і кримінологічні аспекти забезпечення національної безпеки. Важливо законодавчо закріпити перелік об'єктів і суб'єктів забезпечення кримінологічної безпеки, їх завдань і функцій, прав та обов'язків, відповідальності за незабезпечення безпеки держави, суспільства й особи від злочинності [211, с. 128].

Таким чином, варто констатувати, що проблема запобігання злочинності посідає особливе місце у становленні правової держави, створення якої неможливе без забезпечення активної наступальної діяльності у цьому напрямі та досягнення уповільнення темпів зростання злочинності рівня на основі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування зусиль держави і громадськості, удосконалення законодавства, організації засобів і методів запобігання, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Отже, запобігання кримінальним правопорушенням є головною теоретичною й практичною метою кримінологічної науки. Вивчаючи, описуючи, пояснюючи й прогнозуючи таке явище, як злочинність, виявляючи її причини, умови, досліджуючи особливості особи злочинця й механізм злочинної поведінки, кримінологія створює тим самим науково обґрунтовану базу запобігання злочинності. Тим більше, пошук нових шляхів і відповідей на виклики й випередження гібридних загроз в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності обумовлює створення механізму відновлення України від наслідків війни. Такий механізм має передбачати протидію загрозам у всіх сферах, зокрема військово-політичній, економічній, правоохоронній, соціальній, інформаційній, етнокультурній, екологічній тощо. А тому і сфера національної безпеки не повинна залишитися осторонь такого кримінологічного забезпечення.

У науковій літературі, зокрема кримінології, використовується широкий спектр термінологічних понять, що визначають поняття запобігання певним видам кримінальних правопорушень, зокрема, пов'язаних з національною безпекою загалом і державною таємницею зокрема [45; 91; 164; 70, 163; 90]. Разом з тим ми підтримуємо погляди А. П. Закалюка [99], Ю. Ф. Іванова, О. М. Джужі [106], Ю. Ю. Орлова [258] та інших учених, які визначають поняття «запобігання» в буквальному розумінні як діяльність, яка перешкоджає вчиненню

кримінальних правопорушень. Адже вказане виходить із законодавчої практики, зокрема міститься у формулюванні норм Конституції України (ст. 34) [132], законів та інших актів законодавства, КК України (ст. 1) [155] тощо.

Для позначення такої превентивної діяльності в кримінології застосовують терміни «запобігання кримінальним правопорушенням (злочинності)», «профілактика кримінальних правопорушень (злочинності)», «попередження кримінальних правопорушень (злочинності)», «відвернення кримінальних правопорушень», «припинення кримінальних правопорушень». У зв'язку з плюралістичністю думок стосовно цих поняття ми вважаємо за необхідне провести аналіз основних наукових поглядів учених стосовно вказаних визначень і побудувати власну науково-обґрунтовану модель.

Зауважимо, що до сьогодні в юридичній науці ведеться полеміка щодо змісту та співвідношення зазначених понять. Професор А. П. Закалюк зазначав, що в юридичній літературі, зокрема у підручниках з кримінології, і на практиці для визначення тієї самої діяльності із запобігання злочинності вживаються різні терміни: «профілактика», «припинення», «попередження», «запобігання», «відвернення» тощо [101]. Відсутність єдиного критеріального підходу до розмежування понять, що позначаються цими термінами, не сприяє усвідомленню їхньої сутності та неминуче призводить до термінологічної плутанини [258].

Якщо виходити зі змісту досліджуваних понять, то найбільш широке тлумачення припускає термін «*попередження*» [420, с. 249], оскільки він означає випередження своїми діями якихось подій [389]. Цей термін не пов'язаний з функцією охорони, оберігання, яка є необхідною, визначальною ознакою превенції злочинності як негативного соціального феномену [258].

Змістом терміна «*відвернення*» є усунення, здійснене заздалегідь

[47]. Як правильно зазначає А. П. Закалюк, цей термін зазвичай вживають щодо певної загрози, яка вже існує [101, с. 319]. Словники української мови визначають відвернення як усунення певної біди, небезпеки [57, с. 125]. Отже, термін «відвернення» доцільно застосовувати щодо випадків усунення загрози вчинення конкретного кримінального правопорушення («відвернення кримінального правопорушення»). З цієї причини вираз «відвернення злочинності» потрібно вважати таким, що не має реального змісту, оскільки термін «злочинність» є збірним і не відображає конкретної загрози [258].

Термін «*профілактика*» (від грецького *prophylaktikos* – запобіжний) традиційно розуміють як діяльність, спрямовану на унеможливлення вчинення кримінальних правопорушень, щодо здійснення яких ще не сформований злочинний намір [101, с. 329]. Тобто, профілактика, на відміну від припинення та відвернення кримінальних правопорушень, спрямована на запобігання не конкретного кримінального правопорушення, яке *має бути* вчинене, а імовірних кримінальних правопорушень, які *можуть бути* вчинені. Отже, відмітними ознаками профілактики є:

1) імовірнісний характер кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється запобігання;

2) множинність (невизначена кількість) кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюють запобігання;

3) можливість запобігти не тільки умисним кримінальним правопорушенням, але й кримінальним правопорушенням з необережності;

4) наявність системи профілактичних заходів (оскільки «профілактика» є збірним терміном, самотійним феноменом, окремі заходи профілактичного характеру ще не можуть бути визначені як профілактична діяльність).

Я. Ю. Кондратьєв сутність профілактики визначав як усунення, нейтралізацію причин та умов, обставин і факторів стосовно ймовірного злочинця [130, с. 17].

Множинність кримінальних правопорушень дозволяє застосовувати термін «профілактика злочинності». При цьому вираз «профілактика кримінальних правопорушень», на наш погляд, застосовний лише для випадків запобігання певному виду (групі) кримінальних правопорушень, наприклад, насильницьким кримінальним правопорушенням, кишеньковим крадіжкам, заняттю проституцією, порушенням правил безпеки руху тощо. Водночас зрозумілим є те, що вираз «профілактика кримінального правопорушення» в сенсі запобігання конкретному злочинному діянню позбавлений реального змісту [258].

При відверненні та припиненні кримінальних правопорушень об'єкти запобіжного впливу є, зазвичай, цілком конкретними. Це, відповідно, намір вчинити кримінальне правопорушення певними особами, дії з готування до його вчинення, або ж безпосередньо конкретні злочинні дії. В ході профілактики об'єкти запобіжного впливу пов'язані з невизначеним колом кримінальних правопорушень і часто (у випадку загальної профілактики) – з невизначеним колом осіб [258].

Окрім цього, вірним є твердження, що залежно від міри сформованості причин та умов злочинної поведінки і пов'язаного з цим моменту їх реалізації у здійсненні такої поведінки, запобігання кримінальним правопорушенням поділяється на: профілактику, яка здійснюється до формування злочинного умислу; запобігання, що відбувається після формування злочинного умислу до початку вчинення кримінального правопорушення; припинення кримінального правопорушення, до якого належать запобіжні заходи, здійснювані після початку кримінально караних дій [465, с. 513].

Таким чином, термін «запобігання кримінальним правопорушенням

(злочинності)» за змістом є узагальнюючим для понять «профілактика», «припинення» та «відвернення».

Під запобіганням кримінальним правопорушенням, пов'язаним зі сферою охорони державної таємниці, треба розуміти сукупність різноманітних видів діяльності та заходів, що вживаються органами державної влади й місцевого самоврядування, громадськими організаціями та окремими громадянами, спрямовані на усунення негативних явищ і процесів, що сприяють протиправному розголошенню відомостей у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, завдаючи шкоди національній безпеці України, недопущення вчинення кримінальних правопорушень на різних стадіях злочинної поведінки та запобігання таким протиправним діям, які вже вчиняються, з метою їх припинення.

У кримінологічній науці виокремлюють різні види заходів із запобігання злочинам. Так, І. Г. Богатирьов [33] та А. М. Бабенко [13] пропонують чотири рівні запобігання злочинності:

загальносоціальне запобігання – це соціальна реакція держави і суспільства на злочинність, запобіжний потенціал якого передбачає протидію негативним явищам і процесам, які сприяють виникненню злочинності, стимулюють законослухняну поведінку населення країни. Загальносоціальне запобігання містить комплекс політичних, соціально-економічних і культурно-виховних заходів;

спеціально-кримінологічне запобігання – це сукупність запобіжних заходів, які використовує держава та громадські інституції у соціальних групах і колективах. Вважається, що спеціально-кримінологічне запобігання потрібно розглядати в площині кримінологічної профілактики, відвернення злочинів і припинення злочинної поведінки;

– індивідуальне запобігання злочинності – заходи, спрямовані на конкретну особу, вони можуть перебувати на ранній і безпосередній

стадіях виникнення у даної особи злочинного наміру щодо вчинення кримінального правопорушення. Індивідуальне запобігання передбачає вивчення поведінки та способу життя осіб з високою імовірністю вчинення кримінального правопорушення, виявлення несприятливих умов оточуючого середовища на особу, схильну до вчинення кримінального правопорушення, визначення криміногенної ситуації, яка полегшує вчинення кримінального правопорушення;

– регіональне запобігання злочинності охоплює: територіальну схожість та відмінність злочинності; класифікацію регіонів за рівнем кримінальної враженості території; функціонування регіональної системи запобігання злочинності. Регіональна система запобігання злочинності – це розгалужена система, яка обіймає своїм впливом усі види злочинності в містах, областях, районах, селищах, поселеннях міського типу, тобто в межах всієї країни. Регіональне запобігання злочинності потрібно вважати базовою, допоміжною системою загальнодержавного запобігання злочинності [33, с. 114–116].

Окрім цього, на думку А. П. Закалюка, запобіжні заходи поділяються на три рівні: 1) загальносоціальні; 2) у соціальних групах і колективах; 3) індивідуальні [101, с. 326].

Г. З. Яремко, Н. І. Устрицька визначають наступні рівні запобігання: 1) загальносуспільне – щодо причин і умов злочинності загальносуспільного рівня; 2) спеціально-кримінологічне – щодо причин і умов конкретних видів злочинності; 3) індивідуальне – щодо причин і умов конкретного злочинного вияву [471, с. 12].

Поряд з цим ми погоджуємось з думкою Ю. Ф. Іванова та О. М. Джужі [107], які залежно від ієрархії причин і умов злочинності розрізняють три основних рівні запобігання їй: загальносоціальний, соціально-кримінологічний та індивідуальний.

Загальносоціальний рівень охоплює діяльність держави, суспільства та їхніх інститутів, яка спрямована на розв'язання суперечностей у галузі економіки, соціального життя, в моральній сфері тощо. Цю діяльність здійснюють різні органи державної влади та управління, громадські організації, для яких функція запобігання злочинності не є основною чи професійною [107, с. 167–171].

Спеціально-кримінологічний рівень полягає в цілеспрямованому впливові на криміногенні фактори, пов'язані з певними видами та групами злочинної поведінки, наприклад, насильницькою чи економічною злочинністю. Такі комплекси специфічних причин та умов злочинної поведінки усуваються або нейтралізуються в процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх основних професійних завдань. Спеціально-кримінологічне запобігання має на меті не допустити здійснення реально можливих злочинів, а якщо вони почали відбуватися, то зупинити їх на ранній стадії.

Індивідуальний рівень охоплює діяльність стосовно конкретних осіб, поведінка яких вступає в конфлікт із правовими нормами [107].

Акцентуючи увагу на загальносоціальному запобіганні, відмітимо, що в науці вказаний термін визначається по-різному. Так, В. П. Хоменко вказує, що загальносоціальне запобігання пов'язане практично з усіма соціально-економічними перетвореннями в нашій державі на сучасному етапі розвитку. Реформування господарського механізму, формування ринкових відносин як засад ефективної економіки, забезпечення соціального та правового захисту є передумовою ліквідації, обмеження, нейтралізації криміногенних факторів, що слугують підґрунтям учинення злочинів [436].

Своєю чергою, В. В. Голіна визначає, що загальносоціальне запобігання злочинності повинно бути спрямоване на усунення суспільних передумов злочинних вчинків, тобто чинників, що прямо чи

опосередковано сприяють поширенню злочинної поведінки (комплекс перспективних соціально-економічних, культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток й удосконалення суспільних відносин та усунення причин і умов негативних явищ взагалі й злочинності зокрема) [68, с. 27].

Б. М. Грек зазначає, що загальносоціальні заходи не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинності, але вони створюють передумови, що виключають можливість існування злочинності як соціального явища. Попри те, що названі заходи реалізують завдання більш широкомасштабні, ніж злочинність, при їх застосуванні ураховується і кримінологічний аспект (наприклад, проблеми вдосконалення системи освіти, зайнятості, підвищення матеріальної забезпеченості незабезпечених верств населення тощо), оскільки подібні явища досить виразно впливають на злочинність загалом. Урахування кримінологічних аспектів вирішення соціальних завдань здійснюється через економічне та соціальне планування, пов'язане з комплексним кримінологічним плануванням [33, с. 107–108].

Під загальносоціальним запобіганням І. Г. Богатирьов розуміє соціальну реакцію держави й суспільства на злочинність, запобіжний потенціал якого передбачає протидію негативним явищам і процесам, які сприяють виникненню злочинності, стимулюють законослухняну поведінку населення країни. Загальносоціальне запобігання містить комплекс політичних, соціально-економічних і культурно-виховних заходів [33, с. 114].

А. П. Закалюк зазначає, що заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю, хоч і не спричинювальний чи зумовлювальний, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний зв'язок або зв'язок станів [101, с. 328].

Ураховуючи вказане вище та інші наукові погляди, пропонується наступне авторське визначення терміна «загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з охороною державної таємниці», *під яким необхідно розуміти комплекс різноманітних за характером і спрямованістю кримінологічних заходів, що запроваджуються уповноваженими органами державної влади, через реалізацію різноманітних державних концепцій, стратегій, програм і планів з питань запобігання кримінальним правопорушенням, та які спрямовані на охорону відомостей у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України.*

Виходячи з наведеного вище визначення, об'єктом загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з охороною державної таємниці, є *окремі або сукупність різних (за теневою, сферою, формами та інтенсивністю) проявів розголошення відомостей, що віднесені до державної таємниці.*

У цьому контексті варто зупинити увагу на аналізі Закону України «Про державну таємницю» [311] й висловити низку зауважень.

Відповідно до ст. 22 цього Закону органи СБУ не лише проводять відповідну перевірку особи і надаватимуть висновок про можливість чи неможливість надання їй допуску до державної таємниці, а й приймають рішення про допуск чи відмову у допуску особи до державної таємниці з відповідним ступенем секретності. Порядок надання допуску до державної таємниці визначається Кабінетом Міністрів України.

Однак такий законодавчий підхід не враховує вимог ч. 2 ст. 19 Конституції України, за якими органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Подібне нововведення не узгоджується також з ч. 1

ст. 24 Закону України «Про державну таємницю», відповідно до якої «перевірка громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці здійснюється органами Служби безпеки України у місячний (*за проектом* – у двомісячний) строк у порядку, встановленому цим Законом і Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [311].

Системний аналіз ст. ст. 22–26 Закону дає підстави дійти висновку, що їх реалізація призводить до кардинальної зміни існуючого порядку надання особі допуску до державної таємниці. Принциповою є підміна органами СБУ здійснення функцій і повноважень з питань надання (скасування) особі допуску до державної таємниці, що за чинними законодавчими актами надано керівнику державного органу чи органу місцевого самоврядування, власнику підприємства, установи, організації або уповноваженому ним органу. При цьому, в основі визначення обсягу та змісту таємної інформації, до якої за посадою має доступ працівник (службовець), є трудові (службові) відносини, а відповідна форма допуску до державної таємниці є похідною від них. Тож саме працедавець за нині чинним законодавством є відповідальним за прийняті ним на основі висновку СБУ рішення щодо надання працівникові (службовцю) відповідної форми допуску до державної таємниці, допуску та доступу до конкретної таємної інформації, її матеріальних носіїв.

Відповідно до ст. 26 Закону рішення про скасування допуску до державної таємниці приймається *органами СБУ у разі виникнення або виявлення обставин, передбачених ст. 23 цього Закону ...* на підставі інформації, *здобутої органами СБУ* або отриманої від державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, що, як вбачається, спрямовано на забезпечення реалізації нового механізму, який врегульовуватиметься підзаконними актами. А оскільки безпосередньо законом не визначено, які саме органи СБУ уповноважені на прийняття рішень щодо надання чи скасування допуску до державної

таємниці, то це питання, очевидно, повинно бути вирішене в урядовому нормативно-правовому акті.

У будь-якому разі сьогодні СБУ відшкодовує шкоду у разі визнання судом незаконним її рішення про скасування допуску до державної таємниці.

Згідно зі ст. 26 Закону орган СБУ надсилає до відповідного державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації повідомлення про скасування особі допуску до державної таємниці. У зв'язку з чим особа, якій скасовано допуск до державної таємниці, не отримує копію відповідного рішення, що унеможливить реалізацію нею гарантованого права на оскарження зазначеного рішення в суді (крім випадків, коли рішення матиме відповідний гриф секретності). На жаль, таких невідповідностей та прогалин достатньо.

Сам процес запобігання є складним інтегрованим багаторівневим соціальним феноменом, який зовнішньо виражається у діяльності різних за статусом і компетенцією суб'єктів, спрямований на досягнення загальної цілі – нейтралізації причин та умов, що породжують злочинність, та зниження її інтенсивності до соціально прийнятого рівня [162, с. 277]. Досягнення поставленої мети є важливою умовою нормального економічного, політичного, соціального розвитку держави й формування ідеології нетерпимості та активної громадянської позиції щодо неприйняття криміногенних проявів поведінки серед окремих членів суспільства. Крім того, як підкреслює Б. В. Авер'янов, суспільна цінність запобігання кримінальним правопорушенням полягає ще й у тому, що вона є одним із необхідних засобів забезпечення прав і свобод людини [2, с. 6]. Таким чином, від якості організаційного забезпечення запобігання безпосередньо залежить досягнення надважливих цілей соціально-політичного розвитку нашої держави, забезпечення охорони й реалізації

прав і свобод громадян, та охорони державної таємниці загалом.

Як зазначає Ю. Дрейс, на сучасному етапі проведення військово-політичних і соціально-економічних перетворень в Україні, спрямованих на розбудову європейської демократичної держави, що діє за принципом верховенства права, однією з найважливіших функцій держави є забезпечення інформаційної безпеки. Водночас на тлі посилення загроз і зростання нестабільності у світі через поширення недостовірної, неповної та упередженої інформації постають нові виклики міжнародній безпеці в інформаційній сфері. Згідно з Законом України «Про основи національної безпеки України» (2018 р.) однією з реальних і потенційних загроз національній безпеці в інформаційній сфері є розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншої інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів суспільства і держави [93, с. 176].

Системність організації діяльності суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці полягає у наявності стійких функціональних зв'язків між її суб'єктами та з системою загалом. Зміни її складових частин, стану їх керованості та ефективності функціонування неодмінно впливають на стан функціонування всієї системи. Системні зв'язки у діяльності суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням проявляються у наступному: цільовий управлінський вплив одних суб'єктів запобігання на інші з метою вирішення спільних завдань охорони державної таємниці; планування та координація діяльності суб'єктів, що організують вказану діяльність і створюють систему управління нею; організація взаємодії суб'єктів запобігання; контроль за виконанням управлінських рішень у питаннях запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці тощо. Крім того, завданням системності організаційного забезпечення є не тільки вирішення нагальних потреб

щодо зниження кримінальних протиправних проявів у сфері національної безпеки, охорони державної таємниці в Україні, а також забезпечення можливостей взаємодії української системи з загальноєвропейською та світовою системами. Фахівці визначають існування глобального та регіонального рівня організації співробітництва держав із запобігання кримінальним правопорушенням, яке здійснюється через відповідні міжнародні організації, такі як Інтерпол і Європол [462]. Отже, необхідною передумовою реалізації міжнародного співробітництва є створення ефективної та керованої національної системи запобігання. При цьому мають бути впроваджені однакові підходи до принципів контролю за злочинністю, узгодженні як стратегічні, так і тактичні заходи щодо запобігання розголошенню відомостей, що містять державну таємницю.

Вперше визначення поняття *«система охорони державної таємниці»* надав І. І. Божков у своїй науковій праці [36]. Система охорони державної таємниці – це комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв. Але таке визначення повністю дублює вже встановлене законодавче поняття «охорони державної таємниці».

Своєю чергою, В. В. Прощаєв під системою захисту державної таємниці розуміє «діяльність органів законодавчої та державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у сфері охорони державної таємниці» [348, с. 10-11]. Варто сказати, що це визначення є досить широким і не надає цілковитого уявлення щодо змісту такої діяльності, а лише визначає сферу її дії.

Отже, система охорони державної таємниці – це «організована державою сукупність суб'єктів, що провадять узгоджену діяльність, пов'язану з державною таємницею, повноваженнями яких згідно з чинним законодавством України є здійснення організаційно-правових, інженерно-

технічних, криптографічних, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на запобігання спробам шпигунства та розголошення секретної інформації, а також втратам документів, котрі містять державну таємницю» [348, с. 4-8]. Розкриваючи ж зміст системи охорони державної таємниці, Є. Ф. Тищенко зазначає, що «змістом охорони державної таємниці є комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативних заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв, що становлять державну таємницю» [409, с. 234].

Однак більш чітке і комплексне визначення представлено у роботі А. С. Пашкова, а саме: система охорони державної таємниці – організована державою сукупність суб'єктів, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, повноваженнями яких, відповідно до чинного законодавства України, є розробка і реалізація організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на запобігання розголошенню відомостей, що становлять державну таємницю, і втратам матеріальних носіїв секретної інформації й використання цієї інформації на шкоду безпеці держав [272].

На підставі зазначеного вище видається за можливе зробити висновок, що система охорони державної таємниці охоплює досить широке коло суб'єктів, які здійснюють діяльність і реалізують свою компетенцію у сфері державної таємниці. До обов'язків таких суб'єктів віднесено застосування різноманітних заходів регулюючого та охоронного характеру, які спрямовано на виключення можливості втрати або витоку секретних відомостей.

Складність і різноманіття функціональних видів і форм забезпечення державної таємниці визначають і різноманітність суб'єктів цієї діяльності, які поєднуються в складну багаторівневу та багатофункціональну систему,

ланки якої безпосередньо або опосередковано взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну. Це обумовлює поділ суб'єктів за характером функцій на суб'єктів спеціалізованих, для яких вказана функція є основною або однією з головних, і неспеціалізованих, для яких забезпечення охорони державної таємниці є похідною від інших функцій.

Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» [311] державну політику щодо державної таємниці як складову засад внутрішньої та зовнішньої політики визначає Верховна Рада України (ст. 4). Своєю чергою, Президент України, забезпечуючи національну безпеку, видає укази та розпорядження з питань охорони державної таємниці, віднесених цим Законом та іншими законами до його повноважень; Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці; Кабінет Міністрів України спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці; центральні та місцеві органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування здійснюють державну політику у сфері охорони державної таємниці в межах своїх повноважень. Забезпечення охорони державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, діяльність яких пов'язана з державною таємницею, покладається на керівників зазначених органів, підприємств, установ і організацій (ст. 5).

Спеціально уповноваженим державним органом у сфері забезпечення охорони державної таємниці є СБУ (ст. 5). Відповідно до ст. 21 цього ж Закону в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що здійснюють діяльність, пов'язану з державною таємницею, створюються

режимно-секретні органи, які мають на меті розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності та здійснення постійного контролю за їх додержанням. Водночас ст. 28 встановлює обов'язки громадянина щодо збереження державної таємниці, а ст. 37 визначає перелік суб'єктів, які повинні здійснювати контроль за забезпеченням охорони державної таємниці [311]. Таким чином, законодавець у цих статтях уже встановлює досить широке коло осіб – суб'єктів забезпечення державної таємниці.

Виходячи з аналізу положень Закону України «Про державну таємницю», до основних заходів, які здійснюють суб'єкти забезпечення режиму державної таємниці, потрібно віднести:

- формування єдиної політики щодо захисту державної таємниці;
- створення правових та організаційних основ функціонування державної таємниці;
- створення належних матеріальних умов;
- організація допускового режиму до державної таємниці;
- здійснення постійного контролю за державною таємницею;
- нагляд за належним забезпеченням державної таємниці;
- встановлення відповідальності за правопорушення або злочини у сфері державної таємниці в залежності від ступеня тяжкості та небезпечності [311].

До організаційно-правових заходів охорони державної таємниці відносяться:

- єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації;
- дозвільний порядок провадження державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації;

обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування й переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать;

особливості здійснення державними органами їх функцій щодо державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державною таємницею;

режим секретності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею;

спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці;

технічний та криптографічний захисти секретної інформації [36].

Система охорони державної таємниці становить [272] сукупність структурних елементів трьох рівнів (вищий, центральний, місцевий), які знаходяться у взаємозв'язках один з одним, мають усі разом представництво спеціально уповноваженого органу у сфері забезпечення охорони державної таємниці – СБУ, і поділяються на чотири підсистеми: управління (керуючу), виконання, інформаційну, забезпечення [139].

До підсистеми управління (керуючої) відносяться:

1) *вищі державні органи (визначення політики охорони державної таємниці та напрямів її реалізації, координація дій):*

– Верховна Рада України визначає державну політику щодо державної таємниці як складову засад внутрішньої та зовнішньої політики, а також, відповідно до ст. 85 Конституції України, оголошує за поданням Президента України стан війни і укладення миру, схвалює рішення Президента України про використання ЗСУ та інших військових

формувань у разі збройної агресії проти України; призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Президента України Голову СБУ; затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції СБУ, ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також МВС України, тощо.

Шляхом прийняття законів цей законодавчий орган визначає основні засади регулювання у сфері державної таємниці, закріплює основні принципи діяльності з відомостями, що містять державну таємницю, встановлює систему органів, що здійснюють забезпечення режиму секретності, тощо.

Зрозуміло, що інформація, яка містить секретні відомості, завжди має обмежений доступ. Умовно ці обмеження можна поділити на три групи: 1) обмеження доступу до інформації в інтересах держави; 2) обмеження в інтересах третіх сторін, що надає можливість відомствам відмовляти на запити інформації, яка зберігається в державних архівах; 3) обмеження з метою запобігання порушенням громадського порядку, забезпечення правосуддя тощо [252, с. 62];

– Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України (ЗСУ); призначає на посади та звільняє з посад вище командування ЗСУ, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України [132]. Здійснює технічний та криптографічний захист секретної інформації. Президент України може встановлювати у разі необхідності більш тривалі строки дії рішень про віднесення інформації до державної таємниці та приймати рішення про надання доступу до державної таємниці іноземцям та особам без громадянства, а також передачу секретної інформації іноземним державам та міжнародним організаціям з урахуванням необхідності забезпечення

національної безпеки України на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України (РНБО України). водночас варто зазначити, що Офісу Президента підпорядкований Національний інститут стратегічних досліджень, на який покладено завдання координації наукових досліджень з питань інформаційної безпеки, що також має важливе значення при забезпеченні охорони державних секретів [446, с. 105].

Президент України виконує важливі функції щодо організаційного забезпечення інформаційної безпеки: очолює РНБО України, утворює, реорганізує та ліквідує, за поданням Кабінету Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, що здійснюють державне управління в інформаційній сфері. Варто сказати, що при досить великій кількості профільних органів, вирішальне значення в інформаційній сфері та щодо державної таємниці, зокрема, мають саме рішення Президента України. Тому, як уявляється, чітка регламентація повноважень Президента України безпосередньо у сфері охорони державної таємниці в зазначеному вище законодавчому акті дасть змогу закріпити за ним основні функції в інформаційній сфері;

– Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України (координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони). Також РНБО України є координаційним органом, що визначає стратегічні національні інтереси України щодо концептуальних підходів і напрямів забезпечення національної безпеки й оборони в інформаційній та інших сферах.

Окрім зазначених вище повноважень щодо надання пропозицій Президенту України про надання доступу до державної таємниці іноземцям, особам без громадянства, передачі державної таємниці іноземній державі та іноземній інституції РНБО України також має вплив на забезпечення охорони державної таємниці шляхом координації та

контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, у тому числі з питань охорони державної таємниці.

Рада національної безпеки і оборони України розглядає та розробляє концепції, державні цільові програми, міжнародні угоди щодо забезпечення національної безпеки, погоджує дії державних органів щодо здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці; здійснює спостереження за ходом виконання своїх рішень, а також збирає, аналізує, опрацьовує та оцінює дані про результати діяльності органів виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці [340]. Безсумнівно, у забезпеченні національної безпеки і оборони країни та забезпеченні державної таємниці РНБО України відіграє стратегічну роль, що підтверджується засекречуванням низки його рішень, наприклад деякі положення рішення РНБО України знаходяться під грифом «секретно» [341];

2) центральні державні органи (здійснюють державну політику в сфері охорони державної таємниці в межах своїх повноважень):

– Кабінет Міністрів України (КМУ), який спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та НБУ, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; спрямовує та координує роботу міністерств, здійснення контролю за їх діяльністю, у тому числі щодо здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці. Також КМУ, за Законом України «Про державну таємницю», визначає порядок реєстрації рішень державних експертів з питань таємниць (ст. 11) та зразки їх форм (ст. 12), встановлює: порядок і механізм формування ЗВДТ (ст. 12); єдині вимоги до виготовлення, обліку, користування, зберігання, схоронності, передачі та транспортування матеріальних носіїв секретної інформації (ст.

19); порядок надання, переоформлення, зупинення та поновлення дії або скасування дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, форму акта спеціальної експертизи щодо наявності умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, форму дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та категорії режиму секретності (ст. 20); порядок надання, переоформлення та скасування громадянам допуску до державної таємниці та форми необхідних документів (ст. ст. 22, 26); порядок проведення перевірки громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці (ст. 22); порядок надання, види, розміри компенсації за роботу у режимних обмеженнях (ст. 30) [311].

Варто також зазначити, що КМУ повноважний вирішувати низку завдань у сфері охорони державної таємниці, зокрема: 1) координувати діяльність міністрів та інших органів виконавчої влади щодо забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці; 2) ініціювати розробку необхідних нормативно-правових актів, які у межах його повноважень регулювали б суспільні відносини, пов'язані з поводженням з державною таємницею та її охороною; 3) забезпечувати фінансування необхідних витрат на діяльність, пов'язану з охороною державної таємниці тощо;

– Конституційний суд України вирішує питання відповідності законів та інших правових актів у сфері охорони державної таємниці; суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері охорони державної таємниці; прокуратура України здійснює представництво державних інтересів щодо охорони державної таємниці у судах; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України.

Діяльність таких органів більш детально буде розглянута у рамках спеціально-кримінологічних напрямів запобігання.

Сюди також віднесемо й державних експертів з питань таємниць, які уповноважені Указом Президента України «Про Перелік посадових осіб, на яких покладається виконання функцій державного експерта з питань таємниць» (2009 р.) [332] здійснювати, у межах компетенції, визначеної Законом України «Про державну таємницю», віднесення інформації у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку до державної таємниці, зміни ступеня секретності цієї інформації та її розсекречування. Їх діяльність також буде розглянуто далі;

3) місцевий рівень – підсистема виконання (виконання державної політики у сфері охорони державної таємниці):

– державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію, а також забезпечують у межах своїх повноважень реалізацію державної політики стосовно захисту таємної інформації та захист персональних даних згідно з «Типовим положенням про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації» (2012 р.) [406], затвердженим Постановою КМУ № 887 від 26 вересня 2012 р. Для виконання зазначених функцій в усіх обласних, Київській та Севастопольській міських держадміністраціях створюються самостійні структурні підрозділи або відділи з питань режимно-секретної роботи.

Такі органи повинні мати дозвіл на провадження такої діяльності; брати участь у діяльності, пов'язаній з державною таємницею, відповідно до компетенції, державних завдань, програм, замовлень, договорів (контрактів); мати приміщення для проведення робіт, пов'язаних з

державною таємницею, сховища для зберігання засекречених документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації, що відповідають вимогам щодо забезпечення секретності зазначених робіт, виключають можливість доступу до них сторонніх осіб, гарантують збереження носіїв секретної інформації; додержуватись передбачених законодавством вимог режимно-секретних робіт та інших заходів, пов'язаних з використанням секретної інформації, порядку допуску осіб до державної таємниці, прийому іноземних громадян, а також порядку здійснення технічного та криптографічного захисту секретної інформації; мати режимно-секретний орган;

– режимно-секретні органи (РСО) – це окремі структурні підрозділи (ст. 22 Закону України «Про державну таємницю»), які розробляють та здійснюють заходи щодо забезпечення режиму секретності, постійно контролюють їх додержання і підпорядковуються безпосередньо керівнику державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, що провадить діяльність, пов'язану з державною таємницею. До складу таких органів входять підрозділи режиму, секретного діловодства та інші підрозділи, що безпосередньо забезпечують таку охорону, залежно від специфіки діяльності державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації;

4) *органи забезпечення*, до яких належать державні установи, що здійснюють доставку й транспортування матеріальних носіїв секретної інформації: Державна фельд'єгерська служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Під *інформаційною* підсистемою потрібно розуміти сукупність структурних елементів системи охорони державної таємниці, які отримують та надають відомості щодо: зовнішнього і внутрішнього середовища; стану елементів та забезпечення охорони державної таємниці;

наявності потенційних і реальних загроз, їх атаки та ресурси нападу на систему; ресурси охорони державної таємниці; результатів функціонування системи. До таких елементів системи належать департаменти та управління охорони державної таємниці, режимно-секретні управління, сектори, відділи, режимно-секретні органи вищих державних органів, міністерств та відомств, центральних і місцевих органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій у якості постачальників самої інформації (наприклад, звітної чи статистичної тощо) про стан охорони державної таємниці [139; 93].

Головне завдання або призначення системи загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – запобігання її розголошенню чи втраті матеріальних носіїв, що реалізується за допомогою вирішення низки завдань, до яких можна віднести [12]:

- розробку державної політики охорони державної таємниці та механізмів її реалізації;

- розробку законодавчої та нормативної бази у сфері охорони державної таємниці;

- виявлення, оцінку та прогнозування джерел загроз у сфері охорони державної таємниці;

- розробку спеціальних методів і алгоритмів, а також організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативно-розшукових та інших заходів по забезпеченню охорони державної таємниці;

- координацію діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій по забезпеченню охорони державної таємниці;

- стандартизацію, сертифікацію і державне ліцензування діяльності, пов'язане із забезпеченням охорони державної таємниці.

Процес забезпечення кримінологічної безпеки – це не просто сукупність абстрактних заходів, він містить у собі конкретні дії з ухвалення та реалізації програми. Ці дії виражаються в процедурах суб'єкта по здійсненню функцій забезпечення кримінологічної безпеки. Заходи в процесі забезпечення, природно, не можуть реалізовуватися рівномірно, тому в конкретних процедурах відзначається превалювання тих чи інших із них. Для того, щоб одержати чітке уявлення про процес забезпечення кримінологічної безпеки, доцільно досліджувати процедури, здійснювані суб'єктом забезпечення, які в сукупності становлять обидві стадії процесу: розробку програми забезпечення та її реалізацію.

Починається діяльність суб'єкта забезпечення, а отже, і стадія розробки програми, з оцінювання інформації про стан об'єкта забезпечення. Процедура оцінювання стану об'єкта складається зі збору інформації про основні кримінологічні показники, що його характеризують. Оцінка може мати як проблемний характер, коли її ініціює поява проблеми, що вимагає вирішення, так і постійний (плановий), у результаті якого вона проявляється. Інформація може надходити по всіх каналах, якими володіє суб'єкт, тому оцінювання інформації здійснюється відповідно до заздалегідь визначених вимог [28].

Визначивши суб'єктів запобігання, варто зазначити, що загалом, за офіційними статистичними даними, у динаміці випадків державної зради (ст. 111) переважала тенденція до зростання. У 2014 р. їх кількість становила 65, у 2016 р. зросла до 126, у наступному році відбулося зниження цього показника до 89, протягом 2018–2020 рр. він перебував на рівні 123–147 кримінальних правопорушень за рік, а у 2021 р. дорівнював 157; шпигунство (ст. 114) – кількість таких випадків зросла незначним чином: 2014 р. – 7; 2015–2016 рр. – по 2, а в наступні 5 років від 6 до 10 кримінальних протиправних діянь за рік (2021 р. – 10). Динаміка кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці з

початком масштабних бойових дій на Сході країни зросла з 370 у 2013 р. до 2926 у 2015 р. (зростання у 7,9 рази), у наступному році скоротилася до 870 (у 3,4 рази) і у 2017 р. перебувала на тому ж рівні. У 2018 р. число таких діянь зросло до 1441 (+61,5 %), а у 2019 р. залишилося незмінним (1442; +0,1 %). У 2021 р. воно знову суттєво скоротилося та дорівнювало 822 (–43,0 %). Їх питома вага серед усіх облікованих правопорушень завжди була незначною та у звітному році становила 0,3 %, а серед цих кримінальних правопорушень злочини становили 527 діянь (64,1 %), а кримінальні проступки – 295 (35,9 %) [316; 48; 64].

В умовах інформаційного суспільства починає змінюватися не лише рівень автоматизації виробництва, а й саме виробництво – продукт його стає більш ємним, що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості. Знання стає головним стратегічним ресурсом такого суспільства, інформація проникає в усі сфери суспільства та держави. Ці процеси активно відбуваються в інформаційно розвинених державах світу, зокрема у країнах Європейського Союзу [1954, с. 13]. Сьогодні інформаційна сфера – системоутворюючий чинник життя суспільства та держави, вона активно впливає на політичну, економічну, воєнну та інші складові національної безпеки країни, а у багатьох країнах і «містить їх у собі» [190, с. 23].

Саме у зв'язку з цим в останнє десятиліття виникло поняття «інформаційна безпека», різні аспекти якого розглядалися українськими вченими [199]. За своєю суттю це поняття означає можливість і здатність поширювати й отримувати надійну (верифіковану) інформацію з будь-яких питань і водночас ставити бар'єр на шляху проникнення спотвореної інформації, яка деформує свідомість з певною метою. Неординарністю й інноваційністю відрізняється визначення В. І. Гурковського, відповідно до якого національна інформаційна безпека України – це суспільні відносини, пов'язані із захистом життєво важливих інтересів людини та громадянина,

суспільства й держави від реальних і потенційних загроз в інформаційному просторі, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей державоутворюючої нації, її існування, самозбереження та прогресивного розвитку України як суверенної держави, що залежить від цілеспрямованої інформаційної політики гарантій, охорони, оборони й захисту її національних інтересів [79, с. 35].

Дослідження інформаційного суспільства як науковий напрям сформувався порівняно недавно, і гуманітарні науки лише підступають до його пізнання [371]. Відзначимо, що всі провідні країни світу сформулювали свою політику та стратегію його побудови й розвитку. У нещодавно ухвалених державних програмах в окремих главах ставляться питання правового регулювання інформаційної безпеки. Це об'єктивно актуалізує теоретичну та практичну роботу, спрямовану на вирішення наукових завдань, безпосереднім чином пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства в Україні.

Як зазначає А. Ю. Нашинець-Наумова, виникли нові виклики й загрози, що ставлять світ на межу катастрофи: міжнародний тероризм, організована злочинність, незаконний обіг наркотиків і зброї, расова нетерпимість, релігійний фанатизм, політичний екстремізм та агресивний сепаратизм. Виникають загрози і в такій важливій сфері міжнародного співробітництва, як інформаційна. Інформація має прямий стосунок до політичних процесів у сучасному світі [222, 6–7].

Дійсно, наразі неймовірно зросла інтенсивність обігу та споживання інформації в усіх сферах життєдіяльності людини й суспільства – соціальній, науково-технічній, технологічній, статистичній, економічній та інших. Зокрема, процеси збору, аналізу, накопичення та розповсюдження інформації стають невід'ємною частиною існуючих структур політичного й іншого управління, здійснення ефективних політичних впливів і

вирішення масштабних економічних завдань. Однак інформація виступає і дестабілізуючим фактором для суспільства, якщо її практично необмежені можливості впливу на людину та суспільство використовуються в інтересах коаліційних спільнот, окремих держав, політичних угруповань чи окремих осіб, тому інформація може стати джерелом політичної й соціальної загрози [222, с. 27–29]. Цим зумовлюється необхідність державно-правового та громадського регулювання інформаційних потоків, наприклад, діяльності ЗМІ [211].

Тому, системна й скоординована діяльність залишається сьогодні найбільш складною та важливою у розбудові України як незалежної, демократичної й правової держави. Позаяк, динаміка структурних перетворень політичних, економічних і правових інститутів супроводжується нині значним рівнем та небезпечними тенденціями злочинності в Україні, що загрожує її національній безпеці, негативно впливаючи на всі сфери суспільного життя. Саме тому формування й реалізація виваженої, ефективної та збалансованої кримінологічної політики держави має забезпечити активну й дієву боротьбу зі злочинністю, а зміцнення законності та правопорядку має бути пріоритетними в діяльності всіх державних органів влади, органів місцевого самоврядування й суспільства загалом. Проте розроблення теоретичних і практичних засад кримінологічної політики належить до значущих та складних проблем сучасної антикримінальної діяльності держави. Зокрема, невизначеність доктринальних положень кримінологічної політики, її пріоритетів і форм реалізації зрештою позначається на рівні ефективності боротьби зі злочинністю в країні [89, с. 30].

Своєю чергою, В. В. Голіна дійшов висновку, що кримінологічна політика письмово зафіксована у певних державних документах, у яких містяться поточні й перспективні її наміри, ідеї, завдання, стратегії у сфері

саме запобігання злочинності [71, с. 25]. Таким державним документом може бути закон чи підзаконний акт, наприклад: основи державної політики запобігання кримінальним правопорушенням; концепція державної програми профілактики правопорушень; концепція реалізації державної політики у запобіганні кримінальним правопорушенням; національна стратегія запобігання кримінальним правопорушенням тощо.

У сучасній кримінологічній літературі програмування розглядається як творчий, складний, інтегрований процес, який поєднує кримінологічні засади запобігання злочинності та елементи управлінського циклу, що передують виробленню й ухваленню рішення (визначення цілей, збір інформації, її обробка, визначення структури тощо) та мають специфічну цільову спрямованість – визначення цілей і завдань запобігання злочинності та засобів їх реалізації на певний період часу. Елементи управлінського циклу, що впливають з прийняття програми (передача рішення, організація його виконання та регулювання процесу контролю), лежать також у рамках розглянутого програмування і слугують засобами реалізації програмного документа [71].

Як зазначає М. М. Ключев, програма запобігання злочинності (на відміну від плану) – це загальне рішення щодо сукупності заходів, необхідних для вирішення проблем впливу на злочинність або окремі її види. План виступає як документ, спрямований на реалізацію програми, у якому конкретизуються в змістовному відношенні певні її аспекти [118, с. 19].

З огляду на ці положення під програмуванням заходів запобігання злочинності розуміється науково обґрунтована, заснована на чинному законодавстві спільна діяльність різних суб'єктів запобігання злочинності з вироблення погоджених рішень директивного характеру, що передбачають механізм довгострокових і поточних заходів щодо виявлення й усунення причин та умов учинення протиправних дій,

виховного впливу на правопорушників та осіб, які вчиняють інші протиправні дії. Сама програма запобігання злочинності в цьому контексті являтиме собою систему обов'язкових для всіх суб'єктів приписів про заходи організаційного, правового, оперативного, аналітичного, економічного, виховного та іншого характеру, що спрямовані на запобігання злочинам та іншим правопорушенням [118, с. 20; 44, с. 301].

У цьому контексті програма запобігання злочинності становить систему відповідних заходів впливу на злочинність та її види за допомогою документального визначення етапності вирішення відповідних завдань, засобів і способів їхньої реалізації, а також показників очікуваних результатів.

Застосування програмно-цільових структур є одним з елементів принципово нового підходу до організації та забезпечення комплексного характеру запобігання злочинності, який сформовано в межах новітньої концепції, що обумовлює розробку, прийняття та здійснення заходів у взаємозв'язку та відповідності з визначеними системними й програмними вимогами [117].

Комплексне програмування запобігання злочинності має свій специфічний зміст, тобто свою мету, суб'єкти запобігання, об'єкти, а також свої способи взаємозв'язку й взаємодії між суб'єктами та об'єктами [90, с. 207]. Тому, приймаючи ідею групового суб'єкта програмування запобігання злочинності, О. М. Литвинов виокремив три основні рівні її здійснення. Перший – діяльність на рівні великих соціальних груп, другий – на рівні малих, третій – на рівні окремих виконавців [16, с. 52].

Основним елементом процесу розробки програми запобігання злочинності є науково обґрунтована постановка цілей і завдань такого роду діяльності. Цілі програмування запобігання злочинності виступають тут як керівні начала, вихідні положення, якими оперують суб'єкти в процесі розробки, прийняття та реалізації розглянутих рішень. Зокрема, до

цілей програмування належать: скорочення, а у перспективі зниження рівня злочинності та правопорушень; подолання негативних явищ суспільного розвитку, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень; запобігання девіантній поведінці громадян, порушень закону, що спричиняють шкоду суспільству або сприяють вчиненню кримінальних правопорушень; запобігання протиправним формам поведінки, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень у суспільстві, колективі, родині; розвиток та удосконалення позитивних соціально-правових процесів, що запобігають антигромадській поведінці громадян і сприяють дотриманню законів, дисципліни, норм моралі; підвищення рівня свідомості та організованості громадян, формування поваги до права, активної життєвої позиції у боротьбі зі злочинами та іншими антигромадськими вчинками.

До кола відповідних названим цілям завдань віднесено: упорядкування процесів підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень у вказаній сфері; підвищення ефективності всіх видів кримінологічної діяльності; підвищення ефективності координації діяльності у сфері запобігання злочинності; забезпечення регіонального моніторингу злочинності, її факторів і наслідків, а також ефективності запобігання їй; оптимізація витрат на правоохоронну діяльність на регіональному рівні; раціоналізація управління системою на основі прийняття своєчасних рішень; забезпечення підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних і контролюючих органів; удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності; стимулювання активності суб'єктів громадянського суспільства тощо [90, с. 210].

Щодо структури державної програми, то М. М. Ключев пропонує структуру моделі комплексної програми, а саме: паспортизація програми, що включає опис замовника, основних виконавців, періоду дії,

нормативної бази, взаємодіючих соціальних програм, загальних обсягів фінансування та їхніх джерел; концепція програми, що визначає цілі й завдання запобігання злочинності, принципи та основні напрями запобігання злочинам; вихідні дані стосовно соціально-економічної характеристики країни (або регіону), стану та структури злочинності або окремих її виявів, стану запобігання злочинності, прогнозу розвитку злочинності, характеристики ефективності діяльності правоохоронних органів на території регіону чи в країні; зміст програми: організаційні, правові, інформаційні, методичні кадрові, виховні, пропагандистські, технічні, спрямовані на формування і розвиток інститутів громадянського суспільства, ресурсно забезпечувальні та інші заходи [118, с. 105].

Водночас, як зазначає В. В. Голіна, запропонований документ та його структура нагадує план-програму або програму-план, яка складається з

2-х розділів: власне програми, тобто теоретичної частини, в якій основне місце займають директивні положення, що можуть залишатися практично незмінними протягом тривалого часу, і плану – мобільної, оперативної частини, розрахованої (з точки зору досягнення цілей) на різні часові періоди [71, с. 77].

Формування Державної комплексної програми протидії злочинності є одним з етапів усієї системи кримінологічного забезпечення охорони державної таємниці.

У цьому контексті, здебільшого, як зазначають вітчизняні кримінологи (О. М. Бандурка, М. М. Ключев, О. М. Литвинов), програмування у сфері запобігання злочинності належить до алгоритмізації методів, що застосовуються для вирішення відповідних завдань і забезпечення комплексної антикриміногенної дії [16, с. 95; 118]. Причому програмні документи (програми, плани), які містять перелік заходів впливу на злочинність і супутні їй явища, є за природою

розпорядчими актами. Зазвичай, такі документи приймалися з певною періодичністю (3–5 років). Наприклад, за роки незалежності в Україні були прийняті та реалізовані чотири державні профілактичні програми: «Державна програма боротьби зі злочинністю» від 25 червня 1993 р.; «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки» від 17 вересня 1996 р.; «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки» від 25 грудня 2000 р.; «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» від 20 грудня 2006 р. Своєю чергою, ці програми слугували основою для здійснення наступного планування всіма суб'єктами запобіжної діяльності. Після закінчення дії Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки виникла потреба в розробці нової програми з урахуванням прогностичних оцінок щодо стану злочинності в країні. Але, на жаль, донині така державна програма не розроблена.

Як було записано у Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р., метою здійснення кримінологічної політики є забезпечення її ефективної реалізації шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин й умов учинення злочинів, захист інтересів людини, суспільства і держави від протиправних посягань, налагодження дієвої співпраці між органами влади та громадськістю в зазначеній сфері. Одним з очікуваних результатів повинно стати зменшення кількості вчинюваних правопорушень [345].

Однак по завершенню дії останньої програми, на жаль, нової, з урахуванням виниклих загроз і небезпек, прийнято не було.

Тому, сьогодні в умовах війни, запорука ефективної боротьби зі злочинністю у державі, протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам, які можуть вплинути на криміногенний стан, залежить від якісного програмування цієї діяльності на всіх рівнях. Сьогодні бракує вагомих

підстав наголошувати на суттєвих змінах у цій сфері. Проведення нормативно-правового аналізу дало можливість встановити, що програмні документи, в яких відображається державна політика у сфері охорони державної таємниці, носять здебільшого декларативний характер, в окремих випадках ще залишається формалізм їх реалізації, проте однією з суттєвих проблем є відсутність середньострокової державної комплексної програми охорони державної таємниці, в якій були б визначені права та обов'язки усіх суб'єктів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у цій сфері й практико-кримінологічні напрями забезпечення національної безпеки держави. Зростаюче використання програмно-цільового методу запобігання кримінальним правопорушенням свідчить про тенденцію зміни усталеної наукової парадигми, перехід до більш змістовної й ефективної форми знань про програмування запобігання злочинності [408].

Видається за необхідне, з урахуванням висловлених вище зауважень до Закону України «Про державну таємницю», прийняти *Комплексну програму охорони державної таємниці до 2030 року*, яка повинна базуватися на Стратегії національної безпеки (2020 р.) й бути затверджена Кабінетом Міністрів України, в якій необхідно передбачити відповідні запобіжні заходи за кожним із уповноважених суб'єктів.

Упровадження такої програми по забезпеченню кримінологічної безпеки у сфері охорони державної таємниці може відбуватись за трьома сценаріями:

1) одноразове переведення всіх ланок системи забезпечення кримінологічної безпеки на нову систему;

2) часткове переведення окремих ланок на нову систему в порядку експерименту; якщо він виявиться невдалим, відбувається доробка програми та її подальше впровадження;

3) поетапне здійснення програми забезпечення кримінологічної безпеки в масштабі всієї системи.

На думку окремих науковців [100; 71], оптимальним для програмування й організації забезпечення кримінологічної безпеки є поділ відповідних заходів за таких критеріями: рівнем запобіжної діяльності; її механізмом, обсягом; змістом запобіжних заходів і суб'єктами їх виконання.

Зокрема, за рівнем запобіжної діяльності виокремлюються дві групи заходів – заходи загальносоціального й спеціального (кримінологічного) характеру.

За обсягом і спрямованістю застосування запобіжних заходів відповідно до рівнів злочинності та криміногенних факторів розрізняють загальну, особливу й індивідуальну профілактику.

За масштабами заходи можуть бути: 1) загальнодержавними; 2) здійснюваними на певній території держави; 3) місцевими, здійснюваними в межах району, населеного пункту чи конкретного об'єкта (мікрорайону, підприємства тощо).

Таким чином, ґрунтуючись на зазначених вище положеннях, пропонуємо свій підхід до підготовки Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року в Україні, яка базується на власному досвіді та аналізі наукової літератури з питань безпекознавства та кримінології.

Перший етап – комплексне планування заходів та їх суб'єктне визначення. Це потребує не тільки організації, а й визначення уповноважених суб'єктів (державних органів, громадських об'єднань, громадян). Узгодженість їхніх дій має бути визначена в Законах України «Про національну безпеку України», «Про державну таємницю».

Другий етап – напрацювання конкретних заходів, які повинні відповідати меті концепції.

Структура концепції пропонується в такому вигляді:

1. Преамбула.
2. Визначення цінності інформації.
3. Зазначення криміногенних факторів, що обумовлюють розголошення державної таємниці.
4. Заходи загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці.
5. Заходи спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці.
6. Механізм охорони державної таємниці (віднесення інформації до державної таємниці; засекречування та розсекречування носіїв інформації).
7. Заходи реалізації концепції протидії злочинності.
8. Оцінювання ефективності системи охорони державної таємниці в Україні.

Механізм протидії злочинності передбачає координацію діяльності всіх суб'єктів безпеки у забезпеченні життєдіяльності об'єктів безпеки і націлюється на пріоритетність національних інтересів у зниженні рівня злочинності. Заходами суб'єктного запобігання є підвищення професійної майстерності, ресурсного і наукового забезпечення відповідних державних органів, громадських об'єднань і громадян; посилення інформаційно-аналітичної роботи, кращий підбір кадрів, що займаються питаннями охорони державної таємниці, підвищення їхньої кваліфікації; фінансове забезпечення; тісна співпраця з правоохоронними органами інших держав тощо.

Заходи реалізації концепції протидії злочинності передбачають доведення її положень до безпосередніх виконавців і визначення форм контролю за здійсненням запланованих заходів. Важливою складовою дієвості концепції є підведення проміжних підсумків зробленого, що

дозволяє проаналізувати досягнуті результати, виявити допущені прорахунки та вчасно усунути їх у наступний період.

4.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці

Злочинність і боротьба з нею в нашій державі є надзвичайно складними й актуальними проблемами. Стрімке зростання (за багатьма показниками) і збільшення масштабів цього явища, поширення впливу на всі соціальні сфери становлять реальну загрозу національній безпеці, ставлять перед суб'єктами протидії злочинності нові завдання та змушують знаходити рішучі заходи запобігання. Події останніх років, що відбуваються на території нашої держави і безпосередньо пов'язані із суттєвою інтенсифікацією криміногенних загроз, диктують необхідність термінового вжиття комплексу заходів, спрямованих на адаптацію запобіжної практики до нових викликів. Останнє зумовлюється дією, передусім, чинників політичного (як внутрішньополітичного, так і зовнішнього й геополітичного), економічного, правового характеру і знаходить свій прояв у зростанні соціальної напруженості, активному відтворенні загалом нетипових для української криміногенної обстановки кримінальних правопорушень.

У такій ситуації, як зазначали О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, необхідним є негайне реагування і втручання (до того ж прямий вплив) на цю ситуацію як органів державної влади, так і суспільства загалом. Крім того, вирішення проблеми протидії злочинності вимагає поглиблення соціального контролю за вжиттям усіх різноманітних заходів, які проводяться з метою запобігання злочинним проявам, у межах

дотримання при цьому основних прав людини [15, с. 99].

Тому, торкаючись теоретичного аспекту визначення спеціально-кримінологічного запобігання як особливого виду діяльності щодо запобігання кримінальним правопорушенням, варто нагадати про наявні в кримінологічній літературі позиції та погляди вчених на цю проблему.

Так, точка зору О. М. Литвака полягає в тому, що він розмежовує, і з цим варто погодитися, загальносоціальне запобігання (яке збігається із соціальним прогресом) із спеціально-кримінологічним запобіганням і репресивною діяльністю держави. Автор визначає якісні відмінності попереджувальної діяльності, яка орієнтована на досягнення запобіжної мети без застосування примусу, визначає і спеціалізованих суб'єктів (до яких належать лише органи виконавчої влади, для яких запобігання злочинності є однією з основних статутних функцій) та неспеціалізованих (для яких здійснення профілактичного впливу є не основною функцією в межах своєї конкретної професійної діяльності) [182, с. 22].

На думку О. М. Джужі, у широкому сенсі спеціально-кримінологічне запобігання злочинам полягає у: 1) цілеспрямованому здійсненні цього виду запобіжної діяльності як функції; 2) зв'язку з елементами системи «по горизонталі» (взаємодія) і «по вертикалі» (підпорядкування); 3) неухильному виконанні команд управляючого механізму системи; 4) виборі лінії поведінки відповідно до стану об'єкта профілактичного впливу [45, с. 63].

Водночас В. В. Голіна підкреслює, що в більш вузькому розумінні спеціально-кримінологічне запобігання злочинам мислиться як синтезована кримінологічна теорія і практика організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо) [68, с. 21]. Також цю діяльність ним розглянуто як сукупність самостійних, але внутрішньо пов'язаних і

доповнюючих один одного напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян щодо протидії криміногенним явищам і процесам, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Таке запобігання є синтезованою кримінологічною теорією і практикою власної організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей знань (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо). Отже, спеціально-кримінологічне запобігання не простий і не випадковий набір певних заходів, а комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних і реально здійснюваних заходів, спрямованих саме на недопущення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування. Тому зазначений запобіжний напрям здійснюється на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності спрямоване не тільки на недопущення конкретних її проявів з боку певних осіб, а й на ті негативні явища і процеси в суспільстві, які створюють, так би мовити, певний рівень й структуру криміногенного потенціалу, що виявляється в частоті й тяжкості вчинених злочинів. Зважаючи на викладене, можна зробити висновок, що завданням спеціально-кримінологічного запобігання злочинності є як запобігання виникненню детермінуючих злочинні прояви негативних явищ і процесів, їх обмеження та усунення, так і оперативне реагування на формування і розвиток злочинної поведінки [69]. У зв'язку з цим спеціально-кримінологічне запобігання здійснюється за трьома головними напрямками, за якими розробляють і реалізують заходи: кримінологічної профілактики, відвернення, припинення злочинів [68, с. 21–22].

На нашу думку, такі погляди на проблему визначення сутності спеціально-кримінологічного запобігання заслуговують на увагу й мають

право на існування. Виходячи з цього, спеціально-кримінологічне запобігання у сфері охорони державної таємниці є комплексною діяльністю державних органів, зокрема правоохоронних, щодо мінімізації кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, яка спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію загроз і небезпек у цій сфері, встановлення окремих осіб або груп, діяльність яких спрямована на розголошення, її відвернення на стадії готування, а також на етапі припинення розпочатої протиправної (у тому числі злочинної) діяльності, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів. Спеціально-кримінологічні заходи передбачають здійснення правоохоронними органами безпосередньої роботи, спрямованої на усунення, послаблення, нейтралізацію криміногенних факторів, що впливають на забезпечення національної безпеки загалом й розголошення відомостей, що становлять державну таємницю зокрема [203].

Свою чергою, на думку Ю. В. Нікітіна, кримінологічне забезпечення внутрішньої безпеки суспільства – це скоординована діяльність державних органів, громадських об'єднань і громадян з метою виявлення та усунення криміногенних факторів і загроз, що криміналізують суспільство, послабляють його внутрішню безпеку, а також перешкоджають нормальному соціально-економічному розвитку [225, с. 249].

Виходячи з цього, забезпечення безпеки у сфері охорони державної таємниці як складової соціальної системи й національної безпеки вимагає системного підходу, який орієнтований на розкриття комплексно-цілісного об'єкта та механізмів, що забезпечують його існування. Функціональне забезпечення такого підходу здійснюють зазначені нами вище суб'єкти.

Такий системний підхід спрямований на запобігання загрозам і містить підсистемні компоненти, а також системоутворюючі зв'язки

та відносини між ними. Ця система не є незмінною, вона трансформується і змінюється адекватно зі змінами в суспільстві й впливом криміногенних загроз на національну безпеку суспільства.

У ході проведеного дослідження встановлено, що основними порушеннями у сфері охорони державної таємниці є:

недодержання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації;

засекречування інформації (про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, аварії, катастрофи, про незаконні дії органів державної влади тощо), яка відповідно до законів і міжнародних договорів не може бути засекречена;

безпідставне засекречування інформації;

надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці, або ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю, а також безпідставне скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації;

порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці;

невжиття заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці;

провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отримання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщення державних замовлень на виконання робіт, доведення мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

недодержання вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства та проведення роботи з ними;

невиконання норм і вимог криптографічного та технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення її конфіденційності, цілісності і доступності [122].

Такі порушення сприяють вчиненню кримінальних протиправних діянь, передбачених КК України.

Загалом організація спеціально-кримінологічного напряму запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці включає в себе такі заходи:

а) організаційно-правове забезпечення

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про державну таємницю» до таких заходів необхідно віднести: єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації; дозвільний порядок провадження державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею; обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації; обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування і переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать; особливості здійснення державними органами їхніх функцій щодо державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державною таємницею; режим секретності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з

державною таємницею; спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці; технічний та криптографічний захисти секретної інформації [311].

Відповідно до норм цього Закону [311] та інших виданих до нього нормативно-правових актів, встановлено єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці, режиму секретності, який включає у себе наступні порядки [312]:

віднесення інформації до державної таємниці; дозвільний порядок провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та режимом секретності; порядок засекречування та розсекречування матеріальних носіїв секретної інформації; порядок надання, переоформлення та скасування громадянам допуску до державної таємниці [311];

передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації [312];

підготовки документів щодо надання доступу до державної таємниці іноземцям та особам без громадянства [334];

технічного та криптографічного захисту секретної інформації [333; 296];

надання компенсації громадянам у зв'язку з роботою, яка передбачає доступ до державної таємниці;

проведення експертизи цінності документів [339];

організація та проведення експертиз на предмет наявності чи відсутності відомостей, що становлять державну таємницю [463];

проведення державної експертизи в сфері технічних засобів інформації;

організація та проведення державної експертизи у сфері криптографічного захисту інформації;

державного обліку секретних науково-дослідних робіт, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій;

інші порядки [139].

Також на цьому етапі встановлюється приналежність інформації, що перевіряється, до виокремленого Законом України «Про державну таємницю» дозвільного інформаційного сегменту, що охоплює чотири сфери: а) оборони; б) економіки, науки і техніки; в) зовнішніх відносин; г) державної безпеки та охорони правопорядку; перевіряється наявність необхідних умов віднесення інформації до державної таємниці; здійснюється селекція інформації, можливо приналежної до секретної; зіставляється інформація, що перевіряється, зі змістом сегменту обмежень; проводиться підготовка кадрів, які спеціалізуються на забезпеченні національної безпеки; розробляються певні, більш ефективні форми взаємодії між уповноваженими органами та використання взаємних запобіжних можливостей.

Державним органом, який здійснює забезпечення охорони державної таємниці, а також запобігання кримінальним правопорушенням, що створюють загрозу життєво важливим інтересам України, є СБ України. Згідно з Законом України «Про Службу безпеки України» (1992 р.) цьому органу було надано статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України та охорону одного з найважливіших видів інформації з обмеженим доступом – державної таємниці [20, с. 83; 342]. Відповідно до п. 7 ст. 24 цього Закону України СБУ бере участь у розробці й здійсненні відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та здійснення контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію, зібрану в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, сприяє у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям

та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України [342].

Органи СБУ утворюють незалежну від будь-якого впливу централізовану систему органів у сфері безпеки держави та в інформаційній сфері, зокрема. До завдань СБУ також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої кримінально-протиправної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що СБУ здійснює свою діяльність, зокрема, за такими основними напрямками:

- 1) контррозвідувальна діяльність;
- 2) боротьба з корупцією та організованою злочинністю;
- 3) розвідувальна діяльність.

У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 6) встановлено, що запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці є однією з підстав проведення оперативно-розшукових заходів [330]. Згідно з Законом України «Про Службу безпеки України», СБУ зобов'язана відповідно до законодавчих актів у порядку, передбаченому законодавством, сприяти підприємствам, установам і організаціям у збереженні відомостей, розголошення яких може завдати шкоди життєво важливим інтересам України. За результатом таких перевірок щодо стану охорони державної таємниці СБУ видає офіційний акт перевірки, який є обов'язковим для виконання посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від їх форм власності. При цьому всі суб'єкти, що отримали допуск до державної таємниці у формі секретних документів або робіт, повинні дотримуватися низки вимог, які

підлягають обов'язковому та неухильному виконанню у процесі діяльності з такими. Крім цього, цим особам надається низка рекомендацій і передбачаються деякі обмеження у їх повсякденному житті. Все це здійснюється для недопущення будь-яких передумов щодо можливого витоку секретних відомостей [298].

Для підвищення рівня захисту державної таємниці, забезпечення національної безпеки, інтересів людини, суспільства та держави в Законі України «Про Службу безпеки України» потрібно чітко визначити напрями діяльності СБУ, чітко сформулювати завдання, повноваження та функції її органів і підрозділів, з урахуванням понятійно-правових реалій сьогодення [446].

Статус СБУ як провідного органу у вказаній сфері підтверджується тією обставиною, що в 1999 р. було ліквідовано Державний комітет України з питань захисту державних секретів та технічного захисту інформації, а його функції і повноваження покладено на СБУ. У Законі України «Про Службу безпеки України», а саме у ст. ст. 1 і 2, визначено, що СБУ є державним правоохоронним органом спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, підпорядкований Президентові України і підконтрольний Верховній Раді України. Головна функція в системі забезпечення охорони державної таємниці належить СБУ, яка в межах своєї компетенції виконує відповідні завдання, регламентовані законодавчими і нормативно-правовими актами, передусім, Законом України «Про Службу безпеки України» [286, с. 10].

Однак, незважаючи на досить вагомий роль СБУ в забезпеченні державної таємниці, варто сказати, що наявна велика розпорошеність повноважень між відповідною службою та іншими суб'єктами такого забезпечення, що створює непотрібну ієрархічність і субординаційну підпорядкованість у вирішенні важливих питань у сфері секретної

інформації (наприклад, Президент – СБУ) та не дозволяє відповідним чином забезпечити захист секретної інформації.

Як уявляється, наразі СБУ є органом, важливість якого дуже важко переоцінити у контексті забезпечення національної безпеки держави. У СБУ сконцентровано досить багато повноважень, однак інформаційний напрям держави є доволі специфічним і потребує врегулювання на рівні національного профільного органу, який буде займатися виключно забезпеченням національної безпеки інформаційної сфери. І хоча сьогодні такий орган уже є – Міністерство культури та інформаційної політики України, однак ефективність його роботи з цього питання викликає багато запитань. Окрім цього, до його основних завдань належить: розробка стратегії інформаційної політики України та концепції інформаційної безпеки держави; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації тощо.

З точки зору захисту державної таємниці потребує окремого розгляду проблема правового забезпечення технічного захисту інформації, що становить державну таємницю. Як підкреслює О. Ф. Бантишев, «в Україні вживаються певні заходи розробки і впровадження правових норм, які регламентують функціонування системи технічного захисту інформації, що становить державну таємницю» [17]. Так, Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» визначає відповідні засади щодо захисту державної таємниці у межах своєї компетенції та знаходяться у відповідності у частині, що не суперечить Закону № 3855-XII [322].

Тому важливим заходом, спрямованим на вдосконалення системи захисту державної таємниці та інститутів збереження державної таємниці, стало створення Державної служби України з питань технічного захисту інформації відповідно до Указу Президента України «Про Державну

службу України з питань технічного захисту інформації» від 01 грудня 1992 р. № 593/92.

Наступним етапом стало створення Державного комітету з питань державних секретів, функціонування якого запроваджено згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного комітету України з питань державних секретів» (1993 р.), а згодом – утворення на їхній базі Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації як центрального органу виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці й технічного захисту інформації на всій території України [282]. Основним завданням цих органів була реалізація політики у сфері забезпечення охорони державної таємниці та технічного захисту інформації, координація режимно-секретної діяльності та функціонування інфраструктури системи технічного захисту інформації, а також відповідно до покладених завдань здійснення контролю за режимом секретності та технічним захистом інформації з обмеженим доступом у державних органах і установах.

Згідно з цим Положенням було утворено колегію Держкомсекретів України, яка розглядала питання щодо розроблення концептуальних основ державної політики, охорони державної таємниці, створення й удосконалення системи охорони державної таємниці, її організаційної та правової основи. Державним комітетом України з питань державних секретів та технічного захисту інформації, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України 3 березня 1997 р. № 25/7 затверджено Інструкцію про порядок відбору та передачі секретних документів на архівне зберігання. Важливо зазначити, що у цьому випадку секретні документи – це документи (справи) особливої важливості, цілком таємні та таємні, за винятком тих випадків, коли їх ступінь секретності вказується окремо.

Дозвільний порядок провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та режим секретності полягають у тому, що будь-яка установа може здійснювати діяльність, пов'язану з державною таємницею після надання їй СБУ відповідного дозволу. Такий дозвіл надається після проведення спеціальної експертизи, під час якої визначаються наявність приміщень і сховищ для зберігання документів, що містять державну таємницю, які виключають доступ інших осіб до них, а також гарантують її збереження; дотримання вимог режиму секретності, а також вимог допуску осіб; наявність РСО. Строк дії такого дозволу до 5 років [311].

У ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992 р.) зазначено, що при перевірці осіб у зв'язку з допуском їх до державної таємниці, до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках, у зв'язку з призначенням на посади в розвідувальних органах України або залученням до конфіденційного співробітництва з такими органами, доступом осіб до розвідувальної таємниці, а також осіб, яким надається дозвіл на перебування без супроводу в контрольованих і стерильних зонах, зонах обмеженого доступу, що охороняються, та критичних частинах таких зон аеропортів, оперативно-розшукова справа не заводиться. Така перевірка повинна тривати не більш як два місяці [330].

З метою дотримання вимог режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, в також в інших установах створюється, за погодженням з СБУ, окремий структурний підрозділ – РСО. Якщо в установі здійснюється значний обсяг робіт, пов'язаних із державною таємницею, вводиться посада заступника керівника з питань режиму, на якого покладаються обов'язки та права керівника РСО. Призначення на посаду керівника такого органу здійснюється за погодженням із СБУ. Якщо ж обсяг робіт із державною таємницею

відповідної установи невеликий, забезпечення дотримання режиму секретності здійснюється особисто керівником такого органу [311].

Основними завданнями РСО є: недопущення необґрунтованого допуску та доступу осіб до секретної інформації; своєчасне розроблення й реалізація разом з іншими структурними підрозділами державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій заходів, що забезпечують охорону державної таємниці; запобігання розголошенню секретної інформації, випадкам втрат матеріальних носіїв цієї інформації, заволодінню секретною інформацією іноземними державами, іноземними юридичними особами, іноземцями, особами без громадянства та громадянами України, яким не надано допуску та доступу до неї; виявлення та закриття каналів просочення секретної інформації в процесі діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації; забезпечення запровадження заходів режиму секретності під час виконання всіх видів робіт, пов'язаних з державною таємницею, та під час здійснення зовнішніх відносин; організація та ведення секретного діловодства; здійснення контролю за станом режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях та на підпорядкованих їм об'єктах [311].

Виокремлюють наступні форми допуску громадян до державної таємниці:

форма 1 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно» (термін дії допуску 1–5 років);

форма 2 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «цілком таємно» та «таємно» (термін дії допуску 2–7 років);

форма 3 – для роботи з секретною інформацією, що має ступінь секретності «таємно» (термін дії допуску 3–10 років) [311].

За загальним правилом, допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, проте в окремих випадках громадянам України віком від 16 років може надаватися допуск до державної таємниці із ступенями секретності «цілком таємно» та «таємно», а віком від 17 років – також до державної таємниці із ступенем секретності «особливої важливості». Допуск до державної таємниці надається СБУ та такому допуску передую перевірка СБУ осіб, яким надається такий допуск [311].

Доступ до державної таємниці надається дієздатним громадянам України, які вже отримали допуск до державної таємниці та яким доступ необхідний для здійснення службової, виробничої, наукової чи науково-дослідної діяльності або навчання. Рішення про надання доступу приймається керівниками органу в якому працює особа, якій необхідний доступ [311].

Деяким категоріям осіб доступ до державної таємниці надається автоматично після взяття ними зобов'язання щодо збереження державної таємниці. Такими особами є: Президент України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України та інші члени КМУ, Голова Верховного Суду України, Голова Конституційного Суду України, Генеральний прокурор, Голова СБУ, Голова та інші члени Рахункової палати, народні депутати України [301; 302; 311].

Варто зазначити, що іноземцям та особам без громадянства також може надаватись доступ до державної таємниці. Це може бути здійснено на підставі ратифікованого міжнародного договору або письмового розпорядження Президента України за поданням Ради національної безпеки і оборони України.

Таким чином, чинні на даний час системи доступу та допуску до державної таємниці є одним із механізмів протидії розголошенню державної таємниці, оскільки доступ і допуск надаються обмеженому колу

осіб та їм передуює спеціальна перевірка таких осіб Службою безпеки України;

б) інформаційно-технічне забезпечення

Отримання максимальної інформації про можливість витоку, розголошення, оперативне надходження кримінологічної інформації та пошук її додаткових джерел.

Одним із способів запобігання розголошенню державної таємниці є *технічний* та *криптографічний* захист секретної інформації.

Технічний захист секретної інформації – діяльність, спрямована на забезпечення інженерно-технічними заходами конфіденційності, цілісності та доступності інформації [335].

Відповідно до Положення про технічний захист інформації в Україні (1999 р.) до таких заходів також можна віднести: створення або визначення підрозділів, на які покладається забезпечення технічного захисту інформації та контроль за його станом, узгодження основних завдань і функцій цих підрозділів; видання за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України та впровадження нормативно-правових актів з питань технічного захисту інформації; погодження з Адміністрацією Держспецзв'язку України проведення підприємствами, установами, організаціями тих науково-дослідних, дослідно-конструкторських і дослідно-технологічних робіт, спрямованих на розвиток нормативно-правової та матеріально-технічної бази системи технічного захисту інформації, які здійснюються за рахунок коштів державного бюджету; створення або визначення за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України підприємств, установ та організацій, що забезпечують технічний захист інформації; забезпечення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів з технічного захисту інформації; дослідження загроз для інформації на об'єктах, функціонування яких пов'язано з інформацією, що підлягає охороні;

створення та виробництво засобів забезпечення технічного захисту інформації; розроблення, впровадження, супроводження комплексів технічного захисту інформації для забезпечення конфіденційності, цілісності та унеможливлення блокування інформації [335].

Криптографічний захист – вид захисту, що реалізується за допомогою перетворень інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо. Порядок криптографічного та технічного захисту інформації в Україні регулюється Положенням про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні [333] та Правилами забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах [296].

Криптографічний захист і державний контроль за станом технічного захисту секретної інформації здійснює Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України [307].

До криптографічних заходів охорони державної таємниці належить: перетворення інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо – криптографічний захист; надання послуг із криптографічного захисту інформації; використання криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України допущені до експлуатації, мають сертифікат відповідності і перебувають у державній власності; проведення сертифікаційних випробувань криптосистем і засобів криптографічного захисту з метою визначення рівня захищеності від несанкціонованого доступу; підвищення кваліфікації фахівців з криптографічного захисту інформації [333];

в) прогностично-аналітичне забезпечення включає в себе широкий спектр методів щодо визначення можливих втрат від розголошення інформації, що перевіряється;

Інформація, яка є власністю держави, або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, повинна оброблятися в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю. Підтвердження відповідності здійснюється за результатами державної експертизи.

Для створення комплексної системи захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, використовуються засоби захисту інформації, які мають сертифікат відповідності або позитивний експертний висновок за результатами державної експертизи у сфері технічного та/або криптографічного захисту інформації. Підтвердження відповідності та проведення державної експертизи цих засобів здійснюється в порядку, встановленому законодавством.

Порядок проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах і засобів технічного захисту інформації встановлюється Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Органи виконавчої влади, які мають дозвіл на провадження діяльності з технічного захисту інформації для власних потреб, вправі за згодою Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України організовувати проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери їх управління. Порядок проведення

такої експертизи встановлюється органом виконавчої влади за погодженням з Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Порядок проведення державної експертизи в сфері технічного захисту інформації визначається Положенням про державну експертизу в сфері технічного захисту інформації [283].

Державний експерт з питань таємниць (ДЕТ) здійснює відповідно до вимог Закону України «Про державну таємницю» віднесення інформації у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку до державної таємниці, зміни секретності цієї інформації та її розсекречування. Такими суб'єктами є особи, які займають у відповідних галузях державної діяльності посади, перераховані Указом Президента України [332].

Державний експерт з питань таємниць відносить інформацію до державної таємниці з питань, прийняття рішень з яких належить до його компетенції згідно з посадою.

Державний експерт з питань таємниць відповідно до покладених на нього завдань:

- 1) визначає: підстави, за якими інформацію має бути віднесено до державної таємниці; підстави та доцільність віднесення до державної таємниці інформації про винаходи (корисні моделі); доцільність віднесення до державної таємниці інформації про винаходи (корисні моделі), що мають подвійне застосування, на підставі порівняльного аналізу ефективності цільового використання та за згодою автора (власника патенту); ступінь секретності інформації, віднесеної до державної таємниці; державний орган (органи), якому надається право приймати рішення щодо кола суб'єктів, які матимуть доступ до секретної інформації;

2) готує висновок щодо завданої національній безпеці України шкоди у разі розголошення секретної інформації чи втрати матеріальних носіїв такої інформації;

3) установлює та продовжує строк дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці із зазначенням дати її розсекречення;

4) дає СБУ рішення про зміну ступеня секретності інформації та скасування рішення про віднесення її до державної таємниці у разі, якщо підстави, на яких цю інформацію було віднесено до державної таємниці, перестали існувати;

5) затверджує за погодженням із СБУ розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, зміни до них, контролює відповідність змісту цих переліків Зводу відомостей, що становлять державну таємницю;

6) розглядає пропозиції державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян та окремих громадян щодо віднесення інформації до державної таємниці та її розсекречування;

7) затверджує висновки щодо обізнаності з державною таємницею громадян, які мають чи мали допуск до державної таємниці;

8) контролює обґрунтованість і правильність надання документам, виробам та іншим матеріальним носіям інформації, які містять відомості, включені до Зводу відомостей чи розгорнутих переліків відомостей, що становлять державну таємницю, відповідного грифа секретності, своєчасність зміни такого грифа та розсекречування цих носіїв із наданням їм реквізиту «розсекречено»;

9) бере участь у розробленні критеріїв визначення шкоди, яку може бути завдано національній безпеці України у разі розголошення секретної інформації чи втрати матеріальних носіїв такої інформації [311].

Рішення державного експерта про віднесення інформації до державної таємниці підлягає реєстрації СБУ у ЗВДТ. Висновок державного експерта про скасування рішення про віднесення інформації до державної таємниці є підставою для вилучення інформації із ЗВДТ. Цей висновок набирає чинності з моменту внесення змін до ЗВДТ. Винесення рішення і дачу висновків державний експерт здійснює за формами.

Під час аналізу наданих документів і матеріалів перевіряється:

наявність і достатність документів, матеріалів, зразків для проведення експертизи;

наявність документів, що підтверджують походження об'єкта експертизи, розміри партії криптографічних засобів;

перелік додатково необхідних документів, матеріалів, спеціального устаткування для проведення експертних досліджень;

можливість ідентифікації засобів криптографічного захисту інформації;

достовірність, правильність оформлення та термін дії наданої замовником документації;

можливість експертних закладів проводити відповідні експертні дослідження [95].

Адміністрацією Держспецзв'язку може бути обґрунтовано визначено необхідність надання замовником додаткових документів, матеріалів, спеціального устаткування з урахуванням особливостей об'єкта експертизи, в тому числі особливостей реалізації засобу криптографічного захисту інформації, порядку та схеми проведення експертизи, мети проведення експертизи, можливості (необхідності) виходу з ладу або руйнації зразків засобу криптографічного захисту інформації, його масо-габаритних показників тощо.

За негативними результатами розгляду заявки та аналізу документів і матеріалів Адміністрація Держспецзв'язку оформлює й надсилає

замовнику рішення, у якому зазначаються підстави, через які проведення експертизи неможливе. Після усунення недоліків замовник має право на подання повторної заявки. За позитивними результатами розгляду заявки й аналізу документів та матеріалів Адміністрація Держспецзв'язку оформлює рішення, у якому визначаються умови проведення експертизи: перелік додаткових документів і матеріалів, які необхідні для проведення експертизи, порядок проведення експертизи. Рішення надсилається замовнику. Рішення є підставою для укладання договорів на проведення експертизи.

Експертні роботи виконуються після укладення договорів і здійснюються експертними закладами (експертами) або Адміністрацією Держспецзв'язку в порядку і в терміни, що передбачені договорами. За результатами експертних робіт експертні заклади (експерти) готують та затверджують (підписують) висновки державної експертизи. Належним чином оформлені висновки державної експертизи надаються експертними закладами (експертами) до Адміністрації Держспецзв'язку для оцінки їх повноти, об'єктивності, достатності та інших характеристик. З урахуванням оцінки повноти, об'єктивності, достатності та інших характеристик Адміністрація Держспецзв'язку передає документально оформлені результати експертизи замовнику. Висновок державної експертизи є обов'язковим для урахування замовником при здійсненні своєї діяльності. Висновки експертизи, які не було реалізовано протягом установленого терміну, втрачають чинність [95].

Наразі в Україні віднесення інформації до державної таємниці – процедура прийняття державним експертом з питань таємниць мотивованого рішення про віднесення категорії відомостей (або окремих відомостей) до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності (таємно, цілком таємно, особливої важливості) шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі

розголошення цих відомостей. Тобто державний експерт з питань таємниць на власний розсуд вирішує, розголошення якої інформації може завдати шкоди національній безпеці та яку інформацію необхідно засекретити. При цьому варто зазначити, що виявляти «вразливу» інформацію можуть не обов'язково державні експерти, а такими суб'єктами можуть бути і громадяни, РСО, профільні комітети при державних органах та ін. Окрім цього, потрібно зазначити, що звертатися до державних експертів можуть не обов'язково ті суб'єкти, що виявили необхідність засекречування інформації (наприклад, особа звернулась до СБУ, а та, своєю чергою, надіслала звернення до відповідного державного експерта).

Незважаючи на те, що державний експерт повинен обґрунтувати своє рішення щодо необхідності засекречування певної інформації, все ж варто визнати, що у цьому випадку буде мати місце суб'єктивний фактор оцінки та не виключається допущення помилки, що може негативно вплинути на інформаційну сферу й зумовить засекречування відомостей, секретність яких може бути сумнівною або навпаки. Така ситуація може виникати через те, що сьогодні у законодавстві критерії оцінки інформації для віднесення її до державної таємниці визначаються «Методичними рекомендаціями державним експертам з питань таємниць щодо визначення підстав для віднесення відомостей до державної таємниці та ступеня їх секретності» [206], які є досить застарілими для сучасних інформаційних відносин та фактично не застосовуються, а державні експерти вирішують питання на свій розсуд. І хоча в Законі досить змістовно визначено, яку інформацію необхідно засекречувати, а яка такому засекречуванню не підлягає, водночас все ж варто відмітити, що такий перелік не є вичерпним. Тому, як уявляється, необхідним є визначення та прийняття нових критеріїв оцінки інформації, що підлягає засекречуванню, які відповідали би сучасним вимогам [446].

З метою попередження порушень і зловживань при засекречуванні інформації та забезпеченні принципу права громадянина на отримання інформації законодавством передбачено низку заборон щодо засекречування певних категорій відомостей.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» заборонено засекречувати будь-які відомості, якщо через це будуть звужуватися зміст і обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина, завдаватиметься шкода здоров'ю та безпеці населення. Не може бути засекреченою інформація про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян; про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, враховуючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення; про факти порушень прав і свобод людини і громадянина; про незаконні дії органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб та інша інформація, яка відповідно до законів і міжнародних договорів України не може бути засекреченою [311]. Проте це не означає, що відповідна інформація є безумовно відкритою, тому що дія цього Закону поширюється лише на державну таємницю, і не поширюється на інші види обмежень у сфері інформації.

Доцільним також є визначення кола державних органів, до компетенції яких входить розпорядження (передача, допуск) тим чи іншим видом відомостей, що становлять державну таємницю, як це, наприклад, має місце у відповідних нормативно-правових актах зарубіжних країн. Такий досвід значною мірою допоміг би врегулювати порядок допуску до секретної інформації, а також розподілити компетенцію та

відповідальність між суб'єктами, які відповідають за конкретну секретну інформацію [446].

Варто також зазначити, що підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, що здійснюють діяльність, пов'язану з державною таємницею, також можуть створювати власні розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Такі переліки мають бути затвердженими державними експертами з питань таємниць та погоджуються і реєструються у СБУ. Створені переліки відомостей не можуть суперечити Зводу відомостей. З моменту опублікування Зводу держава забезпечує захист і правову охорону відомостей, які зареєстровано у ньому;

г) оперативно-розшукове забезпечення спрямоване на ліквідацію умов для розголошення відомостей, віднесених до державної таємниці; використання запобіжних можливостей, облік усіх обставин, ситуацій, що складаються, модернізація апробованих і розроблених нових тактичних прийомів, методичних схем запобігання таким кримінальним правопорушенням, що могло спричинити матеріальні збитки державі.

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Згідно з положеннями чинного законодавства матеріали оперативно-розшукової діяльності, зокрема, використовуються «... для попередження, виявлення, припинення кримінальних правопорушень» [330]. Отже, невід'ємною складовою оперативно-розшукової діяльності є оперативно-розшукове запобігання, поняття якого останнім часом ретельно розробляється в юридичній науці [176, с. 328; 177, с. 93–97]. Оперативно-розшукові заходи охорони державної таємниці входять до системи гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що

здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, тобто до ОРД.

В. Д. Пчолкін вказує на мету системи заходів оперативної профілактики, а саме: вплив на особу для того, аби вона добровільно відмовилася від реалізації злочинних намірів; усунення причин та умов, якими має намір скористатися особа; штучне створення обстановки, що виключає або істотно ускладнює можливість учинення кримінальних правопорушень; притягнення особи до відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної) за здійснення підготовчих дій; затримання на «гарячому» під час замаху на вчинення кримінального правопорушення [350].

Виходячи зі змісту та цілей, ефективність оперативно-розшукового запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці висуває нагальну потребу в пошуку, обробці та використанні якомога ширшого обсягу значущої інформації про можливість розголошення. Водночас варто погодитися з тим, що для такого оперативно-розшукового запобігання важливішого значення набуває саме розвідувальна інформація. Попри те, видається, що інформаційне забезпечення ОРД не може обмежуватися винятково розвідувальною інформацією. Так, наприклад, не можна відкидати того, що у кінцевому підсумку реалізація ОРЗ також підпорядкована меті схилити особу до відмови від її подальших злочинних діянь. У цьому сенсі неабиякого значення набуває кримінологічна інформація, яка наразі не в повному обсязі використовується правоохоронними органами в цілях удосконалення можливостей оперативно-розшукового запобігання кримінальним правопорушенням [176].

Підсумовуючи наукові погляди вказаних вище та інших науковців, можна зробити висновок, що запобігання злочинності методами спеціальної превенції здійснюється у наступних формах:

- 1) профілактика злочинності (загальна та індивідуальна);
- 2) відвернення кримінальних правопорушень;
- 3) припинення кримінальних правопорушень.

Оперативно-розшукове запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці має свої цілі, якими пропонується вважати:

на етапі профілактики злочинності:

- виявлення інформації, що розголошується та віднесена до державної таємниці, а також причин та умов, які цьому сприяють;
- недопущення її розголошення, поширення, а також негативного впливу на суспільні явища і процеси, взаємопов'язані з такою діяльністю;
- усунення, послаблення або нейтралізація детермінант (причин та умов), які сприяють розголошенню;

на етапі відвернення кримінальних правопорушень:

- виявлення осіб (груп осіб), які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення кримінального правопорушення;
- превентивний вплив на особу, яка замислює вчинення кримінального правопорушення;
- відвернення кримінального правопорушення у сфері охорони державної таємниці;

на етапі припинення кримінальних правопорушень:

- виявлення осіб (груп осіб), які готують вчинення кримінального правопорушення у сфері охорони державної таємниці;
- припинення кримінального правопорушення, пов'язаного з державною таємницею, на стадії його підготовки або замаху.

Отже, під «оперативно-розшуковим запобіганням кримінальним правопорушенням» необхідно розуміти самотійну організаційно-тактичну форму ОРД та складову частину спеціально-кримінологічного запобігання, що складається з сукупності заходів, спрямованих на

невизначене коло осіб, з метою профілактики вчинення кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, а також цілеспрямованих оперативно-розшукових та інших заходів щодо окремих груп і конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють учинення кримінального правопорушення з метою відвернення кримінального правопорушення, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності, а також припинення кримінального правопорушення на стадії його підготовки або замаху. Оперативно-розшукове запобігання в частині відвернення та припинення кримінального правопорушення має місце тоді, коли злочинна поведінка певних осіб проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку вчинення кримінального правопорушення.

Таким чином, оперативно-розшукове запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці повинне здійснюватися як до, так і з моменту виникнення впливу об'єктивних факторів на особистість, тобто зовнішніх причин, умов та обставин, що можуть підштовхнути осіб, схильних до розголошення державної таємниці, на формування злочинного задуму.

До заходів ОРД, згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», відносяться: опитування осіб за їх згодою, використання їх добровільної допомоги; проведення операції із захоплення злочинців, припинення злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб; наявність гласних і негласних штатних та позаштатних працівників; створення і застосування автоматизованих інформаційних систем; здійснення аудіо-, відеоконтролю особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж (ст. ст. 260, 263–265 КПК України).

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що головне призначення та завдання спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – виявлення, оцінка та прогнозування джерел загроз і запобігання розголошенню державної таємниці чи/або втратам матеріальних носіїв секретної інформації, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів (організаційно-правового, інформаційно-технічного, прогностично-аналітичного та оперативно-розшукового характеру) та механізмів їх реалізації.

Такі кримінологічні заходи щодо охорони державної таємниці забезпечуються шляхом: віднесення інформації до такої, що потребує охорони, до державної таємниці, надання їй певного ступеня секретності та встановлення строку, протягом якого така інформація буде вважатись таємницею; засекречування інформації, що містить державну таємницю, технічний і криптографічний захисти секретної інформації; встановлення спеціального порядку доступу та допуску до державної таємниці; визначення вимог щодо поводження з інформацією, що становить державну таємницю; встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці.

4.3. Особливості забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України

Як свідчить практика, однією з проблем, що виникають в процесі виконання відбування покарань України, є низький рівень забезпечення режиму таємності при здійсненні тих чи інших заходів, пов'язаних з цим видом діяльності.

Особливої уваги у зв'язку з цим заслуговує такий напрям робіт, що зазначений у Зводі відомостей, які становлять державну таємницю [317], як ОРД у колоніях. Як з цього приводу слушно зазначали деякі науковці, ОРД є одним із проблемних напрямів у сфері виконання покарань, оскільки щорічно реєструються випадки вчинення нових кримінальних правопорушень як особами, котрі відбувають покарання в установах виконання покарань (далі – УВП), так і персоналом Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС) України [224, с. 86]. При цьому варто констатувати, що вказана проблематика носить хронічний характер з часів незалежності України та суттєво впливає на зміст кримінально-виконавчої діяльності, а також має пряме відношення до забезпечення режиму таємності [125].

З огляду на це актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення, є постановка питання щодо необхідності з'ясування на доктринальному рівні змісту та особливостей забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України. Зокрема, якщо виходити з результатів зазначеного дослідження та з вимог Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2013 р. № 939, то вказану діяльність в органах та УВП можна класифікувати на наступні групи:

1. Забезпечення режиму секретності (таємності) при проведенні у сфері виконання покарань ОРД.

Зазначений вид суспільно-правової діяльності здійснюється, насамперед, на підставі вимог ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади (у даному випадку – органи та установи виконання покарань) та їх посадові особи (персонал ДКВС України [306])

зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Своєю чергою, основоположним нормативно-правовим актом, який безпосередньо регулює суспільні відносини, що виникають у ході проведення ОРД у сфері виконання покарань, є Закон України «Про оперативну-розшукову діяльність», відповідно до положень ст. 5 якого зазначений вид діяльності реалізується уповноваженими на це державними органами, а саме: оперативними підрозділами органів та УВП та слідчих ізоляторів (СІЗО) ДКВС України [330].

При цьому варто зазначити, що ОРД у сфері виконання покарань України зазначеними оперативними підрозділами здійснюється лише щодо ув'язнених під варту та засуджених – і це можна віднести до однієї з особливостей забезпечення режиму секретності в органах та установах виконання покарань.

Її сутність у цьому випадку полягає у тому, що у разі отримання будь-яким чином секретної інформації (викрадення, знайдення, отримання при збігу певних обставин (наприклад, шляхом підслуховування розмови оперативних працівників)) тощо, іншими особами з числа персоналу ДКВС України, які не наділені згідно з законом функціями ОРД, а також її розголошення, кримінальна відповідальність настає за ст. 328 КК України «Розголошення державної таємниці» [219].

Ще однією особливістю забезпечення режиму секретності у сфері виконання покарань з питань ОРД є те, що зазначену діяльність щодо персоналу органів та УВП з часу створення Державного бюро розслідувань (ДБР) України здійснюють саме оперативні підрозділи цієї структури, а не оперативні підрозділи власної служби безпеки ДКВС України, які втратили цю функцію та були ліквідовані на підставі закону про ДБР [303].

Водночас можна вважати правовою прогалиною, та, одночасно, правовою колізією, що стосується змісту ОРД у сфері виконання покарань та

дещо не співвідноситься з сутністю принципу законності, який закріплений в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України і ст. 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», та певною мірою впливає на ефективність процесу забезпечення режиму таємності в органах та установах виконання покарань.

Мова, зокрема, ведеться про те, що у КВК України визначена правова основа ОРД лише щодо оперативних підрозділів колоній, що впливає з назви ст. 104 Кодексу та його частини першої, яка прямо суперечить і звужує зміст ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

До того ж, у ч. 2 ст. 104 КВК України взагалі закріплена колізійна норма [404], а саме: всупереч назві та ч. 1 цієї статті, ОРД дозволена також оперативним підрозділам органів та УВП.

Для того, щоб розібратись у цій законодавчій «еквілібристиці» (від лат. *aequilibrias* – рівновага; вміння легко пристосуватись до різних обставин) [47], варто здійснити аналіз деяких норм КВК України, що стосуються загальної проблематики. Так, у ст. 11 даного Кодексу визначено виключний перелік видів органів та установ виконання покарань. При цьому до УВП віднесені: арештні доми; кримінально-виконавчі установи; спеціальні виховні установи (виховні колонії), СІЗО, у випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 11 КВК України).

Своєю чергою, кримінально-виконавчі установи поділяються на: установи відкритого типу (виправні центри) та установи закритого типу (виправні колонії) (ч. 3 ст. 11 КВК України).

Виходячи з цього, варто констатувати, що і назва ст. 104 КВК України, і її зміст мають бути приведені у відповідність до положень ст. 11 цього Кодексу, тобто: України

а) або з її частини другої має бути виключено словосполучення «органи та установи виконання покарань», а мова має вестись лише про оперативні підрозділи колоній;

б) або всі глави Особливої частини КВК України, що стосуються виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (глава 13 «Виконання покарання у виді обмеження волі»; глава 12 «Виконання покарання у виді арешту») мають бути доповнені відповідною статтею «Особливості проведення оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань».

Важливість цієї видозміни є очевидною, позаяк, по-перше, таким чином будуть ліквідовані правові прогалини та колізії, що закріплені в ст. 104 КВК України, а, по-друге, при кваліфікації правопорушень з питань ОРД буде чітко визначено місце їх вчинення – УВП відповідного виду, враховуючи, що згідно з вимогами ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Без сумніву, що такий підхід загалом дозволить також підвищити режим секретності у сфері виконання покарань України на чому, власне, постійно наполягають і науковці [34].

2. Забезпечення режиму секретності (таємності) при реалізації мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства України.

Зазначені мета і завдання визначені в ст. 1 КВК України. При цьому, в контексті досліджуваної проблематики, звертають на себе увагу наступні з них:

а) діяльність щодо запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень засудженими (ч. 1 ст. 1 даного Кодексу);

б) діяльність щодо профілактики асоціальної поведінки засуджених (ч. 2 ст. 1 цього Кодексу).

Як показує практика, і перший, і другий напрями передбачають здійснення заходів конфіденційного характеру та постановку засуджених, схильних до вчинення правопорушень, на так звані профілактичні обліки, порядок ведення яких визначений не на рівні закону, як з цього приводу

правильно зробили висновок деякі учені [126], а на підставі відомих нормативно-правових актів, що не тільки суперечить ч. 2 ст. 19 Конституції України, але й п. 14 ст. 92 Основного закону, відповідно до якої виключно законами України визначаються організація і діяльність органів та установ виконання покарань.

Зокрема, у п. 1 розділу XXIII «Нагляду за засудженими» Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (ПВР УВП) зазначено, що з метою підтримання належного правопорядку в УВП, запобігання злочинам і правопорушенням серед засуджених здійснюється комплекс спеціальних профілактичних заходів щодо виявлення, постановки на облік та організації нагляду за особами, схильними до вчинення правопорушень [295]. Так, щорічно на профілактичних обліках УВП перебуває більше 7 % від загальної кількості засуджених (до 3,5 тис. осіб), у тому числі, які схильні до:

- а) втечі;
- б) нападу та захоплення заручників;
- в) злісної непокори;
- г) самогубства або членушкодження;
- г) виготовлення зброї або вибухових пристроїв;
- д) вживання і розповсюдження наркотичних речовин;
- е) організації азартних ігор під матеріальну зацікавленість;
- є) тощо.

Цікавою у зв'язку з цим є тенденція, що склалася з означених питань у сфері виконання покарань з 1991 р. і дотепер (2022 р.). Зокрема, за час перебування органів та УВП у системі МВС України і до сьогодні, запобіжна діяльність носить келейний (таємний) [47] характер і відноситься до одного з елементів забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

Поряд з цим у змісті даної діяльності є й відкрита інформація, яка використана у цій роботі для обґрунтування необхідності здійснення

запобіжної діяльності щодо ув'язнених під варту та засуджених, що перебувають на профілактичних обліках, на рівні закону, а не на підставі відомих нормативно-правових актів (як от: ПВР УВП).

Додатковим аргументом з цього приводу виступають ті статистичні дані, які були зафіксовані впродовж 1991–2022 рр. та мають пряме відношення до досліджуваної у зазначеній науковій розробці проблематики.

Зокрема, у 1992 р. – першому періоді перебування органів і УВП у складі МВС України – до дисциплінарної відповідальності було притягнуто 9140 засуджених за вживання спиртних напоїв (у 1991 р. – 10 447 осіб); 9619 – за виготовлення, пронесення або зберігання заборонених предметів (1991 р. – 9214 осіб); 42 – за вживання наркотичних речовин; ін. [255]. При цьому на профілактичному обліку УВП перебувала лише незначна частина правопорушників (до 7 % від загальної кількості всіх засуджених) [255].

Своєю чергою, у 1998 р. – останньому періоді перебування органів і установ виконання покарань у системі МВС України – до дисциплінарної відповідальності за вживання спиртного було притягнуто 2575 засуджених, позбавлених волі; за виготовлення колючо-ріжучих предметів – 1337 осіб; ін. [256]. І, знову ж таки, тільки 15 % від усіх правопорушників були взяті на профілактичний облік (із 156 827 – 23 579 засуджених) [256].

Важливим у зв'язку з цим є і такий факт – з 1991 по 1998 р., коли органи та установи виконання покарань перебували у складі МВС України, інформація з питань профілактики злочинів та інших правопорушень, які вчинялись як засудженими, так і персоналом зазначених підрозділів, носила відкритий характер і була доступною для всіх, хто мав потребу в її аналізі. Тобто, Головне управління виконання покарань (ГУВП) та МВС України загалом чітко дотримувались вимог принципу гласності, який був закріплений в Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи

в Українській РСР, що були затверджені постановою Кабінету Міністрів Української РСР № 88 від 11 липня 1991 р. [260].

Водночас, з 1999 по 2015 р., коли органи та УВП мали самостійне місце у системі державної виконавчої влади та керувались її центральними органами (Державним департаментом України з питань виконання покарань (ДДУПВП) – до 2010 р. [331] та Державною пенітенціарною службою (ДПтС) України – з 2011 по 2016 р.) [326]), вся інформація, що стосувалась їх оперативно-службової, включаючи запобіжну, діяльності, набула конфіденційного характеру («для службового користування»), а, отже, суперечила як ст. 5 КВК України, так й іншим законам з означених питань [313], а також стала недоступною для громадськості, науковців та інших фахівців у галузі кримінально-виконавчого права.

І, це можна також віднести до особливостей забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України у той період.

У 2016 р. Департамент ДКВС Міністерства юстиції вперше та одночасно востаннє до теперішнього часу (2021 р.) видав інформаційний бюлетень відкритого змісту (без обмежень конфіденційності та режиму секретності) про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань ДКВС України у 2016 р. [343], знявши таким чином «завісу таємничості» й з питань, що стосувались запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань.

Зокрема, у 2016 р. на профілактичних обліках у відділах нагляду і безпеки виправних колоній перебувало 3304 злісних порушника режиму відбування покарання (2015 р. – 3624 особи) [343, с. 16].

Крім цього, на інших профілактичних обліках перебувало:

- а) 514 засуджених, схильних до втечі;
- б) 232 засуджених, схильних до нападу та захоплення заручників;
- в) 583 засуджених, схильних до злісної непокори;

- г) 2062 засуджених, схильних до самогубства або членушкодження;
- г) 46 засуджених, схильних до виготовлення зброї або вибухових предметів;
- д) 1335 засуджених, схильних до вживання і розповсюдження наркотичних речовин;
- е) 391 засуджених, схильних до організації азартних ігор під матеріальну зацікавленість [343, с. 16].

Таким чином, уперше у відкритому режимі Міністерством юстиції України були опубліковані відомості про засуджених, які перебували на профілактичних обліках, що дозволяє у зв'язку з цим вести мову про необхідність видозміни КВК України з цих питань, а саме – варто це питання регулювати не на рівні відомчих нормативно-правових актів, а на рівні закону.

Виходячи з цього, логічно було б ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність у колоніях» доповнити частиною 3 наступного змісту:

«Відповідно до закону з питань оперативно-розшукової діяльності, оперативні підрозділи органів та установ виконання покарань ведуть профілактичні обліки щодо засуджених, схильних до вчинення правопорушень.

Про факт постановки зазначених осіб на профілактичний облік засуджені повідомляються письмово під розпис, а також роз'яснюється, у зв'язку з цим, їх правовий статус».

При такому законодавчому підході, звичайно, і має видозмінитись діяльність щодо забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України, з урахуванням, зокрема, вимог Законів України «Про захист персональних даних», «Про державну таємницю» та «Про оперативно-розшукову діяльність».

3. Збереження режиму секретності (таємності) при обробці, використанні та зберіганні персональних даних щодо персоналу ДКВС України та осіб, які тримаються у СІЗО та УВП.

Зокрема, на кожну особу з числа атестованого складу органів та установ виконання покарань ведеться особова справа (ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» – це: особа рядового та начальницького складу [306]), яка має відповідний гриф таємності та зберігається у кадрових підрозділах ДКВС України відповідно до вимог відомчої Інструкції з цих питань. При цьому будь-який законний доступ до цієї справи фіксується у спеціальному журналі, який оформлений згідно з положеннями з питань діловодства [320].

Додатковими засобами забезпечення режиму секретності щодо цих осіб виступають норми Закону України «Про захист персональних даних» [323], «Про оперативно-розшукову діяльність» [330], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [315], «Про боротьбу з тероризмом» [299], Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [161], ін.

Сутність діяльності у цьому сенсі полягає у тому, що персонал ДКВС України стає об'єктом забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань лише у чітко визначених у законі випадках, а саме:

а) при виконанні обов'язків, пов'язаних зі змістом процесу виконання – відбування покарань (тобто всі інші суспільні відносини, що виникають у цих осіб у ході їх життєдіяльності (сімейні; цивільно-правові; господарсько-правові та інші), до змісту режиму таємності не відносяться).

Зокрема, цікавими у зв'язку з цим є такі випадки пригод, учасниками яких був персонал органів та УВП. Так, щорічно з боку цих осіб постійно реєструються випадки сну на постах (більше 60 пригод); вживання у ході виконання службових обов'язків спиртних напоїв (до 10); неприбуття на

службу (майже 40) [343], а також травмувань, поранень і смерті у позаслужбовий період (більше 10 щорічно) [343, с. 16]; ін.;

б) у ході кримінального судочинства, коли щодо зазначених осіб застосовані передбачені заходи безпеки, що визначені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

При цьому, варто зазначити, що у чинному КПК України ні серед засад кримінального провадження (глава 2 ст. ст. 7–29), ні серед заходів забезпечення кримінального провадження (розділ II), досудового розслідування (розділ III) та судового провадження (розділ IV–V) чіткої норми, яка б регулювала це питання, немає, що певною мірою, як показали результати цього дослідження, негативно впливає на ефективність забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України з означеної проблематики.

Виходячи з цього, логічно було б ст. 7 КПК України доповнити такою засадою кримінального провадження, як: забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, а також доповнити у зв'язку з цим даний Кодекс ст. 29-1 «Забезпечення безпеки учасників кримінального провадження» наступного змісту:

«У випадках, визначених законом, учасники кримінального провадження мають право на забезпечення їх особистої безпеки, членів їх сімей та інших близьких родичів.

Порядок, умови та види заходів безпеки учасників кримінального провадження визначаються у спеціальному законі».

Норму такого ж змісту варто було б закріпити у ст. 22 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» шляхом доповнення її частиною четвертою наступного змісту:

«У випадках, визначених законом, до персоналу органів та установ виконання покарань можуть бути застосовані передбачені законом заходи

забезпечення особистої безпеки, безпеки їх сімей та близьких родичів, що визначені у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України»;

в) у ході здійснення кримінального провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю (ст. ст. 517–523 глави 39 КПК України);

г) під час реалізації заходів, передбачених Законом України «Про боротьбу з тероризмом», суб'єктом якої виступають спеціальні підрозділи органів та УВП (ст. ст. 12, 19, 22 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»);

г) у процесі негласного співробітництва персоналу ДКВС України з оперативними підрозділами (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. ст. 254, 255, 256, 271, 272, 275 КПК України та ст. 43 КК України).

У такому ж контексті можна вести мову й про забезпечення режиму секретності (таємності) і при обробці, використанні та зберіганні персональних даних осіб, які тримаються у СІЗО та УВП. При цьому однією з особливостей даного процесу є те, що вказані суб'єкти мають:

1) право на особисту безпеку (ст. 10 КВК України);

2) право на захист персональних даних щодо їх негласної співпраці як з адміністрацією УВП, так і з іншими оперативними підрозділами (ст. 41 КВК України, ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 43 КК України);

3) право на застосування щодо них заходів безпеки, які передбачені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»;

4) інші права, що пов'язані з режимом таємності (секретності) у сфері виконання покарань України.

При цьому необхідно звернути увагу ще на одну особливість, що стосується змісту даного процесу.

Мова йде про те, що відповідно до вимог п. 2 розділу XVII ПВР УВП забороняється використовувати працю засуджених на тих об'єктах, які мають пряме відношення до процесу забезпечення режиму таємності (секретності) у сфері виконання покарань України (у приміщеннях, де розміщена зброя, спеціальні засоби, системи сигналізації, службова документація тощо; на роботах, пов'язаних з устаткуванням для розмноження документів, радіотелеграфною та телефонною технікою; на роботах, пов'язаних з вибуховими та отруйними речовинами; тощо).

З цього випливає, що порушення зазначених вимог – це посягання на об'єкти режиму таємності. Саме тому дивним, нелогічним і протиправним можна вважати наказ Міністра юстиції України від 31 серпня 2021 р., на підставі якого засуджену до довічного позбавлення волі призначено на роботу в центральний апарат даного відомства та надано їй доступу до інформації про конфіденційні результати працівників Міністерства [418].

4. Забезпечення режиму секретності (таємності) при будівництві СІЗО та УВП, а також використанні інженерно-технічних засобів охорони та нагляду (ІТЗО) та сигналізаційних, запобіжних, тривожних та тому подібних об'єктів процесу виконання – відбування покарань.

Знову ж таки, як і в попередньому випадку, адміністрації СІЗО та УВП заборонено використовувати засуджених для роботи на вказаних об'єктах (п. 2 розділу XVII ПВР УВП).

Загалом же порядок здійснення зазначених робіт регулюється нормативно-правовими актами МВС України та Міністерства юстиції України з обмеженим доступом (як правило, з грифом «таємно»), що теж варто віднести до особливостей забезпечення режиму секретності у сфері виконання покарань України.

5. Забезпечення режиму секретності (таємності) у сфері виконання покарань відносно інших напрямів кримінально-виконавчої діяльності.

До таких, зокрема, варто віднести наступні:

а) стан, включаючи кількісно-якісні показники, забезпечення органів та установ виконання покарань зброєю та боєприпасами, а також спецзасобами і службовими собаками (вперше такі дані були «розсекречені» у 2016 р. – і це не можна вважати правильним кроком Міністерства юстиції України, позаяк таким чином вказаним відомством оприлюднена інформація про ефективність і потенційні можливості УВП з питань охорони осіб, які тримаються у місцях позбавлення волі [343]);

б) відомості про штатну чисельність, озброєння, підготовку тощо територіальних (міжтериторіальних) воєнізованих формувань ДКВС України (знову ж таки, у 2016 р. вперше і востаннє в історії функціонування органів і установ виконання покарань така інформація була публічно оприлюднена Міністерством юстиції України [343, с. 31–32]);

в) інформація про призначення варт з охорони; зустрічних варт з переміщення засуджених; варт з охорони засуджених у медичних закладах МОЗ України тощо (у 2016 р. Мінюст України також безпідставно розсекретив вказані відомості [343, с. 27–30]).

Водночас, виходячи зі змісту Зводу відомостей, що становлять державну таємницю [317], і Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування на підприємствах, в установах і організаціях [291], то саме цей напрям оперативно-службової діяльності теж потрібно віднести до особливостей аналогічного напрямку забезпечення режиму секретності у сфері виконання покарань України.

Так, загалом уявляється зміст, з урахуванням зазначених у цій роботі особливостей, процесу забезпечення режиму таємності у системі органів та УВП. При цьому, якщо узагальнити всі нормативно-правові акти та наукові джерела, що стосуються змісту діяльності, пов'язаної із забезпеченням режиму таємності у сфері виконання покарань України, то можна сформулювати наступне авторське визначення даного поняття, *а саме – це*

система заходів та суб'єктів їх організації, реалізації і контролю, що здійснюються на підставі закону та інших нормативно-правових актів в органах і установах виконання покарань та які спрямовані на охорону об'єктів, що становлять зміст державної таємниці й здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України, а також його принципів.

Отже, до системоутворюючих ознак, що становлять зміст поняття «забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань», можна віднести наступні з них:

1. Це система заходів, тобто їх сукупність, яка пов'язана поміж собою, взаємообумовлена та взаємодіюча по своїй сутності у зв'язку з необхідністю дотримання і забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань.

У цій системі можна виокремити організаційні, управлінські, технічні, нормативно-правові та інші напрями діяльності забезпечуючого характеру.

2. Це система суб'єктів, що організують, реалізують і контролюють стан режиму таємності в органах та УВП.

До таких, зокрема, відносяться:

а) відповідні підрозділи СБУ, уповноважені на видачу ліцензій з питань режиму таємності;

б) Міністерство юстиції України як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань і пробації (ч. 1 ст. 11 КВК України);

в) Міжрегіональні управління виконання покарань, які створені на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 44 [326].

3. Зазначені заходи здійснюються на підставі закону та інших нормативно-правових актів з питань державної таємниці.

Передусім мова йде про Закон України «Про державну таємницю», Звід відомостей, що становлять державну таємницю, і Порядок організації та

забезпечення державної таємниці в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, основним предметом регулювання та правової охорони яких є державна таємниця.

У ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» під такою розуміють вид таємної (секретної) інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визначені у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [311].

У сфері виконання покарань України більшою мірою до такої інформації відносяться відомості, що пов'язані з охороною правопорядку, враховуючи, що органи та УВП віднесені до правоохоронних органів держави [304].

4. Об'єктами режиму таємності виступають органи та установи виконання покарань України.

Виключний перелік цих об'єктів визначений в ст. 11 КВК України, Законах України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та «Про пробацію» [338].

До таких, зокрема, законодавець відніс наступні:

а) органи виконання покарань:

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробації;

– його територіальні органи управління;

– уповноважені органи з питань пробації;

б) установи виконання покарань:

– арештні доми;

– кримінально-виконавчі установи;

– спеціальні виховні установи (виховні колонії);

– слідчі ізолятори, у випадках, передбачених КВК України.

5. Змістовним спрямуванням процесу забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань є охорона об'єктів державної таємниці.

У даному випадку йдеться, власне, про об'єкти правовідносин з означених питань, тобто про матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передавання або використання якого суб'єкти вступають у правовідносини [404]. При цьому, як з цього приводу слушно зауважував Ю. С. Шемшученко, види і обсяг вказаних вище благ, пов'язаних зі змістом державної таємниці, визначається законодавцем і закріплюється у законах та інших нормативно-правових актах [209].

Зокрема, одним із видів правових норм, які охороняють суспільні відносини, що стосуються змісту державної таємниці, є охоронні норми права, які здійснюють їх правове регулювання шляхом встановлення складів правопорушень і закріплення відповідних юридичних санкцій [404].

6. Заходи забезпечення державної таємниці у сфері виконання покарань України здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, а також його принципів.

Мету зазначеного законодавства визначено в ч. 1 ст. 1 КВК України, а завдання – в ч. 2 ст. 1 даного Кодексу.

Своєю чергою, принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань встановлені законодавцем у ст. 5 КВК України.

Підводячи підсумки проведеного аналізу системоутворюючих ознак наведеного у цій роботі поняття «забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань», варто зазначити, що їх поділ у ході дослідження був здійснений суто з наукової точки зору, позаяк на практиці вони мають застосовуватись лише системно.

При цьому, теоретичне значення даного поняття полягає у тому, що воно є одним із перших, які сформульовані в теорії кримінально-виконавчого права України, а отже має всі ознаки наукової новизни та може слугувати як

предметом наукових дискусій, так і підґрунтям для подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Водночас практичну цінність даної теоретичної авторської дефініції можна визначити як своєрідну прикладну «модель», спрямовану на удосконалення нормативно-правових засад забезпечення режиму таємності в органах і установах виконання покарань України, а також практики реалізації відповідних заходів з означених питань.

Висновки до розділу 4

1. Загальносоціальні заходи, спрямовані на запобігання розголошенню державної таємниці чи втраті матеріальних носіїв (запобігання кримінальним правопорушенням), запроваджуються уповноваженими органами державної влади через реалізацію різноманітних державних концепцій, стратегій, програм і планів. Сам процес запобігання є складним інтегрованим багаторівневим соціальним феноменом, який зовнішньо виражається у діяльності різних за статусом і компетенцією суб'єктів, спрямованих на досягнення загальних цілей – нейтралізацію причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у цій сфері, та зниженню їх інтенсивності.

2. Запропоновано систему охорони державної таємниці, що охоплює досить широке коло суб'єктів, які здійснюють діяльність і реалізують свою компетенцію у цій сфері, зокрема:

вищі органи державної влади (визначення політики охорони державної таємниці та напрямів її реалізації, координація дій) – Конституційний Суд України, Верховна Рада України, Президент України, Рада національної безпеки і оборони України;

центральні державні органи (здійснюють державну політику в сфері охорони державної таємниці в межах своїх повноважень) – Кабінет Міністрів України; Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національна поліція України, Міністерство юстиції України, Державна кримінально-виконавча служба України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та інші військові формування; державні експерти з питань таємниць;

місцеві органи (виконання державної політики у сфері охорони державної таємниці) – органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію, а також забезпечують у межах своїх повноважень реалізацію державної політики стосовно захисту таємної інформації та захист персональних даних; режимно-секретні органи;

органи забезпечення (доставка й транспортування матеріальних носіїв таємної інформації) – Державна фельд'єгерська служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Спеціально уповноваженим державним органом у сфері забезпечення охорони державної таємниці є Служба безпеки України.

3. Головним загальносоціальним заходом запобігання кримінальним правопорушенням в умовах війни є програмування, яке становить систему відповідних заходів впливу на злочинність та її види за допомогою документального визначення етапності вирішення відповідних завдань, засобів і способів їхньої реалізації, а також показників очікуваних результатів. Тому запропоновано авторський підхід до підготовки *Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року в Україні*, яка базується на Стратегії національної безпеки (2020 р.),

власному досвіді та аналізі наукової літератури з питань безпекознавства та кримінології.

Заходи реалізації Комплексної програми передбачають доведення її положень до безпосередніх виконавців і визначення форм контролю за здійсненням запланованих заходів. Важливою складовою дієвості є підведення проміжних підсумків зробленого, що дозволяє проаналізувати досягнуті результати, виявити допущені прорахунки та вчасно усунути їх у наступний період.

4. Забезпечення безпеки у сфері охорони державної таємниці як складової соціальної системи й національної безпеки вимагає спеціально-кримінологічного підходу, який орієнтований на охорону об'єкта та механізмів, що забезпечують його існування, запобігання загрозам й кримінальним правопорушенням, а також містить підсистемні компоненти, системоутворюючі зв'язки та відносини між ними. Функціональне забезпечення такого підходу здійснюють зазначені нами вище суб'єкти. Ця система не є незмінною, вона трансформується і змінюється адекватно зі змінами в суспільстві й впливом криміногенних загроз на національну безпеку суспільства.

Встановлено, що основними порушеннями у сфері охорони державної таємниці є: недодержання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації; засекречування інформації (про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, аварії, катастрофи, про незаконні дії органів державної влади тощо), яка відповідно до законів та міжнародних договорів не може бути засекречена; безпідставне засекречування інформації; надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці, або ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю, а також безпідставне

скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації; порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці; невжиття заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці; провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отримання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщення державних замовлень на виконання робіт, доведення мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею; недодержання вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства й проведення роботи з ними; невиконання норм і вимог криптографічного та технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення її конфіденційності, цілісності та доступності.

5. Головне призначення та завдання спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – виявлення, оцінка та прогнозування джерел загроз і запобігання розголошенню державної таємниці чи/або втратам матеріальних носіїв таємної інформації, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів і механізмів їх реалізації, що включає в себе:

організаційно-правові (34 %) – єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв таємної інформації; дозвільний порядок; обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом

таємної інформації; обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування й переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать тощо;

інформаційно-технічні (27 %) – технічний та криптографічний захист інформації;

прогностично-аналітичні (21 %) – визначення можливих втрат від розголошення інформації, що перевіряється; проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації;

оперативно-розшукові (18 %) – спрямовані на ліквідацію умов для розголошення відомостей, віднесених до державної таємниці; використання запобіжних можливостей, облік усіх обставин, ситуацій, що складаються, модернізація апробованих і розроблених нових тактичних прийомів, методичних схем запобігання кримінальним правопорушенням шляхом: оперативно-розшукової профілактики кримінальних правопорушень (загальна та індивідуальна); відвернення та припинення кримінальних правопорушень.

6. До системоутворюючих ознак, що становлять зміст поняття «забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань», можна віднести наступні: 1) це система заходів, тобто їх сукупність, яка пов'язана поміж собою, взаємообумовлена та взаємодіюча по своїй сутності у зв'язку з необхідністю дотримання і забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань. У цій системі можна виокремити організаційні, управлінські, технічні, нормативно-правові та інші напрями діяльності забезпечуючого характеру; 2) це система суб'єктів, що організують, реалізують і контролюють стан режиму таємності в органах та установах виконання покарань: а) відповідні підрозділи Служби безпеки України, уповноважені на видачу ліцензій з питань режиму таємності; б) Міністерство юстиції України як центральний орган виконавчої влади, що

реалізує державну політику у сфері виконання покарань і пробації; в) міжрегіональні управління виконання покарань; 3) заходи забезпечення здійснюються на підставі закону та інших нормативно-правових актів з питань державної таємниці (Закон України «Про державну таємницю» (1994 р.); Звід відомостей, що становлять державну таємницю (2020 р.); Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах місцевого самоврядування, на підприємствах і організаціях (2013 р.)); 4) об'єктами режиму таємності виступають органи та установи виконання покарань України: а) органи виконання покарань: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробації; його територіальні органи управління; уповноважені органи з питань пробації; б) установи виконання покарань: арештні доми; кримінально-виконавчі установи; спеціальні виховні установи (виховні колонії); слідчі ізолятори; 5) змістовним спрямуванням процесу забезпечення є охорона об'єктів державної таємниці; 6) заходи забезпечення здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, а також його принципів.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі наукових доробків вітчизняних учених, генезису законодавства, новітніх досягнень правової науки, пріоритетів національної безпеки України, зарубіжного досвіду комплексно, з використанням сучасних методів пізнання на системному рівні аналізу та узагальнення, запропоновано концепцію кримінально-правового, кримінологічного та кримінально-виконавчого забезпечення охорони державної таємниці в Україні, зокрема:

1. В умовах сьогодення схвалено достатню кількість нормативно-правових актів і проведено низку наукових досліджень, що стосуються сфери забезпечення й охорони державної таємниці. Такий науковий інтерес до цього питання обумовлений війною РФ проти України та нагальною потребою у вдосконаленні забезпечення національної безпеки, максимальної охорони обороноздатності й територіальної цілісності України. Порівняння й дослідження наукових праць щодо охорони державної таємниці дає змогу говорити про незначну кількість тих, що безпосередньо присвячені питанням кримінальної відповідальності, а більшість з них мають гриф з обмеженим доступом, не розкривають поняття й сутності «державної таємниці», кримінологічні та кримінально-виконавчі засоби її забезпечення. Наявні наукові доробки не утворюють повного багатоаспектного уявлення щодо предмета дослідження як явища сучасної правової дійсності.

2. Використання *діалектичного* методу наукового пізнання та тісно з ним пов'язаних *системного* й *структурного* методів дозволило розглянути кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення державної таємниці як цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів (складових) різного рівня складності, виявити

ієрархічні зв'язки між окремими правовими та організаційними формами діяльності, об'єктивно оцінити сучасний стан забезпечення державної таємниці; проаналізувати сутність досліджуваних категорій і правових явищ, охарактеризувати зміст поняття суб'єктів правовідносин охорони, сформулювати понятійно-категоріальний апарат. Застосування *порівняльно-правового (компаративістського)* методу дозволяє порівняти та співставити діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ, організацій, які здійснюють забезпечення функціонування режимних правил з відповідними органами і службами зарубіжних країн, виокремити спільне та відмінне, визначити можливі напрями використання (запозичення) міжнародного досвіду в процесі вдосконалення чинного КК України та Закону України «Про державну таємницю». *Історичний* метод дозволив проаналізувати історію становлення та розвитку охорони державної таємниці в Україні за законодавчими актами різних періодів розвитку держави і права з урахуванням соціально-економічних, політичних, правових та інших особливостей конкретної епохи. Застосування методу *контент-аналізу* у комплексі з соціологічними методами дало змогу визначити сучасний стан такої діяльності, вивчити емпіричні дані та статистичний матеріал з метою отримання математичного підґрунтя опрацювання результатів опитування, анкетування та обґрунтування висновків, а також сформулювати обґрунтовані заходи щодо підвищення рівня ефективності охорони кримінально-правовими засобами.

3. *Таємниця* – це сфера об'єктивної реальності, яка недоступна розумінню людини, та її сприйняттю внаслідок об'єктивно наявного рівня науково-технічного знання, вона нерозривно пов'язана з тими відомостями (інформацією), які вже відомі окремій людині або групі осіб, але з різних причин приховуються ними від інших людей, груп осіб або

держави. *Державна таємниця* – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею й підлягають охороні державою.

Основними ознаками, що характеризують таємницю як державну, є:

- а) регулювання здійснюється на рівні окремого Закону;
- б) конкретні сфери відносин, де функціонують відомості, що становлять державну таємницю;
- в) її розголошення або втрата може завдати шкоди національній безпеці або зашкодити національним інтересам;
- г) наявність на законодавчому рівні чіткого механізму віднесення до неї інформації, її засекречування/розсекречування;
- д) її охорона забезпечується заходами юридичної відповідальності, у тому числі й кримінально-правовими, кримінологічними та кримінально-виконавчими;
- е) контроль за її збереженням здійснює спеціально уповноважений орган.

4. Забезпечення національної безпеки України досягається шляхом реалізації виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, конвенцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, воєнна, науково-технологічна, інформаційна. Кожна з них має певну специфічну своєрідність, і разом з тим усі вони знаходяться у тісному взаємозв'язку й взаємозалежності. Всі названі напрями однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова.

5. Зважаючи на тернистий історичний шлях становлення та розвитку системи забезпечення охорони державної таємниці, зокрема соціально-політичні складові державного ладу й відображення положень, які потребували захисту у нормативно-правових актах відповідного історичного періоду, генеза забезпечення охорони державної таємниці в Україні отримала таку періодизацію:

I-й етап (звичайний – IX ст. – 1648 р.) – охорона таємниці простежується з часів Київської Русі, однак реальне нормативне закріплення та правове значення охорони таємниці відбулося лише в середині XV ст. Литовський статут містив багато постанов однакового походження з Руською Правдою та інших руських пам'яток права, а в подальшому став найвагомішим джерелом правового закріплення охорони державної таємниці;

II-й (козацький – 1657–1803 рр.), який поділено на: а) період «визвольний» (1648–1657 рр.) – здійснено комплекс заходів, які дали значний поштовх організації контррозвідувальних органів з метою здійснення захисту життєво важливої інформації; б) період «руїни» (1657–1803 рр.) – формування системи охорони державної таємниці на загальнодержавному рівні та на рівні автономних органів влади, поява покарання за розголошення державної таємниці й формування органів, які забезпечували схоронність інформації та попереджали її виявлення. Основним видом інформації, яка захищалася, була військова, однак з'являється і новий вид інформації – службова;

III-й (імперський – 1803–1903 рр.) – розгорнуто діяльність зі створення та реформування вищих і центральних органів державного управління, вдосконалено законодавчі акти, які встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення певної категорії злочинів проти держави. Основними видами інформації, які захищалися, була військова та службова. Документам суворої звітності, які не містили державної

таємниці, привласнювався гриф обмеження доступу «Для службового користування»;

IV-й (царський – 1903–1918 рр.) – розширення і деталізація норм про кримінальну відповідальність за порушення різних видів таємниць; поява кваліфікованих складів порушення таємниць, що сприяло більш широкій диференціації кримінальної відповідальності за ці діяння; особливою категорією відомостей, що становили державну таємницю, були відомості щодо організації революційного руху на території України. Інформацією, що становила державну таємницю, була: загальна інформація, відомості військового характеру та інформація щодо зовнішньої політики. Усі спроби у цей період було спрямовано на створення державних органів, основною діяльністю яких було централізоване управління охороною державної таємниці;

V-й (радянський – 1918–1991 рр.) – закладено основи системи карально-репресивного захисту секретної інформації, яка діяла впродовж кількох наступних десятиліть. Поява Першого загальносоюзного переліку відомостей, що становили державну таємницю, яким визначено по категоріях перелік відомостей, що становили державну таємницю та охоронялись державою. Створено суб'єктів, повноваження яких були спрямовані на захист секретної інформації шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретної діяльності, військової цензури тощо; механізм захисту від розголошення секретної інформації через друковані органи. Такий період є основним етапом формування національної системи охорони державної таємниці України;

VI-й (незалежний – з 24 серпня 1991 р. – дотепер) – створено і діє національна система охорони державної таємниці. Прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на охорону державної таємниці; визначено правовий статус державної таємниці й перелік відомостей, що відноситься до цього виду інформації з обмеженим доступом; поділено

повноваження усіх органів, що забезпечують охорону цього найважливішого виду інформації; встановлено відповідальність за розголошення відповідної інформації; у міністерствах, підприємствах, установах та організаціях, де циркулює державна таємниця, створено відповідні режимно-секретні органи, на які покладено функції захисту державної таємниці тощо.

6. З кожним історичним періодом державна таємниця набувала суто своїх ознак, які й перетворили це явище з соціального на правове, що характеризується такими специфічними ознаками:

а) цей вид таємниці включає відомості (інформацію) у певних сферах життя держави, що закріплені нормативно (у нормах Закону України «Про державну таємницю» виокремлюються відомості у сферах: оборони; економіки, науки і техніки; зовнішніх відносин; державної безпеки та охорони правопорядку; Закону України «Про доступ до публічної інформації»; Зводу відомостей, що становлять державну таємницю тощо);

б) ці відомості мають відповідний гриф секретності, суворо регламентований порядок засекречування і розсекречування, процедури допуску до роботи з ними, закріплених на законодавчому рівні;

в) відомості можуть бути відомі або довірені тільки особам, які мають допуск до них, на яких поширюється обов'язок зберігати ці відомості в таємниці;

г) недоторканність відомостей забезпечується державним захистом і встановленою юридичною відповідальністю (передусім, кримінально-правовою);

д) незаконне отримання й поширення цих відомостей може заподіяти передусім шкоду національним інтересам.

7. Наразі в країні створено і діє національна система охорони державної таємниці, яка загалом відповідає вимогам часу. Чинним

законодавством визначено правовий статус державної таємниці та перелік відомостей, що відносяться до цього виду інформації з обмеженим доступом, визначено організацію охорони державної таємниці, поділено повноваження усіх органів, що забезпечують охорону цього найважливішого виду інформації, встановлено відповідальність за розголошення відповідної інформації. У міністерствах, на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, де циркулює державна таємниця, створено відповідні режимно-секретні органи, на які покладено функції захисту державної таємниці.

Однак суспільні відносини у сфері державної таємниці постійно трансформуються та розширюються, що зумовлено загальною тенденцією до розширення кола інформаційних відносин, тому правове забезпечення функціонування режиму таємності в сучасних умовах потребує постійного вивчення, дослідження та удосконалення на законодавчому та підзаконному рівні. Корисним для вітчизняної системи було б вивчення та запозичення міжнародного й зарубіжного досвіду охорони таємної інформації, розробка на нормативному рівні та впровадження нових шляхів забезпечення такої діяльності, зважаючи на військову агресію з боку РФ, з урахуванням запропонованих авторських концептуальних положень.

8. Кримінальні правопорушення у сфері обігу інформації, що становить державну таємницю, та її охорони містяться у різних розділах Особливої частини КК України, однак спільним для них є предмет кримінального протиправного посягання:

а) у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України» розміщено склади, пов'язані зі встановленим порядком охорони та захисту відомостей, що становлять державну таємницю: ст. ст. 111 «Державна зрада», 114 «Шпигунство», 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення,

переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» КК України;

б) у розділі XIV Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації»:

ст. 328 «Розголошення державної таємниці» КК України передбачає кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства;

ст. 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю» КК України закріплює кримінальну відповідальність за втрату документів або інших матеріальних носіїв секретної інформації, що містять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановленого законом порядку поводження із зазначеними документами та іншими матеріальними носіями секретної інформації або предметами;

в) у розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)»: у ст. 422 «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» КК України передбачено кримінальну відповідальність за порушення встановленого законом порядку зберігання відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю.

Результати доктринального аналізу дозволили говорити, що вироблені наукою кримінального права підходи і критерії систематизації кримінально-правових норм, з метою підвищення якості закону про кримінальну відповідальність, а також приведення його положень у відповідність до чинного законодавства, усі кримінальні правопорушення, що спрямовані на охорону державної таємниці доцільно об'єднати та розмістити у розділі, де родовим об'єктом виступає національна безпека України в інформаційній сфері, тобто в розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки».

9. Констатовано, що вітчизняна система охорони державної таємниці, на жаль, лишається досить застарілою і тому є однією із загроз національній безпеці, що визнано на концептуальному рівні – фізична і моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом (Закон України «Про національну безпеку України» (2018 р.); Стратегія національної безпеки України (2020 р.); Стратегія воєнної безпеки України (2021 р.) та ін.) в умовах військової агресії РФ проти України визначає сектору безпеки і оборони завдання щодо забезпечення й реформування системи охорони державної таємниці.

Акцентовано на нагальній потребі у прискоренні роботи з підготовки таких правових актів: Кодексу України про інформацію; Стратегії кібербезпеки України; Концепції реформування охорони державної таємниці України, що наразі формується спеціалістами Служби безпеки України із залученням експертів НАТО, Консультативної місії Європейського Союзу в Україні тощо; нової редакції Закону України «Про державну таємницю» та методичних рекомендацій щодо охорони державної таємниці в умовах ведення воєнних, бойових дій і спеціальних операцій; прийняття розробленого авторського проєкту Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року в Україні; завершити

роботу над формуванням переліку об'єктів критичної інфраструктури в контексті забезпечення інформаційної та кібербезпеки.

10. Дослідження зарубіжного досвіду нормативної регламентації охорони державної таємниці дало змогу визначити низку спільних і відмінних рис у вітчизняному та зарубіжному законодавстві з цього питання. Зокрема, для англо-саксонської правової сім'ї (Великобританія, США) характерними є більш докладні приписи щодо віднесення тієї чи іншої охоронюваної інформації до державної таємниці. Законодавча охорона державної таємниці в США близька до британської в плані: диференціації відповідальності залежно від категорії розголошеної інформації; суб'єктів розголошення державної таємниці – особи, які не мають доступу до таких відомостей, тобто так звані приватні особи. При цьому американське законодавство розмежовує умисне й необережне розголошення державної таємниці та розглядає їх у рамках окремих правових норм. Для країн романо-германської правової сім'ї (Німеччина, Франція) характерною є відсутність спеціального суб'єкта розголошення державної таємниці.

Спільним у правовій регламентації КК України та КК зарубіжних країн є відсутність роз'яснення дефініції «таємниця» та критеріїв її класифікації, а відмінними: порядок закріплення охорони таємниці в кримінальному законодавстві; суспільна небезпечність посягання на таємницю; особливості призначення покарання за різні види посягань на таємницю.

Разом з тим законодавчими положеннями зарубіжних КК, вартими наукового осмислення щодо імплементації у вітчизняне кримінальне законодавство, є: закріплення переліку таємної інформації на рівні закону, зокрема включення до нього строків охорони і класифікації за ступенем таємності кожного з видів інформації, що становить державну таємницю; визначення в КК України суб'єктом кримінальних правопорушень у сфері

охорони державної таємниці юридичної особи з відповідальністю у виді штрафу (Естонія); посилення покарання за кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці (Франція); запровадження чотирьохрівневої системи обмеження доступу до таємної інформації (TOP SECRET – «Особливої важливості»; SECRET – «Цілком таємно»; CONFIDENTIAL – «Таємно»; RESTRICTED – «Для службового користування»); проведення систематизації таємної інформації (США, Франція, Естонія) у сфері оборони з поділом на три рівні: конфіденційна оборонна, таємна оборонна, надзвичайно таємна оборонна; закріплення окремо кримінально-правових норм про військове та економічне шпигунство, що в сучасних умовах військових дій й господарювання набуває особливої актуальності.

11. Безпека залежить від відсутності загроз, можливості держави і суспільства адекватно реагувати на загрози у випадку їх появи, а також від стану національної системи, що визначається інституційною стабільністю і структурною збалансованістю суспільства.

Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці – це діяльність держави та її інституцій, суспільства загалом, що ґрунтується на принципах комплексного програмування та планування, мета якої полягає у досягненні та підтримці соціально прийнятного рівня захищеності таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею й підлягають охороні державою. Стратегія забезпечення охорони державної таємниці є складовою частиною більш глобальних стратегій; її мета полягає в недопущенні проявів криміногенних (стимулюючих злочинність) і власне кримінальних (проявів злочинності в конкретних кримінально караних

діяннях) загроз, що спрямовані на розголошення відомостей, віднесених до державної таємниці.

До такої системи необхідно віднести комплекс *загальносоціальних і спеціально-кримінологічних* заходів, спрямованих на захист державної таємниці, запобігання витоку такої інформації, втрати її матеріальних носіїв, а також на запобігання, виявлення та припинення протиправних дій у сфері захисту відомостей, що становлять державну таємницю. Концепція такого кримінологічного запобігання формується та реалізується відповідними суб'єктами, які знаходяться у взаємозв'язках один з одним, мають усі разом представництво спеціально уповноваженого органу – СБУ, і поділяються на чотири підсистеми: управління (керуючу), виконання, інформаційну, забезпечення. До суб'єктів формування кримінологічної політики віднесено державні органи, які визначають державну політику у сфері охорони державної таємниці (Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України), а до суб'єктів реалізації – державні органи, які здійснюють координацію діяльності щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці, правоохоронну діяльність у цій сфері; органи місцевого самоврядування; органи, установи та організації, діяльність яких безпосередньо спрямована на охорону державної таємниці й запобігання кримінальним правопорушенням (Служба безпеки України, Національна поліція України, Збройні Сили України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерство юстиції України, режимно-секретні органи та ін.).

Загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці запропоновано розуміти як комплекс різноманітних за характером і спрямованістю кримінологічних заходів, що запроваджуються уповноваженими органами державної влади через реалізацію різноманітних державних концепцій, стратегій, програм і

планів з питань запобігання кримінальним правопорушенням, та які спрямовані на охорону відомостей у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України. Функціональними цілями такого запобігання визначено: побудову ефективної системи суб'єктів запобігання та окреслення їх компетенції у вказаній сфері; визначення форм і методів запобігання кримінальним правопорушенням, які конкретизуються у відповідних практичних заходах; забезпечення взаємодії суб'єктів запобігання з метою більш ефективного досягнення цілей діяльності; визначення методів контролю за вказаною діяльністю; забезпечення прогнозування та послідовного планування заходів запобігання з урахуванням зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці; розробку та втілення у життя напрямів запобігання та забезпечення інформаційної безпеки.

12. Спеціально-кримінологічне запобігання — це комплексна діяльність державних органів, зокрема правоохоронних, щодо мінімізації кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, яка спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію загроз і небезпек у цій сфері, встановлення окремих осіб або груп, діяльність яких спрямована на розголошення, відвернення на стадії готування, а також на етапі припинення розпочатої протиправної (у тому числі злочинної) діяльності, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів.

Розроблено пропозиції до плану заходів реалізації Стратегії національної безпеки України (2020 р.) в контексті п. 63 (оптимізація системи охорони державної таємниці) й наголошено на затвердженні постановою Кабінетом Міністрів України розробленої авторської Комплексної програми охорони державної таємниці до 2030 року, в якій передбачено відповідні запобіжні заходи за кожним з уповноважених суб'єктів.

Головне призначення та завдання спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – виявлення, оцінка та прогнозування джерел загроз і запобігання розголошенню державної таємниці чи/або втратам матеріальних носіїв секретної інформації, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів (організаційно-правового, інформаційно-технічного, прогностично-аналітичного та оперативно-розшукового характеру) та механізмів їх реалізації.

Такі кримінологічні заходи щодо охорони державної таємниці забезпечуються шляхом: віднесення інформації до такої, що потребує охорони, до державної таємниці, надання їй певного ступеня таємності та встановлення строку, протягом якого така інформація буде вважатись таємницею; засекречування інформації, що містить державну таємницю, технічний і криптографічний захисти секретної інформації; встановлення спеціального порядку доступу та допуску до державної таємниці; визначення вимог щодо поводження з інформацією, що становить державну таємницю; встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці.

13. Забезпечення режиму таємності у сфері виконання покарань України – це система заходів і суб'єктів їх організації, реалізації та контролю, що здійснюються на підставі закону й інших нормативно-правових актів в органах і установах виконання покарань та які спрямовані на охорону об'єктів, що становлять зміст державної таємниці й здійснюються з урахуванням мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України, а також його принципів. Таку діяльність в органах та установах виконання покарань можна класифікувати на групи: а) при проведенні у сфері виконання покарань оперативно-розшукової діяльності; б) при реалізації мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства України; в) при будівництві слідчих ізоляторів та установ

виконання покарань, а також використанні інженерно-технічних засобів охорони та нагляду; г) відносно інших напрямів кримінально-виконавчої діяльності (кількісно-якісні показники, забезпечення органів та установ виконання покарань зброєю та боєприпасами, а також спецзасобами і службовими собаками; відомості про штатну чисельність, озброєння, підготовку тощо територіальних (міжтериторіальних) воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України; інформація про призначення варт з охорони, зустрічних варт з переміщення засуджених, варт з охорони засуджених у медичних закладах тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова Ю. В. До проблеми кваліфікацій дій окремих співучасників злочину. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2011. Вип. 21. С. 112–120.
2. Авер'янов Б. В. Принципи верховенства права і реформа українського адміністративного права. *Адвокат*. 2000. № 2. С. 5–8.
3. АГАД. Ф. 559. № 3036. арк. 137.
4. Адабаш О. В. Становлення системи охорони державної таємниці в незалежній Україні (законодавче забезпечення). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 11. С. 174–177.
5. Адміністративне право України / за ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юрид. літ., 2003. 896 с.
6. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): монографія. К.: Атіка, 2007. 304 с.
7. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980 років). URL: <http://sum.in.ua/s/tajemnyj>

8. Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні. К.: Форум, 2004. 162 с.

9. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.

10. Антонов В. О. Органи державної влади в галузі оборони і державної безпеки: монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. 592 с.

11. Антонов К. В., Титула Д. В. Співвідношення понять «охорона» та «захист» державної таємниці. *Альманах права*. 2019. № 10. С. 287–292.

12. Артемов В. Ю., Пашков А. С. Законодавче забезпечення охорони державної таємниці в умовах становлення національної державності. *Інформаційна безпека*. 2010. Вип. № 1 (3). С. 45–50.

13. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.

14. Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.

15. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 98–108.

16. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності: монографія. Харків: НікаНова, 2012. 318 с.

17. Бантишев О. Державна таємниця як предмет злочину в Україні та деяких інших країнах. *Юридичний радник*. 2005. № 5. С. 75–78.

18. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. 168 с.

19. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XX ст.): монографія. Тернопіль: Астон, 2016. 392 с.

20. Барчук В., Дуленчук І. Роль Служби безпеки України в реалізації внутрішніх правоохоронних функцій держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 83–86.

21. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методологія наукового дослідження: навч. посіб. 2-ге вид., випр. Київ: МАУП, 2004. 154 с.

22. Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.

23. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 211–212.

24. Безклубий О. І. Сутність і склад особистих немайнових відносин за Статутами Великого князівства Литовського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 2 (96). С. 74–77.

25. Бернадський Б. В. Захист важливих відомостей в українських землях в архаїчний період. *Безпека інформації*. 2012. № 1. С. 55–63.

26. Бескоровайний С. Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 116–126.

27. Беляков К. І. Інформація з обмеженим доступом: проблеми законодавчого регулювання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2004. № 6. С. 267–276.

28. Беляков К. І. Оцінка правоохоронної діяльності: теорія та практика. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2004. № 10. С. 106–111.

29. Беляков К. І. Проблеми законодавчого регулювання у сфері користування інформації з обмеженим доступом в Україні. *Держава і право*. 2001. № 12. С. 190–197.

30. Бібліотека Національного інституту ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР., № 3564/11, арк. 480: ЛНБ ВР. МФ. № 55.

31. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ, Либідь, 1994. 428 с.

32. Білокур Є. І. Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 194 с.

33. Богатирьов І. Г. Кримінологія: підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ: ВД Дакор, 2018. 532 с.

34. Богатирьов І. Г., Джужа О. М., Ільтяй М. П. Оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань: монографія. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 188 с.

35. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 281–316.

36. Божков І. І. Державна таємниця та систем її охорони. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи охорони інформації в Україні*. 2002. № 4. С. 7–10.

37. Бойко А. М., Брич Л. П., Дудоров О. О. та ін. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ: Дакор, 2018. 1360 с.

38. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 408 с.
39. Болдир С. В. Реформування системи охорони державної таємниці: правові аспекти. *Інформація і право*. 2018. № 1. С. 112–120.
40. Ботвінкін О. В. Методологічні засади дослідження захисту секретної інформації органами державної безпеки на території України у другій половині XX століття. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Право. 2018. Вип. 5. С. 21–26.
41. Ботвінкін О. В. Система охорони державної таємниці в Україні. Історичний аспект. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*: наук.-техніч. зб. 2006. Вип. 2(13). С. 83–88.
42. Ботвінкін О. В. та ін. Історія охорони державної таємниці в Україні: монографія. Київ, 2008. 155 с.
43. Ботвінкін О. В., Ворожко В. П. Інформація з обмеженим доступом, що не є державною таємницею в законодавстві України: аналітичний огляд. Київ: НА СБ України, 2006. 96 с.
44. Василевич В. В. Кримінологічна політика України: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 434 с.
45. Василевич В. В., Колб О. Г., Кальченко Т. Л. та ін. Кримінологія: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2009. 311 с.
46. Василенко Д. П., Маслак В. І. Законодавство провідних країн світу в сфері захисту інформації. *Вісник КДУ ім. М. Островського*. 2010. Вип. 2 (61). Ч. 1. С. 128–132.
47. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. Київ: Перун, 2005. 1728 с.

48. Вербенський М. Г., Кулик О. Г., Наумова І. В. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції: 2020 рік: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 145 с.

49. Ветютнев Ю. Методологічні проблеми розуміння істини як правової цінності. *Право України*. 2014. № 1. С. 106–112.

50. Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України. *Розбудова держави*. 1993. № 9. С. 17–22.

51. Виноградов А. К., Михайлуца М. І. Порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці та за розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрату документів чи матеріалів, що містять такі відомості. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 3. С. 46–49. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-11>

52. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 5 травня 2022 р. у справі № 404/1939/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104184551>

53. Вислоцька Т. Охорона таємниці в історії кримінального законодавства України (серед. XIX – поч. XX ст.). *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 2. Ч. 1. С. 108–112.

54. Вислоцька Т. Ю. Кримінально-правова охорона таємниці в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2018. 20 с.

55. Вислоцька Т. Ю. Кримінально-правова охорона таємниці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2018. 275 с.

56. Вислоцька Т. Ю. Поняття таємниці в кримінальному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: Юридична. 2016. Вип. 1. С. 226–234.

57. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Івано-Франківськ: Прикарпат. Нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2013. 346 с.

58. Владіміров Л. Є. Вчення про кримінальні докази. Загальна та особлива частини. К.: Вид-во Паливода А. В., 2010. 444 с.

59. Воєнна безпека України на межі тисячоліть: монографія / під ред Г. М. Перепелиці; Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: Стилос, 2002. 394 с.

60. Вознюк А. А., Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Чернявський С. С. та ін. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. коментар / за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 278 с.

61. Володавська О. С. Кримінально-правова характеристика предмета злочину, передбаченого статтею 330 Кримінального кодексу України, за чинним кримінальним законодавством. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 65–74.

62. Ворожко В. П., Бернадський Б. В., Ботвінкін О. В. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні: монографія. Київ: «Лазурит-Поліграф», 2012. 188 с.

63. Ворона В. С. Порівняльна характеристика спеціальних засад призначення покарання в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року та Кримінальному Уложенні 1903 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. С. 60–63.

64. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2021. 54 с.

65. Гаврищук О. М. Історія становлення та розвитку законодавства про військову дисципліну: від княжих часів до кінця ХІХ

століття. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 125–131.

66. Галушка В., Тіхонов Г. Особливості правового регулювання захисту державної таємниці в Україні та за її межами. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 205–209.

67. Гарник А. В. Філософія права: предметна специфіка, місце та значення у системі соціально-гуманітарного знання. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. 160 с.

68. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.

69. Голіна В. В. Поняття і структура спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. Т. 5: Кримінально-правові науки*. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Х.: Право, 2008. С. 357–400.

70. Голіна В. В., Головкін Б. М., Валуйська М. Ю. та ін Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

71. Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні: монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с.

72. Головань С. М. Загальне діловодство та ведення документів, що містять конфіденційну інформацію з грифом «Для службового користування»: навч.-метод. посіб. Київ: НАУ, 2003. 92 с.

73. Головатий М. Ф. Соціологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 304 с.

74. Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека». *Стратегічна панорама*. 2003. № 2. С. 114–120.

75. Грабченко А. І., Гаращенко Я. М., Федорович В. О. Методи наукових досліджень: навч. посіб. Харків: НТУ «ХП», 2009. 142 с.

76. Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень: наук.-практ. посіб. Донецьк: «Цифрова типографія», 2012. 145 с.

77. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. 648 с. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>

78. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу: навч. посіб. Київ : КНТ, 2007. 260 с.

79. Гурковський В. І. Організаційно-правові питання взаємодії органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 25.00.02. Київ, 2004. 205 с.

80. Гуторова Н. О. Охоронна функція кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 9–10 жовт. 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 31–35.

81. Дадерко Л. Ф. Кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6. С. 82–85.

82. Даль В. І. Тлумачний словник. URL: <https://www.wiki.uk-ua.nina.az/%D0%A2%D0%BB%>

83. Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. *Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* / упоряд. В. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 115–165.

84. Дембо Л. І. Про засади побудови системи радянського права. *Радянська держава і право*. 1956. № 8. С. 94–97.

85. Демидова Л. М. Кваліфікація державної зради: правова оцінка умов воєнного стану та періоду збройного конфлікту. *Досудове*

розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (17 жовтня 2014 р.). Харків : Право, 2014. Вип. 6. С. 127–130.

86. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2010. 38 с.

87. Державний стандарт України Захисту інформації. Технічний захист інформації. Терміни та визначення: ДСТУ 3396.2-97 URL: http://www.dstszi.gov.ua/dstszi/control/uk/publish/article?art_id=38934&cat_id=38836

88. Джерела до історії України-Руси. Т. 1–5, 7 (1895–1903). Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1895–1903. 1826 с. Т. 5. Матеріали для історії Галичини. Акти по 1649–1651 / зібрав і упор. С. Томашівський. Львів, 1901. 137 с.

89. Джужа О. М., Василевич В. В. Концептуальні засади співвідношення кримінальної, кримінально-правової та кримінологічної політики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4 (93). С. 30–45.

90. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник / за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

91. Джужа О. М., Василевич В. В., Іванов Ю. Ф. та ін. Кримінологія: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2006. 197 с.

92. Документи про визвольну війну українського народу 1648–1654 років / Барабой О. З. та ін. Київ: Наук. думка, 1965. 610 с.

93. Дрейс Ю. О. Функціонування системи охорони державної таємниці в Україні: організаційно-правова структура, принципи та завдання. *Безпека інформації*. 2014. Т. 20. № 2. С. 176–184.

94. Дубов Г. О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 54–58. Бібліогр.: 20 назв. укр.

95. Експертиза в галузі технічного захисту інформації. Держспецзв'язку. URL: <https://cip.gov.ua/ua/statics/zakhist-informaciyi>

96. Жоль К. К. Методи наукового пізнання та логіка для юристів: навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. 286 с.

97. За опубліковане в TikTok відео про переміщення ЗСУ судитимуть мешканця Львівщини. URL: <https://internetua.com/za-opublikovane-v-tiktok-video-pro-peremishxennya-zsu-suditimut-meshkancya-lvivsxini>

98. Загальнотеоретична юриспруденція: підручник / під ред. Ю. Н. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2011. 436 с.

99. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

100. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

101. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

102. Захаров Б. Є. Право на доступ до інформації: теорія та практика. Харків: Права людини, 2008. 348 с.

103. Захаров Б. Є. Свобода інформації в Україні. Удосконалення законодавства і практики. / Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2009. 180 с.

104. Звід відомостей, що становлять державну таємницю: наказ Служби безпеки України від 23 груд. 2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#n7>

105. Зозуля І. Українська нація та її безпека: новий погляд на національну безпеку України. *Право України*. 2004. № 5. С.141–145.

106. Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. та переоб. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. 292 с.

107. Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Паливода А. В., 2006. 264 с.

108. Ігнатенко І. В. Право на свободу слова: інформація як зброя в боротьбі з агресором. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії*: матеріали круглого столу (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 107–111.

109. Інструкція із секретного діловодства від 1928 р. *Державний Архів СБ України*. Ф. 9, Спр. 610. 254 с.

110. Інформаційна безпека України : Глосарій / заг. ред. Р. А. Калюжний. Київ: Текст, 2004. 136 с.

111. Інформаційна парадигма американських спецслужб після 11 вересня 2001 року. URL: <http://www.adaptive.com.ua/article/mcuwlodentkvjen.html>

112. Історія видавництв України. Державні видавництва України. 1917–2007 р. *Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова*. Київ, 2009. URL: http://www.ukrbook.net/elektr_publ/istor_vydav.pdf

113. Історія держави і права України : підручник. У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

114. Історія українських органів державної безпеки. Київ, № 1410. 638 с.

115. Калюк О. М. Становлення та розвиток контррозвідувальних органів на теренах України. *Науковий Вісник Львівського юридичного ін-ту МВС України*. 2005. Вип. 1. С. 238–260.

116. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.

117. Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.

118. Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2008. 198 с.

119. Ковалевська Є. С. Генезис кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження військового майна. *Право і безпека*. 2012. № 3. С. 95–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2012_3_12

120. Ковальов К. Є., Леонов Б. Д. Забезпечення охорони державної та службової таємниці у сфері оперативно-розшукової діяльності за законодавством окремих держав: порівняльний аналіз. *Інформація і право*. 2017. № 1 (20). С. 112–122.

121. Ковтонюк А. М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 32–37.

122. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

123. Козинець О. Покарання за Соборним Уложенням 1649 р. *Електронний архів Національного університету «Чернігівська політехніка»*. URL: <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle.pdf>

124. Козловський А. А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 75. С. 5–9.

125. Колб О. Г. Вплив оперативно-розшукової діяльності на детермінанти вчинення злочинів засудженими до позбавлення волі. *Науковий вісник НАВСУ. Київ: РВВ Національної академії внутрішніх справ України*. 2004. № 3. С. 127–134.

126. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 464 с.

127. Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін. Теорія держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

128. Колодязний М. Г. Запобігання злочинам у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/230566059.pdf>

129. Кондратов Д. Ю. Таємниця кореспонденції як предмет злочину, передбаченого ст. 163 Кримінального кодексу України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 94–107.

130. Кондратьєв Я. Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 420 с.

131. Коновалова В. Є. Нові тенденції розвитку криміналістики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук.-практ. матеріалів*. Харків: Право, 2006. Вип. 6. С. 11–16.

132. Конституція України від 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

133. Кончук Н. С. Кримінальна відповідальність за державну зраду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2019. 18 с.

134. Кончук Н. С. Кримінальна відповідальність за державну зраду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2019. 218 с.

135. Кончук Н. С. Об'єкт складу злочину державна зрада. *Європейські перспективи*. 2015. № 4. С. 89–95.

136. Кончук Н. С. Перехід на бік ворога як форма державної зради. *Наше право*. 2015. № 4. С. 98–103.

137. Корж І. Безпека: медотологічні підходи до поняття. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. С. 68–72. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf

138. Кормич Б. А. Інформаційне право: підручник. Харків: БУРУН і К., 2011. 334 с.

139. Корченко О. Г., Архипов О. Є., Дрейс Ю. О. Оцінювання шкоди національній безпеці України у разі витоку державної таємниці: монографія. Київ: НАСБ України, 2014. 332 с.

140. Косевцов В. О., Бінько І. Ф. Концепція національної безпеки: між тоталітаризмом і демократією. *Підтекст*. 1996. № 3(7). С. 13–18.

141. Косминя А. П. Аналіз системи охорони державної таємниці у Франції. *Інтернаука: Міжнар. наук. журн*. 2017. № 1(1). С. 38–40.

142. Костенко І. В. Організаційно-правове забезпечення режиму секретності в органах внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. 208 с.

143. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. К.: Атіка, 2008. 352 с.

144. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11. URL:

http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3056/1/2013_1_kostytskyi.pdf

145. Котляр М. Ф. Духовний світ літописання: монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 338 с.

146. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменного. 2-ге вид. К.: ВД «Дакор», 2013. 786 с.

147. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменного. Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2012. Т. 1. 780 с.

148. Кримінальне право України: Особлива частина / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків: Право, 2010. 608 с.

149. Кримінальне уложення Федеративної Республіки Німеччина – Strafgesetzbuch (StGB): наук.-практ. коментар і переклад тексту закону Universitätsverlag Potsdam. URL: https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/lshellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf

150. Кримінальний Закон Латвії від 07 черв. 1998 р. URL: <https://lawyer-khroulev.com/wp-content/uploads/2019/09/ugolovnij-zakon-latvii.pdf>

151. Кримінальний кодекс Грузії від 22 лип. 1999 р. № 2287-нд. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ua/pdf>

152. Кримінальний кодекс Естонії від 1 верес. 2002 р. URL: <http://www.crime.vl.ru/index.php?p=1332&more=1>

153. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан від 3 лип. 2014 р. № 226-V. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

154. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

155. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

156. Кримінальний кодекс України: затв. Законом УРСР від 28 груд. 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>

157. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. 5-те вид., допов. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х.: Право, 2013. 1145 с.

158. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р.: затверджений Постановою ВУЦВК від 8 черв. 1927 р. URL: <http://document.ua/kriminalnii-kodeks-usrr-1927-r.-zatverdzhennii-postanovoyu-vu-srrsdoc-srh20001192199.html>

159. Кримінальний кодекс Франції 1992 р. *Юрист-онлайн*. URL: https://yurist-online.org/publ/zarubezhnoe_zakonodatelstvo_zarubizhne_zakonodavstvo/kriminalnij_kodeks_franciji_ugolovnyj_kodeks_francii/12-1-0-82

160. Кримінальний кодекс Японії: Закон від 24 квіт. 1907 р. № 45 у редакції Закону № 91 від 12 трав. 1995 р. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241616>

161. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

162. Кримінологічний довідник: довідкове видання / за заг. ред. Джужі О. М., Литвинова О. М. Харків: Золота миля, 2013. 412 с.

163. Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ: ФОП Маслаков, 2020. 612 с.

164. Кримінологія: загальна та особлива частини : підручник / за ред. В. В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; Харків: Право, 2009. 286 с.

165. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

166. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. 412 с.

167. Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень: наук. посіб. Київ: Кондор, 2003 192 с.

168. Кулінич О. Таємниця як режим інформації за Цивільним кодексом України. *Юридичний вісник*. 2005. № 4. С. 45–55.

169. Кулініч О. О. Загальні положення про інформацію з обмеженим доступом в цивільному праві: монографія. Одеса: Вид-во Букаєв Вадим Вікторович, 2008. 243 с.

170. Кулініч О. О. Інформація з обмеженим доступом як об'єкт цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 20 с.

171. Кулініч О. О. Інформація з обмеженим доступом як об'єкт цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 202 с.

172. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

173. Кухар В. В. Відповідальність за розголошення державної таємниці (історичний аналіз). *Збірник наукових праць Академії прикордонних військ України*. 1998 № 7. Ч. II. С. 244–246.

174. Кухар В. В. Кримінальна відповідальність військовослужбовця за порушення державної таємниці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хмельницький, 1999. 16 с.

175. Куценко В., Удовиченко В., Опалєва І. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України. *Економіка України*. 1998. № 1. С. 12–21.

176. Кушпін В. П. Оперативно-розшукова профілактика у системі протидії злочинам в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 825. С. 327–331.

177. Кушпін В. П., Цилюрик І. І. Контроль за вчиненням злочину як один із видів негласних (слідчих) розшукових дій. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2019. Вип. 23. С. 93–97.

178. Лазутка С. А. Литовський Статут – феодальний кодекс Великого князівства Литовського. Вільнюс, 1983. 213 с.

179. Лев Диякон. Історія. Книга Шоста. Київ: Преса, 1994. 344 с.

180. Леонов Б. Д., Шамсутдінов О. В. Особливості відповідальності за злочини у сфері охорони державної таємниці за кримінальним правом деяких зарубіжних держав (порівняльно-правова характеристика): навч. посіб. Київ: НАСБУ, 2009. 92 с.

181. Літаврін Г. Г. Про два Хільбуди Прокопія Кесарійського. Ташкент: Алетейя, 1999. 556 с.

182. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. Київ: Україна, 1997. 167 с.

183. Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія. Київ: Атіка, 2004. 303 с.

184. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.

185. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України: монографія. Київ: Текст, 2008. 440 с.

186. Ліпкан В. А. Загальнонаукові методи націобезпекознавства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 4. С. 26–33.

187. Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства. Київ: Акад. наук вищої освіти України ФОР, 2012. 304 с.

188. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монографія. К.: Текст, 2003. 600 с.

189. Ліпкан В. А., Залізник В. А. Систематизація інформаційного законодавства. Київ: Акад. наук вищої освіти України ФОР, 2012. 304 с.

190. Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є., Желіховський В. М. Інформаційна безпека в умовах євроінтеграції. Київ : КНТ, 2006. 280 с.

191. Ліпкан В., Капінус Л. Доступ до інформації з обмеженим доступом: проблеми вироблення уніфікованих дефініцій. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 45–53.

192. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. К.: Вид-во «Дніпро», 1989. 274 с.

193. Лобода А. М. Правова безпека особи в сучасній Українській державі (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2013. 20 с.

194. Логінов О. В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 246 с.

195. Лопатін В. М. Правова охорона та захист службової таємниці. *Держава і право*. 2000. № 6. С. 85–91.
196. Лучко С. В. Методологія дослідження пенітенціарної системи України. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Юридичні науки. 2013. № 2. С. 151–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdujn_2013_2_29
197. Маврикій. Стратегікон. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Т. І. Київ, 1987. 1280 с.
198. Макаренко В., Макаренко А. Адміністративно-правові аспекти захисту інформації з обмеженим доступом в Україні, Російській Федерації і Казахстані. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2006. Вип. 2 (13). С. 102–112.
199. Манойло А. В. Проблеми та перспективи дослідження інформаційно-психологічних технологій вирішення міжнародних конфліктів. *Право та політика*. 2008. № 3. С. 592–598.
200. Мармура О. З. Система ознак, що кваліфікують злочин за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2016. 270 с.
201. Марущак А. І. Правові основи захисту інформацій з обмеженим доступом: курс лекцій. Київ: КНТ, 2007. 208 с.
202. Марущак А. І. Теоретико-правові основи забезпечення доступу до державної інформації. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2008. Вип. 18. С. 270–278.
203. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вузів і фак. К.: А.С.К., 2001. 352 с.
204. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639–1709). *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 55–68.

205. Мельничук О. Методологічні підходи та принципи дослідження права людини на освіту. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 11. С. 3–5.

206. Методичні рекомендації державним експертам з питань таємниць щодо визначення підстав для віднесення відомостей до державної таємниці та ступеня їх секретності: наказ Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації від 09 лют. 1998 р. № 23. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/#Text>

207. Мисливий В. А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в умовах воєнного стану. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії: матеріали круглого столу* (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 11.

208. Михайленко П. П. Боротьба зі злочинністю в Українській РСР: у 2 т. Т. 1. (1917–1925 рр.) / авт. нарису та укл. зб. док. проф. П. П. Михайленко; М-во охорони товариств. порядку УРСР, Київська вища школа. Київ: [Б. в.], 1966. 831 с.

209. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. 1231 с.

210. Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 326–330.

211. Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: монографія. Харків: Константа, 2018. 482 с.

212. Морозова О. О. Правова охорона державної таємниці в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. Серія 18: Право. 2017. Вип. 32. С. 101–105.

213. Мохов В. П. Номенклатурна організація влади. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. С. 38–50.

214. Музиченко П. Формування правової доктрини на українських землях у XVI ст. *Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна*: зб. наук. праць. Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001. С. 158–162.

215. Муратов О. Є., Ворожко В. П. Основні положення порядку засекречування інформації у США. *Безпека інформації*. 2012. Т. 17. № 1. С. 4–9.

216. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2000. 771 с.

217. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

218. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. Київ: А.С.К., 2002. 936 с.

219. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

220. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.

9-те вид, переробл. та доп. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Юрид. думка, 2012. 1316 с.

221. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т.

5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2013. Т. 1. 832 с.

222. Нашинець-Наумова А. Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: Гельветика, 2017. 168 с.

223. НБ ВР. Ф.5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 165.

224. Никифорчук Д. Й, Колб О. Г. Зміст оперативно-розшукової діяльності у колоніях. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4 (62). С. 86–96.

225. Нікітін Ю. В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства: монографія. Київ: ВНЗ «Нац. акад. управління», 2009. 373 с.

226. Ніколаєв І. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр. : історико-правовий аспект. Миколаїв: Вид-во ФОП «Швець», 2013. 437 с.

227. Нормативно-правові та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин / авт. кол. В. Брижко, В. Цимбалюк, М. Швець. Київ: ТОВ «ПанТот», 2009. 324 с.

228. Носов В. В., Манжай О. В. Організація і забезпечення інформаційної безпеки: навч. посіб. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 216 с.

229. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз: монографія. Київ: НА СБУ, 2002. 290 с.

230. Олійник В. І. Визначення родової належності поняття «державна таємниця». *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 143–148.

231. Олійник В. І. Вплив юридичної науки на понятійний апарат, використаний в законодавстві про державну таємницю. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.

(Харків, 5–6 лют. 2016 р.). Х.: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. С. 80–82.

232. Олійник В. І. Генеза кримінально-правового забезпечення державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 12. Т. 2. С. 190–195.

233. Олійник В. І. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 8. Т. 2. С. 111–115.

234. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці країн близького зарубіжжя. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 122–125.

235. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового захисту державних секретів у Японії. *Leges Si Viata*. 2015. December. С. 77–80. ISSN 1810-309X.

236. Олійник В. І. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2020. № 11. С. 172–176.

237. Олійник В. І. Запорука ефективних кримінально-правових механізмів захисту державної таємниці в Японії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. URL: http://pap.in.ua/2_2016/53.pdf

238. Олійник В. І. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 117–121.

239. Олійник В. І. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність. *Юридична наука*. 2019. № 11. Т. 2. С. 203–208.

240. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державних секретів під час II Світової війни. *Актуальні питання реформування правової системи України: зб. матеріалів XII Міжнар. наук.-практ. конф.* (Луцьк, 26–27 черв. 2015 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 223–224.

241. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державної таємниці у Франції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. URL: http://pap.in.ua/6_2015/83.pdf

242. Олійник В. І. Кримінально-правовий чинник у захисті державної таємниці: сутність, еволюція. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2015/45.pdf

243. Олійник В. І. Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 6. Т. 2. С. 118–123.

244. Олійник В. І. Методологія дослідження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3 (41). С. 58–62.

245. Олійник В. І. Недоліки кримінально-правових норм, що регулюють відносини у сфері захисту державної таємниці. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 листоп. 2015 р.)*. Запоріжжя: «Істина», 2015. С. 118–120.

246. Олійник В. І. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці. *KELM*. 2022. № 5. С. 174–179 (Республіка Польща).

247. Олійник В. І. Особливості кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 6. Т. 2. С. 145–149.

248. Олійник В. І. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці. *KELM*. 2020. № 3–4. С. 51–55 (Республіка Польща).

249. Олійник В. І. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 170–177.

250. Олійник В. І. Система кримінально-правового захисту державної таємниці у період «червоного терору». *Юридична наука*. 2020. № 10. С. 184–189.

251. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5. Т. 2. С. 156–161.

252. Олійник В. І. Удосконалення охорони державної таємниці України крізь призму аналізу законодавства держав-учасниць СНД. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4 (20). С. 59–63.

253. Олійник В. І. Федеративна Республіка Німеччина на варті захисту державних секретів: кримінально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 161–165.

254. Олійник В. І. Феноменологічний аналіз кримінально-правового та кримінологічного забезпечення державної таємниці. *KELM*. 2022. № 6. С. 114–119 (Республіка Польща).

255. Оперативно-службова діяльність установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1992 році: інформ. бюлетень. Київ: Головне управління виконання покарань МВС України, 1993. № 4. 46 с.

256. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1998 році: інформ. бюлетень. Київ: ДДУПВП, 1999. № 2. 83 с.

257. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності: монографія. Харків: ДісаПлюс, 2016. 656 с.

258. Орлов Ю. Ю. Форми запобігання злочинності. *Взаємодія правоохоронних органів з муніципальними і неурядовими організаціями в питаннях профілактики правопорушень та злочинів*: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. / Відп. ред. О. М. Джужа, М. О. Семенишин, Т. Д.

Гуцул. Київ-Кам'янець-Подільській: ПП Буницький О.А., 2009. С. 170–173.

259. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учб. літ-ри, 2010. 352 с.

260. Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР № 88 від 11 лип. 1991 р. Київ: ГУВП МВС України, 1991. 18 с.

261. Павленко І. В. Проблемні питання розмежування складів шпигунства та розголошення державної таємниці. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 118–125.

262. Павлов Д. Б. Трибунальний етап радянської судової системи. 1917–1922 рр. *Питання історії*. 2007. № 6. С. 21–28.

263. Павлов Ю. В. «Кінець історії» чи постісторія (Ф. Фукуяма та Ж. Бодрійяр). *Філософські читання: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 24–25 квіт. 2001 р.). Київ: УДУХТ, 2001. С. 33–34.

264. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: «Молоде життя», 1951. 137 с.

265. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 432 с.

266. Палій М. В., Волкова Г. М. Основи кримінально-правового захисту таємниці сповіді. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2005. № 2. С. 247–248.

267. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В. П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. 374 с.

268. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9) С. 1–41.

269. Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 291–304.

270. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. 336 с.

271. Пастернак М. С. Розмежування складів злочину, передбачених ст. 328 «Розголошення державної таємниці» і ст. 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю» КК України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2. С. 20–27.

272. Пашков А. С. Система охорони державної таємниці та її роль в забезпеченні інформаційної безпеки. *Збірник наукових праць Військового інституту КНУ ім. Т. Шевченка*. 2009. Вип. 22. С. 168–171.

273. Пендюра М. М. Правове забезпечення національної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2005. № 2. С. 86–94.

274. Петрова Л. В. Методологія провознавства: філософський дискурс. *Третій Міжнародний конгрес україністів* (Харків, 26–29 серп. 1996 р.). Харків: Правознавство, 1996. С. 23–29.

275. Пилипчук В. Г. Становлення контррозвідки органів державної безпеки у Збройних Силах України (1917–1922): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. 245 с.

276. Пилипчук В. Г., Брижко В. М., Доронін І. М. та ін. Захист прав, приватності та безпеки людини в інформаційну епоху: монографія / за заг. ред. акад. НАПрН України В. Г. Пилипчука. Київ-Одеса : Фенікс, 2020. 260 с.

277. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П., Настюк В. Я. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: монографія. Харків: Право, 2009. 196 с.

278. Пирожков С. І. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2003. № 1. С. 93–106.

279. Пирожков С., Селіванов В. Національна безпека України: сучасне розуміння. *Вісник Академії наук України*. 1992. № 9. С. 3–10.

280. Пілюшенко В. Л., Шкрабак І. В., Словенко Е. І. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення: навч. посіб. Київ: Лібра, 2004. 344 с.

281. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1990. 558 с.

282. Положення про Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації: Указ Президента України від 05 листоп. 1996 р. № 1047/96. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1047/96#Text>

283. Положення про державну експертизу в сфері технічного захисту інформації: наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 16 трав. 2007 р. № 93. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0820-07#Text>

284. Положення про Центральне Управління у справах друку при Головнополіпросвіті Наркомосу УРСР. Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ), Ф. 2, Оп. 2, Спр. 378. С. 57–58.

285. Пашков А. С. Структура та основні елементи системи охорони державної таємниці. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВІКНУ, 2008. № 16. С. 140–147.

286. Пономаренко Г. Напрямки забезпечення національної безпеки України від внутрішніх загроз СБУ. *Вісник Київського Національного університету*. 2008. № 79. С. 8–11.

287. Пономаренко О. А. Особливості кримінально-правової охорони державної таємниці за законодавством США. *Інформація і право*. 2021. № 2 (37). С. 123–128. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2\(37\).238346](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238346)

288. Попов С. М. Філософія зворотного зв'язку у парадигмі саморегуляції складних сучасних соціальних систем. *Гуманітарний вісник*. 2011. № 46 С. 65–82.

289. Попович В. М., Трачук П. А., Андрушко А. В., Логін С. В. Актуальні проблеми кримінального права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 250 с.

290. Поповчук С. К. Адміністративно-правові режими в теорії адміністративного права та практиці діяльності правоохоронних органів: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 228 с.

291. Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 груд. 2013 р. № 939 (ДСК). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP130939>

292. Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743 р. / ред. та авт. передмови Ю. С. Шемшученко, упор. К. А. Вислобоков. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 547 с.

293. Права, по которім судится малоросийский народ 1743 г. Их трех книг. / Изданныя под редакцыею и с приложеніемъ о семьъ Своде и о законахъ действовавшихъ в Малороссіи профессора А. О. Кистяковского. Київ: Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго). 1879.

294. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.

295. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затверджені наказом Міністерства юстиції України № 2823/5 від 28 серп. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

296. Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 берез. 2006 р. № 373. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-%D0%BF#Text>

297. Притула А. М., Халимон С. І., Митрофанов І. І. Закон України: «Про оперативно-розшукову діяльність»: науково-практичний коментар / за заг. ред. доктора юрид. наук, професора А. М. Притули. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2021. 238 с.

298. Про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: Указ Президента України від 30 черв. 2011 р. № 717/2011. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-%D0%BF#Text>

299. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.

300. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022, затверджений Законом від 24 лют. 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

301. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>

302. Про вибори Президента України: Закон України від 05 берез. 1999 р. № 474-XIV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/474-14>

303. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12 листоп. 2015 р. № 3794-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 55.

304. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3781-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 50.

305. Про державні секрети: Закон Республіки Казахстан від 15 берез. 1999 р. № 349-I. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1012633#pos=19;246&sel_link=1004645307

306. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.

307. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3475-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text>

308. Про державну таємницю: Закон Грузії від 19 лют. 2015 р. № 3099-III. *Законодавчий Вісник Грузії*. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/2750311>

309. Про державну таємницю: Закон Естонської Республіки від 22 жовт. 1997 р. URL: http://estonia.news-city.info/docs/sistemsr/dok_iegiso.htm

310. Про державну таємницю: Закон Латвійської Республіки. URL: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/latv_tajna.html

311. Про державну таємницю: Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>

312. Про деякі питання передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації: Указ Президента України від 14 груд. 2004 р. № 1483/2004. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483/2004#Text>

313. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>

314. Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні: Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>

315. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51.

316. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

317. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 23 груд. 2020 р. № 383. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text>

318. Про затвердження зобов'язання громадянина України у зв'язку з допуском до державної таємниці та анкети для оформлення допуску до державної таємниці: наказ Служби безпеки України від 18 лип. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0753-01#Text>

319. Про затвердження положень з питань державної таємниці та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листоп. 2001 р. № 1601. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1601-2001-%D0%BF#Text>

320. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: Наказ

Міністерства юстиції України № 1000/5 від 18 черв. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

321. Про затвердження форм документів для оформлення громадянам допуску до державної таємниці та порядку їх заповнення: наказ Служби безпеки України від 04 лют. 2002 р. № 179/ 6467. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0179-02#Text>

322. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України 05 лип. 1994 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>

323. Про захист персональних даних: Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.

324. Про захист таємної та службової інформації: протокольне рішення Кабінету Міністрів України від 13 квіт. 1992 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

325. Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

326. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції: постанова Кабінету Міністрів України від 18 трав. 2016 р. № 348. *Офіційний вісник України*. 2016. № 44. Ст. 1117

327. Про національну безпеку України: Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>

328. Про оборону України: Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

329. Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 черв. 1941 р. URL: http://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.

330. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

331. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 груд. 2020 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 94. Ст. 3334.

332. Про Перелік посадових осіб, на яких покладається виконання функцій державного експерта з питань таємниць: Указ Президента України від 1 груд. 2009 р. № 987/2009. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987/2009>

333. Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні: Указ Президента України від 22 трав. 1998 р. № 505/98. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505/98#Text>

334. Про Положення про порядок підготовки документів щодо надання доступу до державної таємниці іноземцям та особам без громадянства: Указ Президента України від 17 лип. 2006 р. № 621/2006. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/621/2006>

335. Про Положення про технічний захист інформації в Україні: Указ Президента України від 27 верес. 1999 р. № 1229/99. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99#Text>

336. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

337. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>

338. Про пробацію: Закон України від 5 лют. 2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

339. Про проведення експертизи цінності документів: постанова Кабінету Міністрів України від 08 серп. 2007 р. № 1004. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-п>

340. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05 берез. 1998 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>

341. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності»: Указ Президента України від 28 серп. 2014 р. № 744/2014. *Верховна Рада України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18125.html>

342. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>

343. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році: інформ. бюлетень. Київ: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.

344. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 берез. 1999 р. № 548-XIV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

345. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-р>.

346. Про телекомунікації: Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1280-IV *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>

347. Прокоф'єва Д. М. Дослідження змісту категорій інформації з обмеженим доступом відповідно до чинного законодавства України. URL: http://www.bezpeka.com/ru/lib/spec/law/art8_forprint.html

348. Процаєв В. В. Повноваження суб'єктів системи охорони державної таємниці. *Збірник наукових праць НА СБ України*. Київ: Вид-во НА СБ України, 2002. № 6. С. 4–11.

349. Псковська судна грамота / пер. Л. В. Черепнін, А. І. Яковлєв. *Історичні записки*. 1940. Т. 6. С. 235–297.

350. Пчолкін В. Д. Поняття та роль оперативно-розшукової профілактики в запобіганні злочинам. *Попередження злочинів суб'єктами оперативно-розшукової діяльності*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 17 груд. 2010 р.). МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2010. С. 15-17.

351. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета та методології. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 22–26.

352. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 6-е вид. Харків: Консум, 2002. 310 с.

353. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 18–24.

354. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розміщення відомостей, що становлять комерційну таємницю (аналіз складів злочинів): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 204 с.

355. Реєстр розсекречених архівних фондів України. Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної

справи та документознавства. *Міжархівний довідник*. Т. 1. URL: http://www.archives.gov.ua/Rozsekr_mat/R_F_T1_09.pdf

356. Резанов А. С. Закон 5 липня 1912 року про державну зраду шляхом шпигунства у мирний час: з постатейними міркуваннями, вступною статтею та з додатком іноземних законів. Варшава: Друкарня «Російської спілки», 1912. 102 с.

357. Рибалова Л. М. Методологія наукового пошуку – основа технології розвиваючого навчання. *Нові технології навчання*. 2007. Вип. 19. С. 206–209.

358. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: зб. докум. і матер. Київ: Ін-т СБ України, 1995. 78 с.

359. Романенко І. В. Правове регулювання допуску до державної таємниці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 242 с.

360. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.

361. Рубанов В. «Від культу секретності» – до інформаційної культури». *Комуніст*. 1988. № 13. С. 24–36.

362. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканість» у кримінальному праві України (ст. 110 КК). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 26. С. 223–226.

363. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: «Аквілон-Прес», 1997. 256 с.

364. Рудик М. В. Незаконний збут, розповсюдження комп'ютерної інформації з обмеженим доступом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2007. 229 с.

365. Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови: монографія. Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2013. 448 с.

366. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922–1960 рр.: монографія. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.

367. Савченко А. На захисті державної таємниці: американський досвід. *Міліція України*. 2005. № 10. С. 24–25.

368. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.

369. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 616 с.

370. Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2-х ч. Ч. 1. Х.: КонСУМ, Основа, 1999. 416 с.

371. Салтевський М. В., Гаєнко В. І., Литвинов А. Н. Електронні документи в інформаційному суспільстві: проблеми формування юридичної концепції: наук.-практ. посіб. Харків: Еспада, 2006. 96 с.

372. Самойлова О. С. Конфіденційна інформація, що є власністю держави, як різновид інформації з обмеженим доступом. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: зб. наук. праць. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. С. 84–85.

373. Самойлова О. С. Кримінально-правова характеристика передачі або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 229 с.

374. Самчинська О. А. Ст. 114-2 Кримінального кодексу України – необхідність чи порушення права на свободу слова. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії*: матеріали кругл. столу (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 95.

375. Селіванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4. С. 3–17.

376. Семенюк О. Г. Класифікація таємної інформації. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 44–51.

377. Сергійчук В. В. Визначення об'єкта шпигунства як злочину проти основ національної безпеки. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 351–354.

378. Сергійчук В. В. Етапи становлення кримінально-правової охорони державної таємниці за часів СРСР. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2 (12). С. 158–163. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16053/1/32.pdf>

379. Сергійчук В. В. Поняття державної таємниці та захист відомостей, що становили державну таємницю, за часів Київської Русі. *Юридична наука*. 2017. № 3. С. 80–89.

380. Сергійчук В. В. Розголошення державної таємниці: кримінально-правова та кримінологічна характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2020. 20 с.

381. Сергійчук В. В. Розголошення державної таємниці: кримінально-правова та кримінологічна характеристика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2020. 257 с.

382. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права: монографія. Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.

383. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. 220 с.

384. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.

385. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

386. Сліпченко В. І. Порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання інформації з обмеженим доступом в Україні та деяких зарубіжних країнах. *Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти*: матеріали II Всеукр. кругл. столу (Львів, 21 жовт. 2010 р.). Львів, 2010. С. 420–424.

387. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. 865 с. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/Мельничук-О.-ред.-Словник-іншомовних-слів.pdf>

388. Словник термінів інформаційного права / ред.-упоряд. А. І. Марущак, М. Я. Швець. Київ: КНТ, 2008. 184 с.

389. Словник української мови: в 11-ти томах / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 1: А–Б. 549 с.

390. Словник української мови: в 11-ти томах / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 8: К–О. 657 с.

391. Словник української мови: в 4-х т. / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1958. Т. 4. 1295 с.

392. Соловей Д. Ю. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність УСРР (УРСР) (1919–1959 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 237 с.

393. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн.1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2004. 672 с.

394. Степанков В. Розвідувальна служба української держави в Роки Хмельниччини (1648–1657). Доба Б. Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): зб. наук. праць. Київ: НАН України Інститут історії України, 1995. 275 с.

395. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: Знання, 2005. 309 с.

396. Стоцький А. Б., Тимошенко О. І., Гуз А. М. та ін. Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом: навч. посіб. / за заг. ред. В. С. Сідака. Київ : Вид-во Європ. Ун-ту, 2006. 232 с.

397. Стоцький Д. Б., Гуз А. М., Марущак А. І. та ін. Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом: навч. посіб. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. 232 с.

398. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

399. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть. Том 1: Історичні есе. Одеса: Альфа-Омега, 1998. 685 с.

400. Східна література Середньовічні історичні джерела Сходу та Заходу. Іоанн Скилиця. Про війну з Руссю імператорів Никифора Фоки та Іоанна Цимисхія. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Skyliza/text3.phtml>

401. Тацій В. Я. Особливо небезпечні державні злочини (Глава І Розділ І Особливої Частини). Кримінальний кодекс Української РСР: наук.-практ. комент. / Ф. Ф. Антонов та ін. Київ: Політвидав України, 1987. С. 204–222.

402. Телегіна Т. А. Порівняльно-правовий аналіз державної та комерційної таємниці за законодавством Латвійської Республіки. URL: <http://gisap.eu/ru/node/1087>

403. Теорія держави і права: академічний курс: підручник / відп. ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

404. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

405. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2011. 944 с.

406. Типове положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 верес. 2012 р. № 887. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2012-%D0%BF#Text>

407. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1. X–XV ст. / передмова О. Сліпущко, В. Яременко. 632 с.

408. Титаренко О. О. Державне програмування протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Промарт, 2019. 698 с.

409. Тищенко Є. Ф. Методика розслідування розголошення державної та втрати документів, що містять державну таємницю: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 326 с.

410. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник / Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 808 с.

411. Тімофєєва Л. Ю. Принципи кримінального права та їх реалізація в умовах війни. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1. С. 40–48.

412. Тімофєєва Л. Ю. Свобода слова та поширення інформації в умовах воєнного режиму. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії: матеріали круглого столу* (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 33.

413. Ткач Т. В. Методологія проектування соціальних систем. *Інституціональний вектор економічного розвитку*: зб. наук. пр. Мелітополь, 2013. Вип. 6 (1). С. 205–217.

414. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство: підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. В. Д. Ткаченка. Харків: Право, 2003. 274 с.

415. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 472 с.

416. Трембач І. І. Поняття державної таємниці як об'єкта кримінально-правової охорони. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвип. С. 227–230.

417. У Львові взяли під варту жінку, яка у Facebook поширювала інформацію про розташування ЗСУ. URL: <https://daily.lviv.com/news/kryminal/u-lvovi-vzyaly-pid-vartu-zhinku-yaka-e-facebook-poshyryuvala-informatsiyu-pro-roztashuvannya-zsu-98702>

418. У Мінюсті взяли на роботу довічно засуджену громадянку України. URL: <https://www.slovoidilo.ua>suspilstvo>

419. У Японії затвердили стандарти згідно із законом про державну таємницю. *Інформагенство*. URL: <http://yaponia.biz/>

420. Українсько-російський словник наукової термінології / за заг. ред. Л. О. Симоненко. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 920 с.

421. Усов Д. С. Захист державної таємниці за кримінальним законодавством інших країн на пострадянському просторі. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 103–109. С. 103.

422. Усов Д. С. Кримінально-правова характеристика розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2014. 18 с.

423. Усов Д. С. Кримінально-правова характеристика розголошення державної таємниці: монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Ніка Нова, 2015. 255 с.

424. Устименко Н. В. Таємниці особистого життя людини та їх цивільно-правова охорона: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 218 с.

425. Філософський енциклопедичний словник. Харків: Рад. енцикл., 1983. 758 с.

426. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2012. 742 с.

427. Філософський словник соціальних термінів / ред.-упоряд. В. П. Андрущенко. Харків: Корвін, 2002. 672 с.

428. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ: Істина, 2004. 504 с.

429. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2008. 38 с.

430. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

431. Хавронюк М. І. Поширення інформації про військову допомогу та дії військових України: кримінальна відповідальність. Аналіз статті 114-2 ККУ із серії науково-практичних коментарів Миколи Хавронюка про зміни до Кримінального кодексу, прийняті під час воєнного стану. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/poshyrennya-informatsiyi-pro-vijskovu-dopomogu-ta-diyi-vijskovykh-ukrayiny-kryminalna-vidpovidalnist/>

432. Харламова С. О. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з відомостями, що становлять комерційну або банківську таємницю: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 221 с.

433. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні. Харків, 2011. 480 с.

434. Харь І. О. Суб'єкт злочину у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації. *Юридична наука*. 2017. № 5 (71). С. 149–167.

435. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після встановлення її державної незалежності (питання Особливої частини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2008. С. 8.

436. Хоменко В. П. Запобігання злочинам у фіскальній сфері як складова забезпечення фінансової безпеки держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 37–47.

437. Хорошко В. О. Конфіденційний документообіг: навч. посіб. Київ: ДУІКТ, 2005. 264 с.

438. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. А. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

439. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. 561 с.

440. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2010. 53 с.

441. Хто володіє інформацією – той володіє світом. *Надзвичайні новини*. URL:

https://nnovosti.info/articles/hto_volodije_informatsijeju_toj_volodije_svitom-622.html

442. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка та О. В. Петришина. Харків: Право, 2010. 584 с.

443. ЦДАВО України. Бібліотека Чарторийських. ВР. № 143, арк. 659; Бібліотека Національна. ВМФ. № 6691.

444. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-І *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

445. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

446. Чердинцев Ю. Г. Адміністративно-правове регулювання режиму державної таємниці в Україні: дис. ... доктора філософії: 081 – Право. Одеса, 2020. 239 с.

447. Чередник В. М. Законодавчий процес формування кримінальної відповідальності за розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю. *Юридична наука*. 2012. № 1. С. 107–114.

448. Шаблиста О. О. Витоки та сучасний стан кримінально-правової охорони державної таємниці. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 217–220.

449. Шамсутдінов О. В. Відповідальність за розголошення державної таємниці за новим Кримінальним законодавством України. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2001. № 2. С. 21–25.

450. Шамсутдінов О. В. Відповідальність за розголошення державної таємниці за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 245 с.

451. Шамсутдінов О. В. Розголошення державної таємниці як держаний злочин у вітчизняному дореволюційному законодавстві. *Збірник наукових праць НА СБ України*. 2000. Вип. 2. С. 100–105.

452. Шапіро В. С. Окремі питання правового регулювання інформації. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького ун-ту управління та права*. 2011. № 3. С. 255–260.

453. Шарабурина О. О. Новели законодавства України про інформацію з обмеженим доступом. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 147–150.

454. Шарабурина О. О. Організаційні аспекти забезпечення адміністративно-правового режиму інформації з обмеженим доступом. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 159–165.

455. Швець Н. Я. Інформатика в органах внутрішніх справ: навч. посіб. Київ: НД та РІО КВШ МВС СРСР, 1989. 216 с.

456. Шевчук В. М. Актуальні проблеми методології криміналістики. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018 р.)*. Харків: Право, 2018. С. 74–76.

457. Шемшученко Ю. С. Що є право? Антологія української юридичної думки : у 10 т. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002–2005. Т. 10: Юридична думка незалежної України / упоряд.: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. 2005. С. 30–46.

458. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ: Укр. письменник, 1994. 311 с.

459. Шиверський А. А. Захист інформації: проблеми теорії та практики. Харків: Юристь, 1996. 112 с.

460. Шлапаченко В. М. Становлення та розвиток кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні: історичний огляд. Київ: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2006. 55 с.

461. Шлапаченко В. М., Ворожко В. П., Шамсутдінов О. В. Становлення та розвиток кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні: історичний огляд. Київ: НАСБ України, 2006. 55 с.

462. Шостко О. Ю. Організована злочинність у системі координат зарубіжного досвіду. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 242–254.

463. Щодо порядку організації та проведення експертиз на предмет наявності чи відсутності у матеріальних носіях інформації відомостей, що становлять державну таємницю: метод. рек. Служби безпеки України від 28 жовт. 2008 р. № 26/6-7850. *Верховна Рада України*. URL: <http://www.customs.com.ua/php/document.php?ISN=40688>

464. Юдін О. К., Богуш В. М. Інформаційна безпека держави. Харків: Консум, 2005. С. 462–464.

465. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Інститут держави і права ім. Корещького НАН України; заг. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2. 744 с.

466. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.

467. Юридичний словник / авт.-упор. В. Г. Гончаренко. Київ: ФОРУМ, 2006. 473 с.

468. Юшков С. В. Судебник 1497 (до зовнішньої історії пам'ятника). *Праці видатних юристів*. Київ: Юрид. літ., 1989. 380 с.

469. Яра О. С. Проблеми кримінально-правової охорони комерційної та банківської таємниці як окремих різновидів інформації. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 292–298.

470. Яременко О. Службова таємниця як гарантія інформаційної безпеки суб'єктів господарювання в Україні. *Право і безпека*. Київ. С. 99–103.

471. Яремко Г. З., Устрицька Н. І. Кримінологія: навч.-метод. посіб. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 144 с.

472. Ярмолюк О. Через зраду офіцера СБУ Путін з 9 лютого знав усі плани Генштабу ЗСУ. *Преса*. URL: <http://uaapress.info/news/show/62591>

473. Classified National Security Information. Executive Order 13526. *Presidential Documents. Federal Register*. 2009. Vol. 75. No 2. P. 707–731.

474. Dreis Yu. Functioning of the state secrets security system in Ukraine: organizational and legal structure, principles and objectives. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. 2014. Vol. 20. Issue 2. P. 176–184.

475. Federal Criminal Code and Rules. St. Paul, Minn., West Group, 2003. 1436 p.

476. Official Secrets Act 1989. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/6/contents>

477. Plokhly S. The origins of the Slavic Nations. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. 379 p.

478. State Secrets And Classified Information Of Foreign States Act (as amended up to RT I. 22.12.2011. *Estonian National Security Authority*. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=333535

479. Wolfers A. Discord and Collaboration. Essay of International Politics. Foreword by Reinhold Niebuhr; Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1962. 240 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії

1. Олійник В. І. Концептуальні засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони державної таємниці в Україні: монографія. К.: «Видавництво Людмила», 2022. 450 с.

Статті в наукових фахових виданнях

2. Олійник В. І. Удосконалення охорони державної таємниці України крізь призму аналізу законодавства держав-учасниць СНД. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4 (20). С. 59–63.

3. Олійник В. І. Кримінально-правовий чинник у захисті державної таємниці: сутність, еволюція. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2015/45.pdf

4. Олійник В. І. Методологія дослідження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3 (41). С. 58–62.

5. Олійник В. І. Визначення родової належності поняття «державна таємниця». *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 143–148.

6. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державної таємниці у Франції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. URL: http://pap.in.ua/6_2015/83.pdf

7. Олійник В. І. Федеративна Республіка Німеччина на варті захисту державних секретів: кримінально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 161–165.

8. Олійник В. І. Запорука ефективних кримінально-правових механізмів захисту державної таємниці в Японії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. URL: http://pap.in.ua/2_2016/53.pdf

9. Олійник В. І. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 117–121.

10. Олійник В. І. Особливості кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 6. Т. 2. С. 145–149.

11. Олійник В. І. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 8. Т. 2. С. 111–115.

12. Олійник В. І. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність. *Юридична наука*. 2019. № 11. Т. 2. С. 203–208.

13. Олійник В. І. Генеза кримінально-правового забезпечення державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 12. Т. 2. С. 190–195.

14. Олійник В. І. Система кримінально-правового захисту державної таємниці у період «червоного терору». *Юридична наука*. 2020. № 10. С. 184–189.

15. Олійник В. І. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2020. № 11. С. 172–176.

16. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці країн близького зарубіжжя. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 122–125.

17. Олійник В. І. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 170–177.

18. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5. Т. 2. С. 156–161.

19. Олійник В. І. Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 6. Т. 2. С. 118–123.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

20. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового захисту державних секретів у Японії. *Leges Si Viata*. 2015. December. С. 77–80. ISSN 1810-309X.

21. Олійник В. І. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3–4. С. 51–55 (Республіка Польща).

22. Олійник В. І. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 5. С. 174–179 (Республіка Польща).

23. Олійник В. І. Феноменологічний аналіз кримінально-правового та кримінологічного забезпечення державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 6. С. 114–119 (Республіка Польща).

24. Shchokin R., Oliinyk V., Bondarenko O., Kyslenko D., Kolos O., Tymoshenko Yu. Sport management in the context of criminal liability for corruption. *Retos*. 2023. № 48. P. 25–34. DOI: 10.47197/retos.v48.96768 <https://recyt.fecyt.es/index.php/retos/index>

25. Oliinyk V., Herasymenko L., Tykhonova O., Syvodied I., Holdberh N. Criminal protection of state secrets in Ukraine and EU countries:

Protección penal de los secretos de Estado en Ucrania y en los países de la Unión Europea. *Cuestiones Políticas*. 2023. № 41(76). P. 641–661. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/39813>

26. Shchokin R., Oliinyk V., Amelin O., Bondarenko Ye., Maziychuk V. et al. Methods of Combating Offenses in the Field of Ecology. *Journal of Environmental Management and Tourism* [S. l.]. 2023. Vol. 14. № 1. P. 5–15. ISSN 2068-7729. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/7624>
DOI: [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.1\(65\).01](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.1(65).01).

Праці апробаційного характеру

27. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державних секретів під час II Світової війни. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 26–27 черв. 2015 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 223–224.

28. Олійник В. І. Недоліки кримінально-правових норм, що регулюють відносини у сфері захисту державної таємниці. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 листоп. 2015 р.). Запоріжжя: «Істина», 2015. С. 118–120.

29. Олійник В. І. Вплив юридичної науки на понятійний апарат, використаний в законодавстві про державну таємницю. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5–6 лют. 2016 р.). Х.: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. С. 80–82.

30. Олійник В. І. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів: частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 берез. 2021 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2021. С. 69–72.

31. Олійник В. І. Окремі правові аспекти визначення поняття та сутності державної таємниці. *Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства: Частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 жовт. 2021 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2021. С. 86–88.

32. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства: Частина друга*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 жовт. 2022 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2022. С. 66–68.

33. Олійник В. І. Загальна характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері охорони державної таємниці. *Розвиток української держави в умовах активізації євро інтеграційних процесів: частина перша*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 квіт. 2023 р.). Київ: ПрАТ ВНЗ «МАУП», 2023. С. 37–39.

34. Олійник В. І. Методологія дослідження забезпечення державної таємниці. *Забезпечення національної безпеки в Україні під час воєнного стану*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2023 р.). Київ: «Вид-во Людмила», 2023. С. 41–44

Додатки
Додаток А

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Департаменту захисту
національної державності СБ України

Роман СЕМЕНЧЕНКО
2023р.

АКТ

**впровадження у практичну діяльність органів Служби безпеки України
матеріалів дисертаційного дослідження здобувачем Міжрегіональної
Академії управління персоналом Олійником Василем Івановичем на тему:
«Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче
забезпечення охорони державної таємниці в Україні»**

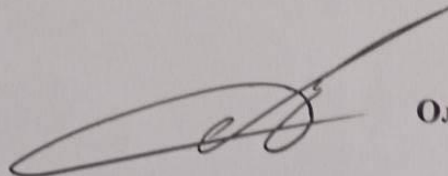
Комісія у складі: заступника начальника ДЗНД СБ України Олега ВОЄВОДИНА, заступника начальника ДЗНД СБ України Андрія САЛЕНКОВА склала цей акт про впровадження у практичну діяльність Департаменту захисту національної державності Служби безпеки України результатів дослідження, проведеного здобувачем Міжрегіональної Академії управління персоналом Олійником Василем Івановичем на тему: «Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні» за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Пропозиції та висновки дисертаційного дослідження використовуються працівниками в роботі слідчих та оперативних підрозділів; при розробці відомчих нормативно-правових актів та вдосконаленні методичних розробок; під час проведення занять з особовим складом у системі службової підготовки.

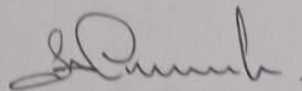
Члени комісії:

**Заступник начальника
ДЗНД СБ України**

**Заступник начальника
ДЗНД СБ України**

Олег ВОЄВОДІН

Андрій САЛЕНКОВ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 04-26/17-2023/238215 (1361872)

„30” жовтня 2023 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Олійника Василя Івановича у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, голови підкомітету з цивільного та адміністративного законодавства Калаура І. Р., Заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики Божика В.І. та керівника секретаріату Комітету Колісника І. В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Олійника Василя Івановича на тему «Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право.

Комісія вважає, що представлені пропозиції отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість, є актуальними та можуть бути використаними для вдосконалення законодавства у сфері забезпечення охорони державної таємниці.

Цей акт наданий для подання у відповідну спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право.

Заступник Голови Комітету

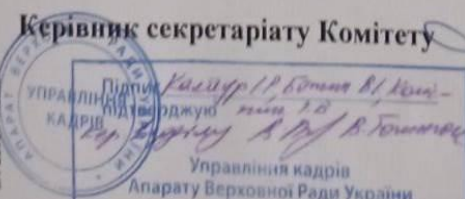
І.Р. Калаур

Заступник Голови Комітету

В.І. Божик

Керівник секретаріату Комітету

І. В. Колісник

Апарат Верховної Ради України
04-26/17-2023/238215 від 30.10.2023

ЗАТВЕРДЖУЮ

проректор

Національної академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

2023 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації Олійника Василя Івановича на
тему: «Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче
забезпечення охорони державної таємниці в Україні»
у освітній процес та науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: професора кафедри оперативно-розшукової діяльності НАВС, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Василичука Віктора Івановича; провідного наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності НАВС, доктора юридичних наук, доцента Павленка Сергія Олексійовича; провідного наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності НАВС, доктора юридичних наук, доцента Севрука Володимира Геннадійовича, склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали підготовлені Олійником Василем Івановичем на тему: «Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні» за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Результати дисертаційного дослідження Олійника В.І. відображені у навчально-методичних матеріалах з кримінального права для курсантів, студентів та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Олійник В.І. Удосконалення охорони державної таємниці України крізь призму аналізу законодавства держав-учасниць СНД. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4 (20). С. 59–63.
2. Олійник В.І. Методологія дослідження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3 (41). С. 58–62.
3. Олійник В.І. Визначення родової належності поняття «державна таємниця». *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 143–148.
4. Олійник В.І. Федеративна Республіка Німеччина на варті захисту державних секретів: кримінально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 161–165.

5. Олійник В. І. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 117–121.
6. Олійник В. І. Особливості кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 6. Т. 2. С. 145–149.
7. Олійник В. І. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 8. Т. 2. С. 111–115.
8. Олійник В. І. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність. *Юридична наука*. 2019. № 11. Т. 2. С. 203–208.
9. Олійник В. І. Генеза кримінально-правового забезпечення державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 12. Т. 2. С. 190–195.
10. Олійник В. І. Система кримінально-правового захисту державної таємниці у період «червоного терору». *Юридична наука*. 2020. № 10. С. 184–189.
11. Олійник В. І. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2020. № 11. С. 172–176.
12. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці країн близького зарубіжжя. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 122–125.
13. Олійник В. І. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 170–177.
14. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5. Т. 2. С. 156–161.
15. Олійник В. І. Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 6. Т. 2. С. 118–123.
16. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового захисту державних секретів у Японії. *Legea Si Viata*. 2015. December. С. 77–80. ISSN 1810-309X.
17. Олійник В. І. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3–4. С. 51–55 (Республіка Польща).
18. Олійник В. І. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 5. С. 174–179 (Республіка Польща).
19. Олійник В. І. Феноменологічний аналіз кримінально-правового та кримінологічного забезпечення державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 6. С. 114–119 (Республіка Польща).

20. Shchokin R., Oliinyk V., Bondarenko O., Kyslenko D., Kolos O., Tymoshenko Yu. Sport management in the context of criminal liability for corruption. *Retos*. 2023. № 48. P. 25–34. DOI: 10.47197/retos.v48.96768

21. Oliinyk V., Herasymenko L., Tykhonova O., Syvodied I., Holdberh N. Criminal protection of state secrets in Ukraine and EU countries: Protección penal de los secretos de Estado en Ucrania y en los países de la Unión Europea. *Cuestiones Políticas*. 2023. № 41(76). P. 641–661.

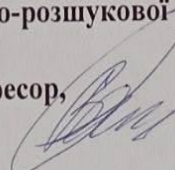
22. Shchokin R., Oliinyk V., Amelin O., Bondarenko Ye., Maziychuk V. et al. Methods of Combating Offenses in the Field of Ecology. *Journal of Environmental Management and Tourism* [S. l.]. 2023. Vol. 14. № 1. P. 5–15.

Зазначені матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість та відповідають меті й загальним напрямкам вдосконалення професійної підготовки юридичних кадрів і можуть бути використанні в освітньому процесі при викладанні дисциплін: «кримінальне право», «кримінологія», «кримінально-виконавче право» а також у рамках перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників слідчих органів та оперативних підрозділів Національної поліції України.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Олійником Василем Івановичем матеріали дослідження ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження законодавчих, наукових, архівних та емпіричних джерел.

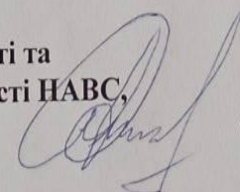
Члени комісії:

Професор кафедри оперативно-розшукової діяльності НАВС,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

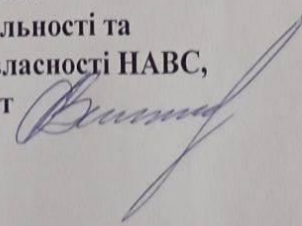
Віктор ВАСИЛИНЧУК

Провідний науковий співробітник
відділу організації наукової діяльності та
захисту прав інтелектуальної власності НАВС,
доктор юридичних наук, доцент

Сергій ПАВЛЕНКО

Провідний науковий співробітник
відділу організації наукової діяльності та
захисту прав інтелектуальної власності НАВС,
доктор юридичних наук, доцент

Володимир СЕВРУК

025337

Приватне акціонерне товариство
«Вищий навчальний заклад
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»

The Private Joint-Stock Company
«Higher Education Institution
«Interregional
Academy
of Personnel Management»

Україна, 03039, Київ-39, вул. Фрометівська, 2,
Тел. +38 (044) 490-95-00, maup.com.ua
e-mail: iapm@iapm.edu.ua

2, Frometivs'ka Str., 03039 Kyiv, Ukraine,
Tel. +38 (044) 490-95-00, maup.com.ua
e-mail: iapm@iapm.edu.ua

" 2 " вересня 20 23 № 83004

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор МАУП

доктор економічних наук, професор

М.Ф.Гончаренко

« » 2023 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента
кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності, кандидата
юридичних наук

Олійника Василя Івановича на тему: «Кримінально-правове,
кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони
державної таємниці в Україні» у освітній процес Міжрегіональної
Академії управління персоналом

Комісія у складі: завідувача кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності, доктора юридичних наук, професора Заросила В.О.; заступника завідувача кафедри теорії держави і права та конституційного права, кандидата юридичних наук, Талаха А.М.; завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права, кандидата юридичних наук, доцента Минюка Д.І.; склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені доцентом кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого, Олійником Василем Івановичем на тему: «Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні» за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Результати дисертаційного дослідження Олійника В.І. відображені у навчально-методичних матеріалах з навчальних дисциплін: «Кримінальне право», «Актуальні питання кримінального права» та «Кримінально-виконавче право» для студентів та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

МАУП

1. Олійник В. І. Удосконалення охорони державної таємниці України крізь призму аналізу законодавства держав-учасниць СНД. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4 (20). С. 59–63.
2. Олійник В. І. Кримінально-правовий чинник у захисті державної таємниці: сутність, еволюція. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3.
3. Олійник В. І. Методологія дослідження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3 (41). С. 58–62.
4. Олійник В. І. Визначення родової належності поняття «державна таємниця». *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 143–148.
5. Олійник В. І. Кримінально-правовий захист державної таємниці у Франції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6.
6. Олійник В. І. Федеративна Республіка Німеччина на варті захисту державних секретів: кримінально-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 161–165.
7. Олійник В. І. Запорука ефективних кримінально-правових механізмів захисту державної таємниці в Японії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2.
8. Олійник В. І. Історико-правові передумови зародження кримінально-правової охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 5. Т. 2. С. 117–121.
9. Олійник В. І. Особливості кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Юридична наука*. 2019. № 6. Т. 2. С. 145–149.
10. Олійник В. І. Доктринальний підхід до поняття та сутності державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 8. Т. 2. С. 111–115.
11. Олійник В. І. Кримінально-правова охорона державної таємниці в період боротьби за Українську державність. *Юридична наука*. 2019. № 11. Т. 2. С. 203–208.
12. Олійник В. І. Генеза кримінально-правового забезпечення державної таємниці. *Юридична наука*. 2019. № 12. Т. 2. С. 190–195.
13. Олійник В. І. Система кримінально-правового захисту державної таємниці у період «червоного терору». *Юридична наука*. 2020. № 10. С. 184–189.
14. Олійник В. І. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Юридична наука*. 2020. № 11. С. 172–176.
15. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці країн близького зарубіжжя. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 122–125.
16. Олійник В. І. Розвиток системи охорони державної таємниці за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 170–177.
17. Олійник В. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5. Т. 2. С. 156–161.

18. Олійник В. І. Кримінологічне забезпечення охорони державної таємниці в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 6. Т. 2. С. 118–123.

19. Олійник В. І. Досвід кримінально-правового захисту державних секретів у Японії. *Legea Si Viata*. 2015. December. С. 77–80. ISSN 1810-309X.

20. Олійник В. І. Проблеми кримінально-правового забезпечення охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3–4. С. 51–55 (Республіка Польща).

21. Олійник В. І. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 5. С. 174–179 (Республіка Польща).

22. Олійник В. І. Феноменологічний аналіз кримінально-правового та кримінологічного забезпечення державної таємниці. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 6. С. 114–119 (Республіка Польща).

23. Shchokin R., Oliinyk V., Bondarenko O., Kyslenko D., Kolos O., Tymoshenko Yu. Sport management in the context of criminal liability for corruption. *Retos*. 2023. № 48. P. 25–34. DOI: 10.47197/retos.v48.96768

24. Oliinyk V., Herasymenko L., Tykhonova O., Syvodied I., Holdberh N. Criminal protection of state secrets in Ukraine and EU countries: Protección penal de los secretos de Estado en Ucrania y en los países de la Unión Europea. *Cuestiones Políticas*. 2023. № 41(76). P. 641–661.

25. Shchokin R., Oliinyk V., Amelin O., Bondarenko Ye., Maziychuk V. et al. Methods of Combating Offenses in the Field of Ecology. *Journal of Environmental Management and Tourism* [S. l.]. 2023. Vol. 14. № 1. P. 5–15.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені здобувачем Олійником Василем Івановичем матеріали дослідження ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих автором під час проведення дисертаційного дослідження законодавчих, наукових, архівних та емпіричних джерел.

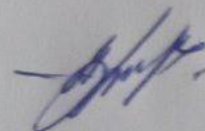
Члени комісії:

Завідувач кафедри
правоохоронної та антикорупційної діяльності,
доктор юридичних наук, професор

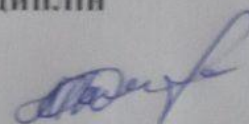
Заросило В.О.

Заступник завідувача кафедри теорії
держави і права та
конституційного права,
кандидат юридичних наук

Талах А.М.

завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
та міжнародного права,
кандидат юридичних наук, доцент

Минюк Д.І.